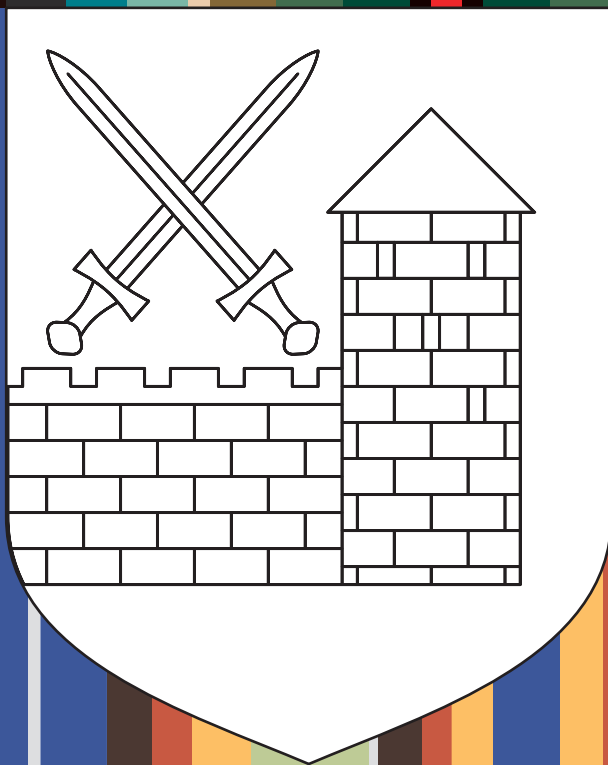

ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

VIRUMAA ERINUMBER

37. AASTAKÄIK

2025

NUMBER 10

Kollegium:

Jaak Aaviksoo, Toomas Asser, Jaan Einasto,
Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis,
Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk,
Eero Medijainen, Jaan Ross, Hando Runnel,
Jaan Sootak, Ene-Margit Tiit, Jaan Undusk,
Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora } . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialia }
naturalia Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletimetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
tehniline toimetaja Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

Ilmavõrgus: www.akad.ee

www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

Kaas ja kaaneümbris: Artur Kuus

Kaane kujunduses on kasutatud *Akadeemia* 1937. a
ning 1989. a motiive (autor Lea Malin)

© AKADEEMIA 2025

Trükk: Tallinna Raamatutrükikoda

Trükiarv: 1230

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

37. AASTAKÄIK 2025 NUMBER 10 (439)

Vaateid Virumaa rahvapärimusele ja selle uurimisele	
	<i>Mall Hiemäe</i> 1731
Tuul on suitsulõhnane	
	<i>Heiki Valk</i> 1759
Viru maakond ehk Virumaa	
	<i>August Wilhelm Hupel</i> 1760
	<i>Tõlkinud Toomas Kiho</i>
Alutaguse vanne	
	<i>Andrei Hvostov</i> 1774
Viru väe anatoomia	
	<i>Rein Sikk</i> 1778
Ka siis, kui näed und, liigub aeg edasi: Mälestused aastani 1945 (katkendid)	
	<i>Oda Schaefer</i> 1792
	<i>Tõlkinud Kärri Sõelsepp</i>
Käsmu	
	<i>Tiit Pruuli</i> 1800

“Ausalt, ma ei kujutanud ettegi, mis mind ees ootab...”:	
Kunda neljanda tsemenditehase ehitusest 1958–1961	
	<i>Ülo Ruubel</i> 1812
Mälestusi Püssist	
	<i>Taavi Pae</i> 1830
Tööstuse hääbumine Kirde-Eestis ehk teekond Sondast	
Narvani	
	<i>Ants Jürman</i> 1839
Narva helge tuleviku eeldused	
	<i>Allan Kaldoja</i> 1861
Virumaalaste identiteet ja väärtused	
	<i>Andu Rämmer</i> 1883
Kliimaks mõtlemisest ja maastiku ajaloost	
	<i>Hannes Palang</i> 1902
Abstracts	
	 1914

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused Eesti Kunstimuuseumi kogust

lk 1758, 1777, 1811, 1829, 1901:

KRISTJAN RAUD (1865–1943), eesti kunstnik.

VAATEID VIRUMAA RAHVAPÄRIMUSELE JA SELLE UURIMISELE

Mall Hiiemäe

Võrdluses teiste Eesti maakondade rahvapärimusega kuulub Virumaa esinduslike hulka. Muinas-Skandinaavia varase maaviljeluskultuuri mõjud ulatuvad Põhja-Eestis Narvani, mõtteliseks rahvakultuurinähtuste vahepiiriks on Pärnu-Narva liin, mis läbib Virumaa lõunapoolseid kihelkondi. Põliseid ühisjooni on Soomega, idapoolsed kultuurisuhted ilmnevad Ida-Virumaal, täheledatavad on kontaktid idaslaavlastega Peipsi põhjarannikul ning soome-ugri sugulasrahvastest lähinaabritest eriti vadjalastega, kes on asustanud Ida-Viru metsaalasid.

Olulisemate elatusalade lõikes eristub ajaloolise Virumaa maaviljeluspiirkonnana läänepoolne osa, piki Soome lahe rannikut ning Peipsi rannaaladel on tegeldud kalapüügiga, Alutaguse suurte metsade ja soode rohkus on soodustanud rahvastiku tegevlust küttimise ja korilusega.

Virumaa rahvakultuur on seni humanitaarias üsna palju tähelepanu leidnud nii folklooriliikide lõikes kui kultuurisuhete valdkonnas. Alljärgneva artikli aspektivalikul said määravaks mitmed asjaolud. Valisin kolm erinevat teemat: kohapärimus rändrahnudest kui vaatlusala maastiku omapära esiletooja; folkloristide pilgu alt kõrvale jäänud venepärane pulmatavand Alajõel; mõistatamise ja jutustamise traditsiooni usundilise tausta soomeugrilised tagamaad.

1. KIVID LOODUSES JA KOHAPÄRIMUSES

Hiidrahnude kategooriasse paigutatakse geoloogide määratluse järgi enam kui meetrise läbimõõdu, kümne meetri pikkuse või 25-meetrise ümbermõõduga rändrahnud, kahekümnest Eesti hiidrahnust viisteist on Lääne- ja viis Ida-Virus (Suuroja 2015: 47–48). Suured kivid võivad oma kohal püsida aastasadu, paistavad silma, äratavad tähelepanu ning sobivad topograafilise märgi rolli isegi paremini kui üksikud põlispuud või metsatukad. Osutudes inimestevahelises suhtluses märgiks maastikul, saavad nad nime enamasti mingi välistunnuse järgi: istekivi, tool, sohvakivi, peapadi, tanukivi, luisk, lootsik, saunakivi, majakivi, kuhjakivi, laikivi, suurkivi. Rikkaliku nimevaliku ajendiks on jäljendid kivipinnal: lapse, koera, lehma, kitse, hobuse, karu, ussi jälg. Seos kiviga võib kinnistuda mingi tegevuse kaudu, näiteks ohvrikivi puhul; piisab ka asukohta täpsustavast kohanimest: Kallukse kivi, Sirtsu kivi jne.

Kohapärimuse mõiste vanapärane tähendusekandja 19. sajandil on “paiklised ennemuistsed jutud”, 20. sajandi esimesest poolest “kohamuistendid”, 20. sajandi lõpukümnendist alates avarama hõlmavusega “kohapärimus”; folkloristide uurijahuvi keskmes on ennekõike koha kui maastikulise märgi ja inimese kui pärimusekandja vastastikuse mõju selgitamine. Semiootikute kommunikatsiooniuuringutes esindab kohapärimus mitmetasandilist kommunikatsioonilist suhet keskkonna ja seda asustavate subjektide vahel (Päll 2022: 64). Kohapärimuse kivirahnud on ökosemiootilises käsitluses niisiis mitteverbaalne suhtluspool. Folkloristile on kivi ja inimese suhtlust kommunikatsiooniks nimetada liiga tinglik: kivid ju ei kõnele! Arvan, et semiootiline terminoloogia vajab vähemasti kasutamispuhkudel lahtiseletamist või siis eestlase keeletajule sobivamat vastet.

Virumaa rikkalikus kivipärimuses on hästi esindatud lohu- kivid (väikeselohulised kultuskivid), mille sünniaeg on seotud Muinas-Skandinaavia maaviljeluse mõjutustega. Ravikivi-traditsioon on Virumaal pigem võõras, olles hästi rikkalik Eesti läänerrannikul ja -saartel. Järgnevas peatun mõnedel iseloomulikel usundimotiividel Virumaa kivimuistendites.

1.1. Kiviks muutunud inimesed

Rahvapärimuses seondub kiviks muutumine enamasti pulmade-ga, täpsemalt — kahe pulmarongi kohtumisega, kusjuures kumb-ki pool keeldub teisele teed andmast, kuna see tähendaks edasi-ses elus ebaõnne ja allajäämist. Läheb tapluseks, jutuloogika järgi saab ühest pulmaseltskonnast surma peig, teisest pruut, ellujäänu-test saab uus paar ning traagilisest kokkupõrkest jääb sajanditeks sündmusk kohta põlistav kivirida või ristikivi (Remmel 2001).¹

Rahvajutus tabab asjaosalisi pikne, karistab jumal või keegi nõiaoskusega inimene. Samal viisil on fabuleeritud lugusid ese-metest, eelduseks kivirahnu sarnasus veimekirstu, tanu või pearä-tiga.

Ükskõrd sõitnud Purtse teel kaks pulmarongi vastakuti. Olnud kombeks, et pulmarongid pidid võistlema, kumb pulm võitjaks jääb, nõrgemad tapetud maha. Äge piksehoog muutnud pruudi-kirstu kiviks. Vanasti leitud selle kivi juurest alati raha. Kui mõni inimene kesköötunnil sealt mööda läks, eksis ta ära.²

Virumaa looduslikke “kiviskulptuure” on isegi muistsete juma-luste kujudeks peetud. Funktsiooni poolest on tegemist hoiatus-muistenditega, milles kiviks muutumise põhjus seisneb eetilise-te normide rikkumises, keelatud ajal töötgemises, soovimatuses vägivaldsesse abiellu astuda vm.

Lüganuselt kilomeeter mere poole on Kuhikivi. Kõrgus 4 m, otsas on tal auk. Kivi on tekkinud nii, et vanasti oli mees ja naine pü-hapäeval heinakuhja teinud. Jumal teinud nad piksega surnuks ja kuhja muutnud hoiatuseks kõigile kiviks.³

Kuhikivi tekkimislugu on jutustatud süüdlasi nimepidi nimetades, otsekui rõhutamaks toimunu tõepära: Eero; Ants; Peeter; tige ini-mene; mees ja naine. Kuhja lähedal olevat veel heinalabusid ja ka härjad nende kokkuvedamiseks (Nurgamaa 2015: 184–187).

¹Eestimaa kohapärimuses on puuks muutumise motiiv samuti levi-nud, seostatuna maastikupildis hästi vaadeldavate pikaeliste puudega.

²RKM II 222, 398 < Lüganuse khk, Liimala k — M. Kaasik, G. Kal-lasto < Linda Jalasto, snd 1922 (1962–1967).

³ERA II 287, 106 (20) < Lüganuse khk, Purtse k — J. Tagam < Juhan Linde, 74 a (1940).

1969. aasta välitööde aegu teadsid mitmed Kadrina kohalikud elanikud folkloristidele jutustada Järve-Kadriks (ka: Küka-eideks) nimetatud naisest, kes pühapäeva pühitsemise nõuet rikkunud sellega, et läinud marjule.

Ohepalu külast Tõdva-Kõnnu poole minna Udriku järve kaldal oli suur kivi niikui istuv inimene. Seda kutsutakse Küka-eideks. Sie oli saand sellest, et ennem pietud pühapäeva nii kalliks, et tüöd ei tehtud sugugi. Üks eit oli aga kangesti marjul käinud iga pühapäe. Ja siis Jumal muutis karistuseks ta kiviks, et tema ei pidand pühapäeva. Poisid olid tõukanud selle kivi kaldast alla. Last eide vangist valla, et: "Mine suplema!"⁴

Udriku Suurjärve äärselt järsuservaliselt vallseljakult oli Järve-Kadri sellal äsja traktori jõul vette lükatud, maaparandusmeeste pahategu tuli jutuks mitme informandi algatusel. Küka-eide kuvand sai kohalike elanike käsituses ka uusi tähendusi: otsimis-mängu eesmärk (kes esimesena Küka-eide vee alt üles leiab), suplusala piiritähis (lapsed ei või kivist kaugemale ujuda), vee kõrguse mõõdik (kui Küka-eide tanu ulatub veest välja, jäävad rabaskäijal jalad kuivaks).

Tuleb tunnistada, et folklooriarhiivi on jõudnud liigagi vähe kommentaare traditsioonikandjatelt — need aitaksid selgitada pärimuse muutumise asjaolusid. Järgnev tekstinaide on praegusaja hoiakute eelkäija.

Aresi külas oli üks hiiekivi, kus käidud ohverdamas. Kui asutati Vanamõisa kaevik, siis lastud sie puruks. Insener ütles, et miks te selle puruks lasite, et nüüd sel kaevikul õnne ei ole ja läbski pankrotti varsti. Inglise kompanii kaevas.⁵

1.2. Katkukivid

Katkumuistendeid, milles katku edasipääsemist takistab külahaldjas, on talletatud ainult Haljala ja Kuusalu kihelkonnas. Selle jututüübi levikuala on Soomes, tegemist on kultuuriläenu-

⁴RKM II 261, 77 (6) < Kadrina khk, Ohepalu k — E. Tampere < Kaarel Saarmets, 64 a (1969).

⁵RKM II 262, 150 (36) < Rakvere khk, Nurme k — H. Kokamägi < Joosep Lints, 70 a (1969).

ga (R. Hiimäe 1997: 73). Muistendeid katkupoisi magamajäämisest kivil on jutustaja esituse järgi kirja pandud Eesti Rahvalaule Arhiivi välitöödel 1969. aastal kaks varianti. Ühe järgi on kivi nimetatud Unikiviks — väheldane kallakil kivirahn meenutas tõepoolest magamisaset. Samalt jutustajalt kakskümmend aastat hiljem kuulnud variant on järgmine:

Vanasti oli see katkuaeg olnud ja katkupoisid olid ringi käinud. Lahe külas oli ka valve, et katkumies tuleb. Rahvas läind seks ajaks luomadega seltsis metsa. Siin Lahe ja Lobi küla vahel tie ääres on Unikivi. Nüüd jäi ta tietegemise ette ja lõhuti ära. Katkupoisid olid Lahest tulnud, olid väsind, ja palav, ja istund maha ja jäänd magama sinna kivile. Ja olid ärgand — juba õhtu, päike loojas ja löönd käega, et: “Pole siin küla ega kedagi.” Ja nii Lobi küla pääsenud katkust. Nii vähe rahvast oli katkuajal jäänud, et 50 km tagant nähti inimese jälgi. Ema rääkis mulle seda. 1480. ja 1500. olid need katkuajad olnud.⁶

Katkumuistendites on katku leviku peatumise põhjuseks peetud asjaolu, et katk ei pääse üle vee. Abi on tal oodata kelleltki küüti tellides. Paljudes tekstivariantides on nimetatud katkuvankrit, mille ratas katki läheb, ja katk seetõttu edasi ei pääse. Selle seigaga on seostatud kohanimesidki: Katkuotsa, Katkutaguse, Kivikatku. Motiivi püsimisele rahvasuus on küllap kaasa aidanud trükisõna. Simuna kihelkonnas on teatud mitut kivi, aga ka Eerikjaani tüma veesoont — Pedja jõe algust, millega katku lõppemise lugu seostub. Katkukiviks või Katkusambaks on peetud samuti F. G. W. Struve meridiaanimõõdistamise lähtepunkti tähistavat sammast (vt joonis 1), rajatud 1849. aastal, kuid Katkukülaks on Avanduse küla nimetatud juba Taani hindamisraamatus (*Katcaekylac*).

1.3. Uku kivid

Ohverdamine Ukule ja Uku kivid on rohkem esil Virumaa põhja-poolsete kihelkondade rahvapärimuses. Seoseid tuleb otsida Soomest, kus *Ukko* on ka taevane jumalus, kelle võimuses on pikse-

⁶RKM II 415, 388/9 (3) < Haljala khk, Palmse v, Lobi k — J. Oras < Roland Liikane, snd 1902 (1989).

Joonis 1. Katkusammas ehk Struve triangulatsiooni tähis (ERA, Foto 9358 < Simuna khk, Avanduse k — Helmut Joonuks (1966)).

nooli pilduda ja rahesadu vallandada. *Ukkonen*, s.o äike, on imagijana isikustatud tegelane, ent ka usundilise tähenduseta üldnimetus, vrd sm *ukko* ja *akka*, ee taat ja eit.

Meie ristsõnades on mõnikord küsitud eestlaste jumala nime. Vastus oleks “Uku”. Uku ja teistegi tollal jumaluseks nimetatute tutvustus pärineb Kristjan Jaak Petersonilt, kes tõlkis rootsi keelest saksa keelde Christfried Gananderi *Mythologia Fennica* (1789). Eraldi väljaandena ilmus see 1821. aastal. K. J. Petersoni kirjelduses:

Ukko oli soomlastel sama mis *Thor* rootslastel, *Taranis* keltidel ja *Attia* või *Aija* laplastel. Veel praegu nimetavad soomlased äikest *ukko*, *ukkonen ilma*, *ukkon ilmajylinä*, *ukko jylisee*, veel praegu

kõneldakse piksenuiast kui kõvast mustast kivikamakast, mida võib leida sealt, kuhu välg on sisse löönud (Laugaste 1963: 133).

Eesti rahvaluuleteaduses kestab Uku positsiooni vaagimine siiaaani. Eesti rahvausundi jumalustest on kõige põhjalikumalt kirjutanud M. J. Eisen oma 1919. aasta loengutes, alustades nimelt Ukust. Osutanud on ta mõjutustele Soomest: “Vanataat~Taevataat”, mööndes, et eestlastel on Uku nimetus säilinud vaid seoses Uku vakkadega ja kohanimenäite on ta toonud ingerisoomlaste kohta, kus eelijapäeva⁷ on nimetatud Uku päevaks (Eisen 1995: 105–107).

Joonis 2. Uku kivi (ERA, Foto 9495 < Kadrina khk, Uku k — Mall Hiimäe (1970)).

Fr. R. Kreutzwald on Ukut nimetanud juba *Kalevipoja* sissejuhatuses pikas alguslauses “Lehvi muistseid mälestusi, / [---] [mis] Uku hõlmas uinutavad”. E. Laugaste sõnaseletuse järgi *Kalevipoja* 1951. aasta väljaandele on “**Uku** — taat, ka taevataat, Soomest Viru rannikule ja sporaadiliselt ka Sise-Eestisse levinud ilma- ja kõuehaldja nimetus”. Laugaste möönduse järgi näivad Uku va-

⁷Nimekasutus osutab Vana Testamendi legendile, mille järgi Eelija sõitis tulise vankriga taevasse (2Kn 2:11).

kad ja Uku kivid olevat Ukule kunstlikult omistatud (Kreutzwald 1951: 347).

Oskar Loorits on informandi seletust Uku kivi kohta kommenteerinud kõhklevalt: “Vohnjas Uku küla ja Uku kivi. (Sel kivil olevat suured kirjad, mida käind paljud uurimas.) Pärast kõneldes ajas segi ja kõneles Taara kivist. Muidu tundus **uku** sõna jutustajale täiesti võõras.”⁸ Hilisema otsustuse järgi levis ukupärinus Eestisse spontaanselt (Loorits 1951: 9). Uku-sõna seletus Ülo Tedre sulest 1998. aasta *Eesti Entsüklopeedia* 10. köites (lk 42) on järgmine:

Uku, Kirde-Eesti rannikualal tuntud majahaldjas (surnud esivanem), kellele toodi igast uudsest ohvroid kivile (ukukivi) või ohvrinõusse (ukuvakk). Nimi U. on eesti rahvausundisse tulnud arvat. soome Ukko (ilmajumal, piksehaldjas) eeskujul. Tuult, vihma ja müristamist valitseva ülijumala (üleval taevas asumise täh-s) seisundi on U-le andnud Fr. R. Kreutzwald.

Eestis on teada üle 400 ohvrikivi, dateeritud üldiselt 2. aastatuhandesse pKr. Uku kivi nimetus on teada vähemalt kuue kivi kohta (Tvauri 1999: 35, 41, 48). Praeguste allikmaterjalide baasil on siiski põhjust väita, et Kreutzwaldi hoiakud Uku propageerimisel pole sedavõrd määravad olnud. Nii nagu koduhaldjas Tõnn on nime saanud katoliku pühakult Antoniuselt (seto alal Tinnüs, vrd vn Deniss), on Uku Põhja-Eesti rannikualadel pikkamisi üle võtnud Uku nimetuse ilma Gananderi mütoloogia ja Kreutzwalditagi etniliste suhete kaudu.

Nii on meil Uku allikad, Uku kivid ja Kadrina kihelkonnas ka Uku küla. Maaüksused on Eesti Ajaloo Arhiivi andmeil aina liikunud ühe omaniku valdusest teise omandisse, 1629. aastal on Uku küla (*Hukekylla*) kuulunud Vohnja alla ning 1583. aasta revisjoni järgi on Vatku mõisal olnud vaid üks Vatku küla ja teispool Loobu jõge Ukukaera (sks *Uckhafer*) heinamaad (Tammik 2005: 360–396).

⁸ERA II 34, 105 (6) < Kadrina khk — O. Loorits (1931).

1.4. Tantsukivid

Tallinna Riiklikus Konservatooriumis 1940. aastate lõpul loenguid pidades tutvustas Herbert Tampere tudengitele muusikalise etnoloogia uurimismeetodeid ja -probleeme. Rituaalse tantsimise kohta on minevikulisi andmeid seoses hiieskäimisega, kogunemistega kabelite juurde pühakupäevadel, ka jaanitule juures. Pikkemalt tuli juttu huvitavast leiust: see on Kunda mõisa arhiivist pärit teade aastast 1678.

Nimelt olnud Kunda mõisa talumaade ja Varudi mõisa kokkupuutekohal suurem piirikivi. Selle juures pidanud noorpaar tantsima oma esimese pulmatantsu ja seepärast nimetatud seda kivi “pulmatantsu ristikiviks”. On teateid, et selle kivi juures käidud 19. sajandilgi salaja tantsimas (Tampere 2009: 181).

Usundiuurijale kerkib siin küsimus maastikulist piiri märkiva kivi osatähtsusest pulmarituaalis. Võib-olla oli tegemist pelgalt lõbustusliku ettevõtmisega, mis kujunes traditsiooniks? Loomulikult pakub rahvakombe funktsioon folkloristile huvi, pealegi pärineb arhiiviteade sajanditetagusest ajast. Kirjeldatud Kunda üriku tantsimiskombe on Tampere määranud rituaalsete hulka:

Piirikivi kui kokkuleppe- ja töötuspaik oli selleks siis ka abieluliste lepete sõlmimisel. Kõik seesugused kombed ulatuvad tagasi väga kaugetesse ürgkogukondliku korra aegadesse, nad olid nii-võrd sisse juurdunud, et isegi ristiusu misjonitöö ja kiriku karistus ei suutnud neid rahva seast lõplikult hävitada (samas).

Tampere oletuse järgi võisid uskumuste ja kommetega seotud tantsud kuuluda ring-, voor- ja sabatantsude hulka. Kooliõpilaste seas 1939. aastal korraldatud rahvaluulekogumise aktsiooni tulemusel laekus ka teateid kivi peal tantsimisest, kuid tantsu nimetamisega antakse neis pigem vaid võrdluspilt kivi laiuse näitlikustamiseks.

Jõhvi kihelkonnas Puru külas samanimelisel külameeste heinamaal, mida kohanimetuse järgi Punasooks kutsutakse, asub suur ja lai kivi, mille peal võib viis paari vabalt “kasatškiid” ehk vene tantsu tantsida. Kivi peale on raiutud nool, mille ots juhib lähedal-

oleva allika suunas. See allikas on oma kuju poolest hobusenaha suurune.⁹

Tegelikult on kivi siin aarde asukoha tähis. Järgmises tekstinäites — samuti aardemuistendis — leidub kinnitus, et sellel kivil on tõesti tantsitud:

Sirtsu küla lähedal endise kitsarööpalise raudtee ääres. Kivi on nii suur ja lai, et sai kaheteistkümnepaariga kivi peal tantsida. Vanad inimesed jutustasid nii. Endiste sõdade ajal rikkad matnud oma kullad ja kallid varandused sinna maha.¹⁰

Ohvrikiviks nimetatud, kuid tantsukivi nime vääriline kivi asub Toila-Oru pargis. Vene suurkaupmehe Grigori Jelissejevi suvelossi (ehitatud 1877–1901) pargi- ja lillepidudel tantsiti sellel kivil oma aja moetantsu kadrilli. Seost riitusega ei tundu siin olevat.

Pärast pruudi linutamist ja traditsioonilist rahakogumist (nn põllelappimist) järgnes rituaalne nooriku tantsitamine, kusjuures tantsule kutsujal tuli tantsu eest raha maksta peiuipoisi kätte. *Kasatskii* ehk *vene tantsu* tantsimisest 20. sajandi algupoolel on teateid Vaivara kihelkonnast; Haljala teates on mainitud ristitantsu, vene tantsu, kitse, padespaani, labajalavalssi (Aassalu 1996: 579).

Me ei suuda määrata, millised nimekandjatest kividest on sajandite hämaruses olnud tõepoolest ohvrikivid, hiiekivid, ukukivid, peidetud varanduse tähised, millal neist said kohapärimuses hiidude viskekivid, ravikivid, piirikivid. Määrata saame seda, millisel moel ja kuidas suuline vaimuvara isetekkeliselt kujunenu-na, kultuurilaenu, trükiste vahendusel, individuaalloominguna sünnib, püsib, muutub ning kaob elavast traditsioonist.

2. ALAJÕE VENELASTE PULMALAULUD

Alutaguse rahvastiku asustusajalugu on olnud läbi aegade üsna kirev (Moora 1964: 42 jj). Alajõe-Olešnitsa on Peipsi põhjakalda

⁹ERA II 215, 587/8 (3) < Lügänuše khk, Erra v, Aa k — E. Kalikorm < Juhan Kalikorm, 72 a (1939).

¹⁰RKM II 321, 19 (37) < Lügänuše khk, Püssi v, Sirtsu k — H. Liivak < Endla Suviste (1976).

suuremate keskuste Mustvee ja Vasknarva vahel püsinud kompaktsed vene elanikkonnaga sumbküla oma veneõigeusu kirikuga. Sellest, kuidas siirdlastest venelased on suutnud kodumaast eemal kunagisi väljakujunenud traditsioone säilitada, on kirjutanud Aristokli Hrebtov. Ajalehes *Revelskije Izvestija* läbi mitme numbri ilmunud joonealune ülevaade pälvib tähelepanu uudsuse, eheduse ja detailsusega (Hrebtov 1906).¹¹

Alajõe külasse (esmamainimine 1583 *Allajocki*, vn Olešnitsa) tuli 1888. aastal ehitatud kahekorruselisse koolimajja 1902. aasta oktoobris köster-kooliõpetajaks Aristokli Hrebtov (1876–1944) pärast Pihkva vaimuliku kooli lõpetamist. Olustikututvustuses Alajõe kohta on ta märkinud siirdlaste päritolupiirkonnaks Peterburi, Novgorodi ja Pihkva kubermangu ning määratlenud lõimumisprotsessi:

Olešnitsa küla elanikud säilitasid suurvene laadi, elades eestlaste keskel, kuid märkimisväärne osa venelastest vahetas kokkupuutes eestlastest naabritega usu ja keele, ümber kujunedes eestlasteks — vene nimedega luterlasteks. Neid nimetatakse “poluvertsikuteks” (Hrebtov 1906: nr 113).

Hrebtov nimetab poluvertsikuteks kõigi Peipsi läänekalda vene külade elanikke, samuti ka Pihkvamaa-Liivimaa kokkupuuteala rahvastikku Petserimaal nimetusega “Setto”: “Need on eestlased vene kommete ja uskumustega.”

Pulmateema juurde jõuab Hrebtov oma detailiderohkes artiklis abiellumisealiste noorte kohtumisvõimaluste tutvustamisega. Suviti lahkuvad noored kodudest Narva, Peterburgi ja mujale, tagasi jõutakse septembris, kui on Alajõe kiriku nimipühaku — Jumalaema — sünnipüha *bogorooditsa*, 8. (21.) september,¹² mida ka kodudes tähistatakse külapävana. Siitpeale algavad subri-

¹¹Hrebtovi artiklit kommenteerisin Eesti Kirjandusmuuseumi regulaulukonverentsil “Sa laulad siinnä, ma laulan siellä...” 24.–25. nov 2010. a ettekandes “Pulmalaulud Alajõe venelastelt aastast 1902”. Venekeelse võrdlusmaterjali valimisel osutasid tänuväärts abi Žanna Pärtlas ja Paul Hagu.

¹²Eesti rahvakalendris ussimaarjapäev.

kud (vn *suprjadki*).¹³ Kui istmeid ei jätku, istuvad noormehed põrandal, tüdrukud laulavad, noormehed jutustavad lugusid; kus on kuulda pillihäält, seal läheb tantsuks. Küllap olid Aristokliil vallalise noormehena ja külakogukonnas kõrge seisusega isikuna soodsad võimalused kohalikke tavasid osalusvaatlejana jälgida. Ta märgib, et noorteõhtute korraldamine oleneb tüdrukute võimalustest, ent need on üsna tagasihoidlikud: lambiõli ostmiseks teenivad nad raha laulmisega ja külalisel, kelle poole lauluga pöördutakse, tuleb laulu eest raha maksta. Olen 1960. aastatel Kodavere jutustamisõhtute kohta kuulnud samasugusest tavast: jutusoovijate seltskonnalt nõuti “eli raha”.

2.1. Krasà tähendusväljast ning pulmaetappide rõhuasetusest

Nagu siirderiitustele iseloomulik, kuulub pulmatavandisse kolm tähenduslikku järku: lahtiütlemine endisest staatusest, vahepealne, n-õ kuuluvuseta olek, ja üleminek uude seisusesse. Et need on erineva rõhuasetusega, seda märgib Hrebtov oma artikli veergudel võrdlevalt talle teadaolevaga ehk Loode-Vene piirkondadega. Eesti pulmatavandi käsitlustes (Tedre 1973) on olulisel kohal noorikule pulma-kaasavara valmistamine tüdrukute ühistel käsitööõhtutel, vene traditsioonis pole see kombeks. Esimene kosjakäik ehk kuulamine on nii eestlaste kui venelaste kombestikus pigem ühetaoline.

Oluline erinevus on *krasà*.^{*} Hrebtovi sõnul märgib see Vene kombestikus hüvastijätku neiupõlvega ning tähendab nii ilu kui ilutsemist ja rõõmu. Kuna rituaalis on tähtis koht kuusekese toomise tseremoonial, tähendab see ühtlasi kuusekese toomist.¹⁴

¹³Vrd vn *prjatka* ‘ketrus’. Iisaku poluvernikutee keelepruugis oli “subrik” ühiste käsitööõhtute tähenduses veel 20. sajandi keskel kasutusel.

^{*}Vn *краса* ‘ilu, kaunidus, võlu’. *Toim.*

¹⁴Etümoloogiasõnaraamatu järgi tähendab *ilu* vadja k rõõmu, lõbu, pidi; vepsa k rõõmu, naeru; soome k rõõmu, lõbu, lõbustusi. *Ilo* semantiline tähendus seto keeles on sarnane, vrd laulualgust: “Ilo sõitis jõge pidi, / laulu laia välja pidi, / sõnad sõelaga sülessa, / regi tammine tagana”. Lätlastel tähendab ilutsemine laulmist (Tampere 2009: 87–88).

Alajõe pulmakombestikus toovad *podruskad* — pruudi sõbrannad — väikese lintidega ehitud kuuse pruudimajja,¹⁵ trepil võtab neid vastu pisarais pruut. Kui Loode-Vene kombestiku kirjeldustes on *podruskite* roll tagasihoidlik, kõikudes olulisest väheoluliseni, siis Alajõel on see stseen väljapeetud. Tüdrukud laulavad pruudi nimel. Hrebtov on täheldanud esituse minoorset tooni, tekstinäiteid iseloomustab hirm tuleviku ees, soov kloostriisse minna, senisest vabast elust ning omastest eemale jäämise kurbus. Võrdluseks: lahkumise kurbus on esil mujalgi — Peipsimaa läänekalda vanausuliste külates ning seto mõrsjaitkudes (vrd Hurt 1905: 527 jj).

Alajõe pulmas kasvab *krasà*-etapp vahetult üle mõrsjaitku esitamiseks. Pruut astub, kuuseke käes, vene kombe kohaselt kordamööda isa, ema, vendade ja õdede ette. Eraldi itketajat Alajõe pulmatavandis ei ole. Setu mõrsjaitk enam-vähem samast perioodist on võrrelduna Hrebtovi artikli tekstidega märksa mahukam: Alajõelt 10–15 värssi, Seto lauluemadelt Miku Odelt, Martina Irolt jt laulikutelt 150–200 värssi (samas: 528–653). Miks hüvastijätt neiuiluga Alajõe mail nii tagasihoidlikult esitatud on, võib jöhtuda sellest, et kui pruut ei ole hea laulja, piirdub ta vaid itku põhiliini esitamisega.

2.2. Saabumine peiuköju

Pärast laulatusteremooniat kirikus jätkub pulmapidu peiukodus. Saabuvaid külalisi ootab ölgedest kokku seatud värav, mis petrooliga üle valatakse ja põlema süüdatakse. Seda illuminatsiooni saadavad püssipaugud. Pruudipoolsete pulmaliste sissesõidul leiab aset samasugune pulmarongi takistamine nagu eesti kombestikus. Raha kogumisega nii pruudi- kui peipoolsetelt sugulastelt võidakse Alajõe kombestikus liiale minna, märgib Hrebtov.

Pruudi tanutamise kombe tähendus on Alajõe traditsioonis samane eesti kombestikuga. Pärast laulatust sõidetakse peiuköju,

¹⁵Pavel Varunin on märkinud, et tema lapsepõlves ehtisid vene vanausulised *krasà*-kuusekeste siidlintide ja kommidega (Morozova, Novikov 2008: 14).

pruudi ämm või vanem naissugulane võtab pruudi peast rätiku, lehvitab sellega ja sõnub: “Teie peale tukkumine, teie peale tukkumine, et meie noorik vara ketrama tõuseks.” Niisiis sõnutakse laiskus pulmaliste peale; eesti kombestikus pöördutakse sõnadega “Unusta uni, mäleta mälu” otse pruudi poole.

Pärast väikest palvust seatakse Alajõe pulmas noorpaari jalge alla kasukas, pingile istumiseks padjad, lauale tükksuhkrutoos, et neid ootaks ees hea elu. Külalised võtavad istet vastavalt sugulusastmele ja vanusele. Püstijalu söömist nagu eesti kombestikus pole Hrebtov maininud.

Alajõe pulmaroogade menüü on järgmine — tee või kohv, õlu ja viin; sai, leib, kala- või riisipirukas, sült, lihasupp, praekala või kalasült, praad loomalihas vms, piima-nuudlisupp (lapšaa), magus pirukas moosiga või siirup (kissell?) saiaga. Eestlaste pulmalauas on põlise traditsiooni järgi olulisel kohal liha ja õlu.

2.3. Pulmalaulud

Pulmalaule ja nende esitustava on Hrebtov oma artiklis pikalt tutvustanud. Tüdrukud pöörduvad lauluga iga külalise poole, alustades noorpaarist, vastavalt laulusõnadele (“temake” ja “tema” eesnime või isegi ees- ja isanimega). Laulu adressaat vaheldub. Pulmalised tellivad ka ise laule ning pärast esitust pöördub keegi näitsik taldrikuga iga külalise poole. Annetatavaid münte poetatakse täis viinaklaasi põhja, nii et klaas tuleb ka tühjaks juua, või peab rahakorjaja laulutellijat kolm korda suudlema. Laulud esitatakse kahel häälel (sopran ja alt), need on mažoorised, esitus rõõmsameelne, mis korvab puudujäägid muusikalises tases. Soliidsemas eas pulmalised tõusevad lauast ning anduvad tantsule karmoška saatel.

Hrebtov on oma artiklisse valinud 25 lauluvariandi hulgest 18 terviklikumat. Sisuldasa väljendavad need lüürilised laulud ennekõike noortesuhteid ning lembeteemat. Tõlge:

Aias pirnipuude all
istus tubli noormees,
suges ruugeid juukseid,
suges ja nõnda seletas:

“Te langege, ruuged juuksed
mu valgele näole,
mu mõistuse peale,
meelitage [Avdotja]
minu suguvõsasse,
minu isa-ema juurde” (Hrebtov 1906: nr 116, VII).

Võrdlusmaterjali Peipsi läänekalda pulmalaulude kohta hilisemast ajast pakuvad kirjapanekud Eesti Rahvaluule Arhiivi andmekogus Peipsiääre vanausulistelt. Tartu ülikooli vene keele õpetooli kogumismatkal talletatud tekstide seas leidub ka 1964. aastal Alajõel kirja pandud laulutekst. Toon võrdluseks sõnad Hrebtovi näidete seast (tõlge):

Oh sa urb, sa mu urvake,
oh sa haljas urvake,
ära kaldu laia jõe poole,
ära lase ööbikul pesa punuda (samas: V).

1964. aastal Alajõelt kuulnud variandis ei kuulutata paari ühtejäämist, nagu on kirjas Hrebtovi tekstis:

Oh sa urb, sa mu urvake,
sa mu urb haljas.
Ära sirgu laia jõe peal,
ära lase ööbikul pesa punuda,
ööbikul Ivanuškal.
Kaunis neiuke Nastasja
temast ei hoolinud,
hoolis kõige paremast —
Fjodor Nikandrovitšist.¹⁶

See laulutüüp on 20. sajandil laulukogujatele teada olnud piiki Peipsiveert Vasknarvast Vene-Rajakülani Peipsi põhjarannikul püsirepertuaaris. Enne Teist maailmasõda oli populaarsematest vene pulmalauludest veerandik veel kasutusel Perevalovo, Verhneje Selo, Karjamaa, Katase ja Lohusuu külas.

Herbert Tampere (2009: 80–81, 128–132) on märkinud, et stiilivõtete ja kujundikasutuse poolest on idaslaavlaste lauludel

¹⁶TRÜ VKK 23, 25/6 (12) < Alajõe k — H. Maasik, H. Plakso ja M. Korbust < Aleksandra Pakk, 81 a (1964).

ühisjooni läti dainadega: deminutiivid, kordus, looduskujundid (ööbik, tuvike, kotkas, urvake, lodjapuu, tammine pingike jts).

Oma artikli lõpulauses on Hrebtov väljendanud heakskiitu traditsioonide püsimisele:

Rõõmustav on tunnustada asjaolu, et lauludes ei ole märgata uuen-dusi, s.t meloodia ja sõnade fabritseeritud päritolu. Laulud on säi-linud puhtana. Millised on nad minevikus olnud, kui palju nad on pikenenud või lühenenud, on raske otsustada. Igatahes on Alajõe-l pulmakombed ja laulud Peterburi kubermangu külades kasutata-vatest eristatavad (Hrebtov 1906: nr 119).

2.4. Hundid pulmas

Kutsumata külaliste ilmumine on kahe suguvõsa kokkuviimise rituaalis üldlevinud komme. Eesti pulmakombestikus on neid ni-metatud lapulisteks, ka kontjalgadeks või kontkäppadeks, vaadi-rahvaks, norulisteks, nugrideks (Tedre 1973: 103–104). Alajõe pulmakombestiku tutvustuses ilmneb erijoon, mille tausta Hreb-tov ei ole kommenteerinud, kuigi on kombe tutvustamiseks pü-hendanud eraldi peatüki “Teine pulmapäev. “Hundid””.

Teine pulmapäev algab uksele põrutamisega — juba hommi-kul saabuvad pulma ametimehed noorpaari äratama. Noorik tõu-seb ja hakkab tuba koristama ning põrandat pesema, kuid saa-buvad külalised ei lase: loobivad prahti, valavad teeketmiseks toodud vee pangest välja. Hommikusöögile on oodata “hunte”.

“Huntideks” on Alajõel kombeks nimetada pruudi sugulasi, kuna esimesel päeval võtavad pulmadest osa vaid pruudi vennad või õed. [...] “Hundid” kostitavad end peiu külalistena nii palju kui lustib, seejärel lähevad heas tujus lärmi ja pillimänguga kaheks-kolmeks tunniks hobustega sõitma (Hrebtov 1906: nr 119).

Ringisõitmine lõpeb lõunasöögi ja huntide väljaajamisega. Peig-mehe sugulastest läheb mõni märkamatuks välja, viinapudelile seotakse õlgedest vöö ümber, kinnitatakse pudel kepi otsa ning viiakse pidulikult lauale, hundid haaravad selle kaasa ega jäta lah-kudes noorpaari külla kutsumata.

Alajõe pulmakombestiku hundid on pärit usundilisest muis-tendist. Traditsiooniomaselt seisneb konflikt selles, et pulmamajja

tuleb sant, kes palub öömaja või almust, kuid ta aetakse minema. Sant nõiub pulmalised huntideks. Jututüüp “Pulmarahvas soendiks” on eesti rahvajuttude tüübikataloogis Aa 73 (Aarne 1918: 130–131). Teise süžeearenduse järgi sõnutakse pulmalised kivideks või puudeks. Hundiks muutumisega süžeed on pikemad, väljaarendatud tegevusega, kiviks muutmise juttude faabula on napp, maastikul võib olla asitõendiks kahe pulmarongi kohtumisest ja taplusest veel nii kiviikulv kui ristikujuulise raiendiga piirikivi. Tekstivariante kiviks muutumisest on peaaegu igast Virumaa kihelkonnast. Muistenditüüp huntideks muutumisest on hästi tuntud Venemaal, esineb ka Soomes ja Lätis (Loorits 1949: 312–314). “Tegemist on igal juhul tabulist piirisituatsiooni kajastavate hoiatusjuttudega, mis on käibel püsinud loodusobjektide toel,” väidab niisuguste tähenduslike paikade kohta Mari-Ann Remmel (2001: 2539). Rahvapärimuses võib juhtuda ka nii, et ühe pruutpaari isamees nõiub esimese saaja pruudi ja peigmehe kivideks ning pulmarahva libahuntideks.¹⁷ Ajaleheartikli andmetel on teise pulmapäeva pruudipoolseid külalisi Alajõe huntideks nimetatud veel 1933. aastal (Kulakov, Nurgamaa 2012: 70–73).

Lõpetuseks toon repliigi Eesti folkloristide esimeselt tutvumisreisilt Siberi eesti asundustesse:

Üllatav oli kogeda, et Eestimaast tuhandete kilomeetrite kaugusel räägib terve külatäis inimesi, neid on umbes 300, eesti keelt. Folkloristidena huvitusime kõige rohkem kompaksete kogukondadena elavaist eestlastest, kes võlusid oma rikkaliku kultuuripärandiga (Korb 2017: 9–10).

Kirjapanekutest välitööpäevikutes saab selgeks, et kultuurisuhetes ilmneb vastuseis kultuurilise teise omaksvõtmisele, aga tegelikkuses sõltub omakultuuri püsimine paljudest mõjutustest. Iisaku kihelkonna poluvernivate asuala veerandsaja külaga kaardil Alajõe puudub. Iisaku poluvernivad on olnud alati vastu võtma kultuurimõjutusi, Hrebtovi määratluse järgi esindab poluvernivad ka Liivi- ja Pihkvamaa piiriala *Setto*-rahvas. Virumaal on kauase konservatiivse hoiakuga kogukonnana esil Alajõe.

¹⁷H III 12, 15/6 (2) < Jõhvi khk — A. Tõnurist (1892).

3. MÕISTATAMISE JA JUTUSTAMISE MAAGILISEST FUNKTSIOONIST

Folkloristliku terminina on mõistatus teadaolevalt minevikus olnud seotud rituaalide ja maagiaga. Milles rituaalsus ja maagilisus seisneb, pole siiski kuigi selgelt piiritletud. Teisisõnu: folkloriste on enam paelunud mõistatused, ka mõistatuslaulud ning -muinasjutud sõnakunstina.

Mõistatus koosneb kahest osisest: küsimusest ja vastusest, eeldades vähemalt kahe osalise koostegevust. Mõistatamine — küsimuste esitamine ja vastuste andmine — on ses suhtes võrreldav jutustamisega. Mõistatamisele kui maagiaga seotud tegevusele pööras Eesti Rahvaluule Arhiivis 1950. aastatel tähelepanu rahvajuttude jutustamissituatsiooni uurija Richard Viidalepp. Jutustatamise maagilisest majapidamist edendavast toimest toob ta näiteid meie rahvaluulekogudesse laekunud teadete põhjal. Need on poeetilises vormis ütlused, mis väljendavad nõuet õhtuti pärast päevatööd videvikuajal puhkepausi pidada. Vormelite algriimiline sõnastus soodustab nende meelepidamist: “Hämarikus härjad suured”, “Kasvavad pikad piimalehmad, tähnilised tallekesed” (Viidalepp 2004: 70–71).

3.1. Videvikupidamisest

Kõige tihedamalt leidis karjakasvatusele soodsaks peetud videvikupidamisest andmeid Mulgimaalt, kust on ka hingedeaja tähistamisest kõige enam teateid. Viidalepa tähelepanu kandub talvisele jutustamistraditsioonile Eestimaa äärealadel ning selgub, et jutustamisel ja mõistatuste mõistatamiselgi on eelisajad ning seos elualaga olemas.

Seoses videviku pidamisega väärivad tähelepanu kaks momenti: 1) videviku pidamine ühes jutustamise ja mõistatamisega on arvatud midagi põhjustavat või soodustavat. Sellised uskumused esinevad kindlate vormelite kujul ja poeetilises sõnastuses, mis annab tunnistust nende pikaajalisest lihvimisest rahva suulisest traditsioonis. Need vormelid tunnistavad talupoja karjakasvatuse edukuse sõltuvaks videvikupuhkusest (samas).

Huvitavaid lisaandmeid muinasjuttude jutustamise ning mõistatuste andmise kohta hingedeajal, paastuajal või ajavahemikul mardipäevast jõuludeni lätlaste rahvatraditsioonist saadi kolleeg Alma Anceläne käest. Ka selgub, et jutustamise ja mõistatamise seos kariloomade heaoluga on tuntud teistelegi rahvastele — soomlastele, valgevenelastele, ukrainlastele, udmurtidele. Pärimusteadetes on märgitud lamba- ja seakasvatuse edendamist lätlastel ja idaslaavlastel. Teisalt võib sügistalvel kui tähenduslikul ajal kehtida nimelt muinasjuttude vestmise ja/või mõistatamise keeld.

Nende kaugete paralleelide najal muutub arusaadavamaks mõnede meiegi vanade tavade, uskumuste ja kõnekäändude tähendus. Videviku pidamine algas meilgi sügisel, pärast välistööde lõppu. Siis võis jutustada, sest saak oli salves ja loomad laudas. Loomade poegimisest alates muutus aga jutustamine ja mõistatamine keelatuks. (Nähtavasti kardeti mõne ettevaatamatult lausunud sõna või ütlusega rikkuda tabu, kutsuda välja kahjustavaid olendeid ning põhjustada seega noorte loomade haigestumist ja ikaldumist. Looduslikuks piiriks võis olla ka talvine pööripäev) (samas: 74).

3.2. Mõistatamisest jaguajal

Jaguaja kui täpselt piiritletava ajalõigu kohta mujalt Eestist peale põhjaranniku teateid pole. Peale Kadrina kihelkonna põhjaosa ja Haljala kihelkonna on idapoolseid teateid Viru-Nigula kihelkonnast Kundast, Letipealt, Männiku külast; Lüganuse kihelkonnast Kestla külast, Kestla-Aidult, Kõrkkülalt, Liimalast, Aidu-Nõmmelt, Matka, Moldova, Aruvälja, Veneoja, Rääsa külast; Jõhvi kihelkonnast Toilast, Kukruselt ja Jõhvi alevist. Valdav enamik teateid on Harjumaalt Kuusalu ja Jõelähtme kihelkonnast. Küsimuses polegi niivõrd vaikusenõue ning töökeeld, vaid asendus-tegevus — mõistatuste küsimine ja neile vastamine. Komme on ühine soomlastega, nimetus *vuodenalkajaiset* on kõnekam kui *jagugaeg*. Seda ajalõiku otseselt kuupäevadega ei dateeritagi, vaid määratletakse kaude: see on “üheksa päeva pühameeste päevast mardipäevani”. Soome rahvakalendris on pühakutepäev 2. november *kekrijuhla* — põllumajandusaasta lõpu tähistamise püha.

Viru- ja Harjumaa piiril paikneva Tammispea küla olustikust ning kooskäämise tavadest 1883. aastal on oma lapsepõlvemälestuste järgi kirjutanud rahvaluulekoguja Johann Sõster:

Jäguaegadel, see on üheksa ööd enne marti, kui villu ei tohtinud kedrada, mõistetati. Kes üheksat mõistetust ülesse ei saanud, see oli “üikülas”. Ja miski ei olnud hullem, kui üheksa korda üikülasest minna. Mõistetati kordamisi: üks mõistetas, teine mõistis. Kui ta üikülasest läks, hakkas teine jälle mõistetama. Madli Sõster oli väga osav mõistetaja. Ka tema vend Kustav ja õde Ann ei annud talle järele. Kui ma veel veikene olin, siis oli meil mõistetamine jaguaegadel täies hoos.¹⁸

Virumaa pärimusteadetes pidi vastuste andmisel jännijäänu minema õige vastuse järele Uikalasse või Üikülasse. Soome kohanimede vasted on Hymylä, Hölmölä, Hyvölä, Himola, Huikkola (Virtanen 1977: 36). Piret Voolaid (2011: 28) on mõistatusete sotsiaalsete funktsioonide selgitamisel oletanud, et Eesti Uikala/Üiküla nimetus võib olla Soomest laenatud toponüüm (vrd sm Huikkola). Aga see polegi oluline, Uikalasse saatmisega käib kaasas vääriline pilasalm, arhiivile laekunud Jõhvi kihelkonna lõuna-piirilt.

Uih, aih, uikkala,
vanamor läks uikkala,
pani jala ukse konksu piale,
s...us viis vaaditait.
Kes ei mõistnud mõistatada,
sie piab selle ära süöma.
(Täpselt ei mäleta.)¹⁹

Ühe teate olen saanud 1992. aasta välitöödel Tartumaa põhjaosast, kui meenutati koolipõlve mõistatamistava: “Aga see oli ikka, et kui kolme mõistatust ära ei arva, siis pidi valge hobuse seljas vastust otsima minema.”²⁰ Lõunapoolselt Tartumaalt ja Eesti

¹⁸EÜS VII 224 < Kadrina khk, Palmse v, Tammispea k — J. Sõster, snd 1876 (1896).

¹⁹ERA II 166, 241 (17) < Jõhvi khk, Ohakvere k — A. Hallik < Miina Kask, snd 1857, ja Katre Kask, snd 1867 (1937).

²⁰RKM II 450, 453 (25) < Äksi khk — M. Hiimäe (1992).

kaguosast alates 1888. aastast laekunud andmetel saadeti vähiklik mõistataja tõgavate sõnade saatel õigeid vastuseid tooma Rasina moori käest. Miks peaks Rasina kohane paik olema, selleks otsest põhjust ei tundu olevat (Voolaid 2011: 28). Arvan, et Uikalaga võrreldes on siiski tegemist asjaoluga, et Rasina küla (esmamainimine 1403. a) paikneb teiste suuremate asumite suhtes (Tartu, Mooste, Ahja, Räpina, Võru) ja ka informantide arusaama järgi kuskil tükk maad eemal.

Asustusajalooliselt on Uikala Ida-Virumaal Jõhvist põhja pool olnud eraldi paiknev üksikmajapidamine. Maastiku kui ruumilise elukeskkonna muistse struktuurse ülesehituse uurimisel selgitas Vallo Reimaa hajatalu mõistet Uikala näitel Kukruse mõisa 1874.–1875. aasta kaardi järgi:

Kõige vanemad hajatalude esmamainimised esinevad juba Taa-ni hindamisraamatus — nt Voorepere ja Sirgala. Hiliskeskajal liisanduvad neile Alutagusel Uikala, Imatu, Puujala. [...] Selgelt on näha põllumaa jagunemine kolmeks väljaks. Ühtset põllumassii-vi ümbritsevad heinamaalapid ning kõike seda kokku piirab soine metsaala, mis teatud aastaaegadel oli läbimatu (Reimaa 2015: 90–91).

Eraldatuse etaloniks sobib see paik muide ka nüüdisajal — Uikalas asub Ida-Viru murettekitavalt tuleohtlik prügila.

19. sajandi lõpu pärimusteadete järgi otsustades on jaguaja mõiste sellal hakanud tuhmuma, ajalised piirid on hägustunud, mõistatamine ning jutuvestmise usundiline tähendus taandumas ja esil meelelahutuslikkus.

Neil jaguaegadel käidi enne külas videliku pidamas ja siis jaguaja videlikul mõistatati ja arvati mõistatusi üles, rääkiti ka ennemuistseid juttusid. See oli noorte asi, aga muidugi olid vanad ka seltsis. Jaguaegadel ei tohtinud ka kedrata, siis lappiti riideid ja tehti sukki ja kintaid.²¹

Taimevegetatsioonis põhineva ajatunnetuse järgi kuulub aastavahetus — üleminekuaeg ehk jaguaeg sügisese taimekasvu hääbumise juurde, päikesekalendri arvestuse järgi aga talvise pööripäeva piirkonda. Eesti rahvapärimates on nende tähenduslike

²¹E 1198/9 < Haljala khk — D. Pruhl (1895).

ajalõikude kohta rikkalikult käitumisjuhiseid. Kriitilise aja mõiste kehtib üksiti väljaspool kalendaariumi ning kirikupühi (Hiimäe 2010).

3.3. Võrdluspilt Põhja-Euraasia rahvaste usunditest

Olles leidnud asitõendeid jutustamise maagilisest tähendusest ja hipidamisega tegelevate rahvaste (mordvalaste, udmurtide, komide jt) traditsioone käsitlevate autorite töödest, püüdis Viidalepp 1950. aastatel Kuremäe ümbruse suurte metsade piirkonna elanikelt küsida andmeid jutuvestmise maagiliste eesmärkide kohta, ent positiivseid tulemusi saada ei õnnestunud. Ülevaates jahiõnne andjast sugulasrahvastel on nimetatud metsa “peremeest”, metsaema, metsaeite, jahimeeste kaitsevaimu, mägede perenaise tütreid. Üldistava kokkuvõtte järgi on tegemist antropomorfiseeritud vaimolendiga: “Kuna animistliku mõtteviisi alusel oli tekkinud peremehe mõiste ja teda kujutati inimesetaolisena, omistati talle inimlikke omadusi, ka erilist kiindumust rahvajuttudesse” (Viidalepp 2004: 65).

Otsekui vastuseks Viidalepa vihjele, et jutustaja rollis võis esineda ka šamaan, võtab sõna Aado Lintrop — Lennart Mere abiline Põhja-Euroopa rahvaste pärimuskultuuri talletamisel ja šamaanietenduste filmimisel. 1970. aastatel kogetu üldistused jutustamisest ja mõistatamisest annavad kinnituse, et eesti mardija kadrikombestikul on tõeline seos surnud esivanemate koduküllastustega teiste põhjapoolsete rahvaste kultuuriruumis. Küti- korilase animistlikus maailmapildis ei tulene jahimehele hea saagi tagamine esivanemate heatahtlikkusest, vaid kaitsefunktsioon on omistatud looduse (loomade ja lindude) kaitsmise, hoidmise ja haldamisega tegelevatele vaimolenditele (vrd metshaldjas, metsahoidja). Mõistatamise ja äraarvamisega seostub šamaanirituaal:

Nii nagu šamaan mõistatamise või arvamise abil leiab liikumiseks õige tee, korrastavad ka inimesed mõistatades oma maailma ja näitavad üleloomulikele külalistele, et on õigel teel, mille eest neile tasutakse karja- ja viljaõnnega. Ilmaasjata ei tulene meie sõnavara *arvama* šamaanide sõnavarast. [...] Eesti *arp*, *arbuda* ja soome *arpa*, *arpoa* on sama päritolu (Lintrop 2014: 30).

Sõandan oletada, et Uikalas, Rasinas ja Hölmölas käimised on põhjarahvaste šamaanipraktika relikt, kauge järelkaja, vähemalt analoog.

Rudolf Põldmäe kirjapanekust Vaivara kihelkonnas Vana-Sõtke külas 1931. aastal võib leida sõnaseletuse “arvutused-mõistatused” ning Mart Tarumilt Iisaku kihelkonnas Puhatu külas 1936. aastal väljendi “arbusima mõistatusi”. Etümoloogiasõnaraamatu järgi on tegemist väga vanade soome-ugri sõnatüvedega sugulasrahvaste keelekasutuses, siia kuuluvad ka sõnatüved *aru*, *arv* tähenduses *aru*, *mõistus*, *taip* ning neil on algindoiiraani juured. Tegusõna *mõistma* tähendus on *aru saama*, *taipama*, *ära arvama*. Mis veelgi huvitavam, udmurdi vaste on *jutt*, *sõna*, *pa-jatus*, *lugu*, *mõistatus*, *kõnekäänd*. Asjaolule, et folkloorižanrid polnud nähtavasti sisu ja mõiste poolest veel eraldunud, osutas juba Richard Viidalepp (2004: 73–74; vrd ka Lintrop 2014: 189).

Aado Lintropi küsimuste küsimus seisneb selles, “kas jutustamine-mõistatamine tõrjus ise kurja või oli see meelepärane neile üleloomulikele olenditele, kes inimesi kurjade vaimude eest kaitseksid ning jagasid ühtlasi karja- ja viljaõnne. Kaldun eelistama viimast varianti” (Lintrop 2014: 32).

Eesti ainekultuuri järgi otsustades olen pigem seda meelt, et asendussõnade abil mõistu ütlemise eesmärgiks sai olla vaimolendite tähelepanu kõrvalejuhtimine kriitilistel aegadel (üleminekufaasis ühest olekust teise, piiril olles). Lugude jutustamisega meelitamisel oli enam-vähem sama otstarve. Siinjuures pean silmas samuti jõulumänge, kui vokid peitu pandi, rehetas partel rippudes kiiguti, jõudu ja osavust demonstreeriti, mänguliselt kingsepa silma pisteti, rebasepüüdmist imiteeriti. Mardid-kadrid küsisid mõistu nt *jala juhtmeid* (suka- või pastlapaelu), *lehmavalgust* (võid), *maa müra* (naereid või kaalikaid), *seda*, *mis vesikivi alt kolm korda läbi on käinud* (tangu). Mõistukõnega pöördusid pererahva poole ka kosilased. Kuulutati, et ollakse kadunud kana või mullikat otsima tulnud.

Ülikooliajast meenuvad rahvapärimuse kogumise retked metsavahiperedesse jahimehejutte kuulama ning folklooriarhiivile saatmiseks kirja panema. Sellal leidis nii jutustajaid kui kuulajaid. Mõistatuste küsimine ja vastamine oli vanavanemate ja lap-

selaste ajaviide. Kord rääkis naaberküla laulunaine, 80-aastane Sildoja memm, kuidas tema noorpõlves kosilaselt mõistatusi küsiti.

Kui noormees tuli kosja, anti talle neiu vanemate poolt mõistatus lahendada. Mõistatas ta õigesti, oli ka kosjaskäik õnnestunud, kui ta aga “kimpu jäi” ja seega oma rumalust näitas, ei võetud kosjasid vastu ning kosilane katsus õnne mõnes teises majas. Meelepärasele kosilasele esitanud neiu vanemad lihtsama mõistatuse. Kas seda käesoleval sajandil siinkandis kasutatud on, pole täpselt teada, aga 19. sajandi lõpul oli ta veel laialt levinud, seletab Pauliine Kiiver.²²

Pruudi taiplikkuse kontrollimisest pulmas sain teateid 1978. aastal:

“Tilin ees ja talin taga, nikats peal ja nakats käes?” Ämm andis selle mulle mõistatada, kui pruut olin. Ämm oli vana-Porkuni vallast pärit. See on, et kelladega hobune on ees ja raudrehvidega vanker läks talinal järele, peigmees peal ja piits käes — kosilane läheb kosja.²³

Pulmakingid, mida pulmalised tegelikult ei tarvitsenudki anda, nimetati mõistatamisi, abiellujatel tuli vastus leida:

“Kuld täkk, hõbe lakk. — Särjel sapist saba taga.” (Viru-Jaagupi, 1879.)

“Paar pärsi täkku. — Kassid.” (Iisaku, 1889.)

“Peiupoiss kingib pruudile: kaksteistkümmet paari härgi, kes kõik ühe korraga kündma hakkavad. — Tähendus: kaksteistkümmet paari vähki.” (Haljala, 1895.)

“Sata paari räptsepit kingiti minule. — Vähid.” (Lüganuse, 1932.)

“Tädi pulmad olid ja tädimehe vend tuli kinki tooma ja soovima, siis lubas kinkida, kes maast sööb ja puus magab. Ja kinkis kuke.” (Simuna, 1978.)

Nagu Uikalasse või Rasinalle saatmisel, pandi abiellu astuja arukus niimoodi proovile ning anti talle hinnang. Selline “eksam” aitas kahte suguvõsa ka omavahel tutvuda ja tundma õppida.

²²RKM II 61, 55 < Iisaku khk, Metsküla-Vaabu (1956).

²³RKM II 331, 404 (1) < Väike-Maarja khk — M. Hiimäe < Amalie Mühlberg, 94 a (1978).

KOKKUVÕTTEKS

Muistendites kiviks muutunud inimestest on esil enamasti ristiusu sätetes ette nähtud pühapäevase töö keeld. Katkukivide puhul ilmneb seos ajalooandmetega (13.–18. saj.); jutud katku pidamajäämisest vahendavad ellujäänute ning nende järglaste pääsemisluogu. Koduhaldja Uku kujunemine pärimuslikuks piksejumaluseks on näide folkloristide erinevatest seisukohtadest tekstide autentsusprobleemi käsitlemisel. Nii Uku-pärimus kui lühisõnum kivi peal tantsimisest annavad märku ajalooürikute olulisusest riitusekombe dateerimisel.

Alajõe venelaste pulmakombestikus ilmnes sarnasus Peipsi läänekalda vanausuliste kultuurivähemuse kombestikuga ning erinevus võrdluses Iisaku poluvertsikute ja seto kultuuripildiga.

Arutlus jutuvestmise ja mõistatamise üle puudutab sajanditetagust muinasaega. Animismiaja heatahtlikud vaimolendid on ajapikku ristiusu mõjutusel suuresti demoniseerunud, nimetabu ja loitsud unustusse jäänud, kujutlusele jutuvestmise tähenduslikkusest enam kohta ei ole ning mõistatamisest on saanud ajaviide ja mälumäng.

Käsitajad

E — M. J. Eiseni rahvaluulekogu

ERA — Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

EÜS — Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H — Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM — Eesti Riikliku Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

TRÜ VKK — Tartu Riikliku Ülikooli vene keele ja kirjanduse kateedri rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis

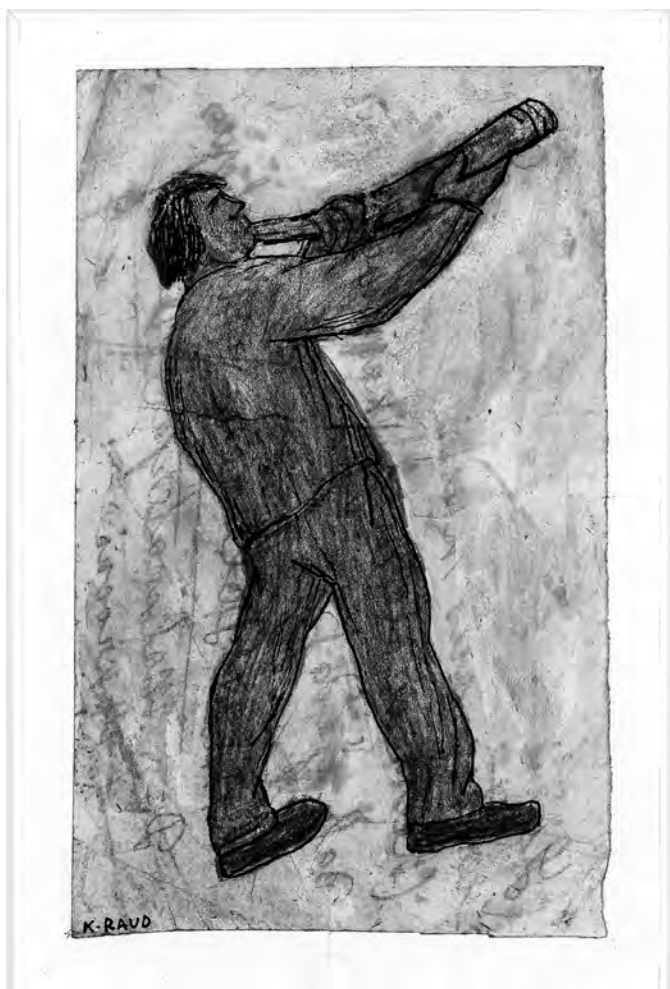
Kirjandus

A a r n e, Antti 1918. *Estnische Märchen und Sagenvarianten*. (FF com-

- munications nr 25.) Hamina: Suomalaisen Tiedeakatemian Kustantama
- A s s a l u, Heino 1996. Rahvatants. — *Koguteos Virumaa*. Tallinn: Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 577–586
- E i s e n, Matthias Johann 1995 [1919]. *Eesti mütolooogia*. 2. tr. Tallinn: Mats
- H i i e m ä e, Mall 2010. Aastajaotustähised ajaratta rehvi peal. — *Pühad ja argised ajad rahvakalendris*. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Varrak: lk 11–18
- H i i e m ä e, Reet 1997. *Eesti katkupärimus*. (Eesti muistendid. Mütooloogilised haigused I.) Tartu: EKI Folkloristika osakond, EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv
- H r e b t o v 1906 = Хребтов, Аристокли. Свадебные обычаи и песни села Олешницы Везенбергского у. Эстл. губернии. — *Ревельские Известия*, № 113–119
- H u r t, Jakob 1905. *Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Räpina ja Vastseliina lauludega*. Teine köide. Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- K o r b, Anu (koost., toim.) 2017. *Kohtumised Siberis*. (Eesti asundused VIII.) Tartu: EKM Teaduskirjastus
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold (kogunud ja ümber töötanud) 1951. *Kalevipoeg*. Tallinn: Eesti Raamat
- K u l a k o v, Dmitri, Anne N u r g a m a a 2012. *Rahvamälu ja teaduse vahel: Iisaku poluvertsikute keelest*. (Iisaku toimetised I.) Iisaku, lk 59–99
- L a u g a s t e, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu: Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- L i n t r o p, Aado 2014. *Loomisaja lood: Uurimusi ja tõlkeid Põhja-Euraasia rahvaste usundist*. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 32.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus
- L o o r i t s, Oskar 1949–1951. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. I–II. (Skrifter utgivna av Kung. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning, 18.) Lund: Lundequistska Bokhandeln
- M o o r a, Aliise 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost: Ajaloolis-geograafiline uurimus eesti-vene suhetest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- M o r o z o v a, Nadežda, Juri N o v i k o v 2008. *Isevärki Peipsiveer: Eesti vanausuliste folkloorist ja pärimuskultuurist*. Tlk Zemfira Lampmann, Marju Kõivupuu. Tartu: Huma

- N u r g a m a a, Anne 2015. Ida-Virumaa kivid rahvapärimestes. — *Iisaku Muuseumi Toimetised II: Kividest Ida-Virumaal*. Iisaku, lk 169–243
- P ä l l, Lona 2022. Kohapärimuse roll keskkonnakonfliktide diskursuses: Paluküla hiimäe juhtum. — *Mäetagused*, nr 83: Looduslikest püha-paikadest, lk 59–88
- R e i m a a, Vallo 2015. Alutaguse muistsete elanike ruumilise elukesk-konna struktuuri ülesehituse põhijooned. — *Iisaku Muuseumi Toi-metised II: Kividest Ida-Virumaal*. Iisaku, lk 75–168
- R e m m e l, Mari-Ann 2001. Mõrja saatus: Pulmateema loodusmaas-tikuga seotud rahvajuttudes. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2523–2541
- S u u r o j a, Kalle 2015. Ida-Virumaa rändrahnudest. — *Iisaku Muu-seumi Toimetised II: Kividest Ida-Virumaal*. Iisaku, lk 31–60
- T a m m i k, Richard 2005. *Kadrina kihelkond läbi aegade*. AS Trükk
- T a m p e r e, Herbert 2009. *Lauluväelised*. Koost. M. Hiimäe. (Eesti mõttelugu 85.) Tartu: Ilmamaa
- T e d r e, Ülo 1973. *Eesti pulmad: Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tallinn: Eesti Raamat
- T v a u r i, Andres 1999. Ohvrikividest. — *Mäetagused*, nr 1, lk 34–57
- V i i d a l e p p, Richard 2004 [1965]. Eesti rahvajuttude laadist, funk-tsiionist ja jutustajatest. — *Sator*, nr 4. Toim. R. Hiimäe. Tartu: EKM rahvausundi töörühm
- V i r t a n e n, Leea 1977. Arvoitusten esitystilanteet. — *Arvoitukset: Finnish Riddles*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 330.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- V o o l a i d, Piret 2011. *Eesti mõistatused kui pärimuslik muutuvas kul-tuurikontekstis*. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuens- sis.) Tartu: TÜ Kirjastus

MALL HIIMÄE (1937) on lõpetanud Tartu Ülikooli folkloristika eri-alal (1962), kaitsnud Moskvas Maailmakirjanduse Instituudis filoloo-giakandidaadi (1983) ja Tartu Ülikoolis filosoofiadoktori kraadi (1998). Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivi vanemteadur emeeritus. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Milleks meile küünlamaarja-päev?” (2013, nr 12, lk 2123–2137).

KRISTJAN RAUD. Karjapasuna puhuja (tušš, pliiats, guašš,
u 1915–1928; foto teosest: Tanja Muravskaja)

TUUL ON SUITSULÕHNANE

Heiki Valk

Tuul on suitsulõhnane
ja puhub Viru kaarest,
Ohusõnum lendab üle
mannermaast ja saarest.

Aeg on, aeg on valmis panna
mõõk ja hundiada,
Peninukk on himustamas
meie põlist koda.

Aeg on, aeg on unustada
vaen ja vennaviha,
Jälle põleb musta linnu
silms saagiiha.

Tumedana maade üle
veel on taevas vaba,
Kaheks hargneb Linnutee
ja valgub tähesaba.

Kõrge tulekahjukuma
ohust annab aimu,
.:Taevas, anna kaitsejaile
vastuseisu vaimu.::

Arheoloog HEIKI VALK (1959) on filosoofiadoktor (1987), kes on loonud ka mitmeid ajaloolaste hulgas populaarseks saanud laule, millest ühe siin avaldame.

VIRU MAAKOND EHK VIRUMAA

August Wilhelm Hupel

Tõlkinud Toomas Kiho

Järgin kubermanguvalitsuses ja kohtutes sisse viidud kirjaviisi, mis ka hääldusele vastab [*Wierland*]; siiski kirjutavad mõned ka Wirland või Wyrland. Ent Wirrland härra dr Büschingi *Maa kirjelduse* esimeses väljaandes ning Wieland viimases on pelgad kirjavead.¹ See maakond, mida eesti keeles kutsutakse *Wirro ma*, on ruumi poolest kogu Eestimaa ulatuslikem; ta hõlmab tohutult suuri metsi, eriti vastu Peipsi järve. Maa on viljakandev ja iseäranis kuulsad on Virumaa humalad. Kõigi Eestimaa põldude seast eelistatakse sealseid; nii et mõnedki valivad pigem 20 adramaad

Der wierische Kreis oder Wierland. — *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Erster Band. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1774, S. 359–368. // Nachtrag zum ersten Band, enthaltend Ergänzungen, Zusätze und Berichtigungen [1777], S. 1, 21–24.

¹Jutt on Anton Friedrich Büschingi (1724–1793) teosest *Neue Erdbeschreibung* (Hamburg: Johann Carl Bohn). Kogu maailma geograafia ülevaate andnud suurteosest jõudis Büsching ise valmis teha esimesed 11 köidet (ilmunud 1754–1792), millest kümme käsitlesid Euroopat. Pärast tema surma jätkasid seda tööd Matthias Christian Sprengel, Samuel Friedrich Wahl, Johann Melchior Hartmann ja Christoph Daniel Ebeling, kes esitasid siis Aasia, Aafrika ja Ameerika maateadusliku kirjelduse. Büschingi maakirjelduse esimeses köites käsitleti Taani, Norra, Rootsi, terve Vene keisririigi, Preisimaa, Poola, Ungari ja Türgi Euroopa-osa olusid. Esimese köite esmatrükis 1754 on trükivigane “Wirrland” (lk 549) ja Hupeli ajaks viimases, kuuendas trükis 1770. aastal “Wieland” (lk 712), kuna vahepealsetes väljaannetes esineb “Wirland”. Siin ja edaspidi tõlkija märkused.

Virumaal kui 30 Lääne- või Harjumaal. Enamik sealseid mõisu on head ja paljud hooned on ehitatud kivist; mõnda võib kõhklemata ilusaks pidada, seda tehes ei tohiks aga maa kvaliteeti meelest lasta. Püüan allpool mõnd nimetada.

Virumaa asetseb põhjas vastu Soome lahte, läänes suuremas osas vastu Järvamaad ning ülalpool vastu Harjumaad, lõunas vastu Tartumaad ja Peipsit; idapiiri moodustab Narva jõgi, mis eraldab Ingerimaad Virumaast ja ühtlasi tervest Eestimaa. Maakonnas loendatakse 178 mõisat, mis hõlmasid viimase Rootsi revisjoni järgi 2191 adramaad; aastal 1733 ainult 1163; aastal 1757 juba 1818 adramaad ja viimase Vene revisjoni andmetel 1765. aastal üldse kokku 1868 adramaad, millest ligi 21 kuulus kroonule, ja peale selle üks väike lauamõis Narva komandandi jaoks; Narva linnale kuulus 10 adramaad ja üks pärusmõis peaaegu 3 adramaaga. Suur maakond koosneb vaid kümnest kihelkonnast; seda jaotatakse üldiselt kaheks osaks, nimelt Virumaaks (kitsamas mõttes) ja Alutaguseks. Alutaguse hõlmab tervikuna küllaltki suure maa-ala Peipsi järve, Narva jõe ja Soome lahe vahel, välja arvatud vaid Narva linn, mis küll enam mitte, aga varem Alutagusele ja Eestimaa hertsogkonda kuulus. See provints, mille nime on mõnes dokumendis (nt Arndti *Kroonika* 2. osas lk 149²) kirjutatud ka kujul Alu-Tagune [*Allen-Tacken*], hõlmab järgmised neli kihelkonda: Viru-Nigula, Lüganuse, Jõhvi ja Vaivara koos mõnede juurdekuuluvate abikirikutega; teised loevad sinna kuuluvaks vaid kolm viimasena nimetatud kihelkonda, uuel Peterburi Eestimaa-kaardil pole tema piiri üldse näidatud, mille üle ei pea imestama; on ta ju muu maakonnaga ehk siis ülejäänud Virumaaga nii väga seotud, et tema nimegi on harva kuulda; siiski on seal paiknevad kirikud hiljuti omaenda praosti saanud, seal elavad venelased aga omaenda kiriku.

Maakonnal nagu teistelgi maakondadel on oma haagikohus, kuna vasallikohus on tal Järvamaaga ühine; maakonda on Ho-

²Jutt on baltisaksa ajalooürija Johann Gottfried Arndti (1713–1767) peateose, kroonika (*Der Liefländischen Chronik*, Halle im Magdeburgischen: Johann Justinus Gebauer) teisest osast (1753).

manni³ ja teistel samasugustel Saksa kaartidel kujutatud kummalisel kujul: lõunas on ta tehtud liiga suureks, millega on talle antud osa Tartumaast, millele on antud ennekuulmatu nimi Kikeland; Narva jõe ja Peipsi ääres on nad unes näinud Nyschlotia provintsi ning lõpuks on nad kohtadele andnud moonutatud või lausa valed nimed, mistõttu pole neid võimalik ära tunda. — — Leiame sealt üldse vähe tähelepanuväärset.

I. MÕNED PAIGAD

1) Rakvere [*Wesenberg*], eesti keeles *Rakwerre*, on alev või linna-ke, mis varem oli üsna suur linn, kus — nagu kinnitatakse — olnud 500 kivimaja; juba aastal 1252 pidi ta olema märkimist väärt, sest ühes kuningas Eriku käsus (nagu vahendab härra Bagge *Eesti- ja Liivimaa mõisate liikide, olemuse ja kvaliteedi kogumik*⁴) jagati Eestimaa aadel Tallinna ja Rakvere omaks.⁵ Linna kõrval ühe künga otsas seisavad veel endise, hästi kaitstud lossi osalt mahakistud müürid, ordufoogti eluase. Viimane foogt, Gerd Huen von Ansterath jättis lossi maha 1558. aastal, peljates pealetungivaid venelasi, kes selle siis hõivasid, ja linna, millel oli toona raad, raekoda ja gildid, maha põletasid ja hävitasid.⁶ Vanad los-

³Johann Baptist Homann (1664–1724) oli Saksa kartograaf ja kirjastaja. Tema Liivi- ja Kuramaa kaart (*Livoniae et Curoniae Duc.*) ilmus 1712. aastal Homanni *Saja kaardi atlases* (Atlas von Hundert Karten) ja 1716. aastal ta *Suures atlases* (Grosser Atlas).

⁴Johann David Bagge (1713–1784) oli Tallinnas sündinud ja Jenas ning Göttingenis hariduse saanud jurist ja kollektsionäär, kelle peateos on mitmes trükis veidi eri pealkirjade all ilmunud kogumik *Sammlungen von der wahren Natur, Arten und Beschaffenheit der Güter in Ehst- und Liefland, samt der Insull Oesell*. Revall, gedruckt mit Köhlerschen Schriften, 1762.

⁵Bagge kogumikus (lk 209 ja 227) on tõesti juttu Tallinna ja Rakvere inimeste pärimisõigusest ja sellekohasest kuningas Eriku (*König Ericus*) 1252. a käsust. Ilmselt on tegu Taani kuninga Erik XIV Adrahaga, kes küll suri juba 1250.

⁶Ansterath oli saanud Rakvere foogtiks 1536. aastal ning jätkas selle ameti pidamist sümboolselt ka Tallinnas, kuhu oli Rakverest põgenenud; suri juba Rootsi võimu alla läinud Tallinnas enne 1564. aastat.

sikindlustused on ka praegu selgesti näha. Aastal 1591 vallutasid selle rootslased ja 1602 poolakad. Linn tõusis jällegi rusudest, sai 1629. ja 1635. aastal Rootsi kuningalt oma privileegide kinnituse; kuid viimastes sõjarahutustes 1703. ja järgnevatel aastatel laastati jällegi täielikult; siiski taastati Vene valitsuse all uuesti, kui ka mitte endises hiilguses. Praegu elab siin umbes 50 kodanikku. Üks kubermanguvalitsuse poolt seatud kohtufoogt ja kaks vaneemat moodustavad ülema instantsi, kelle töövaeva tasuks, nagu ka teistes samasugustes väikestes kohtades, on ainult au.

Paikneb ta maakaubanduse jaoks väga mugavalt — 15 miili⁷ Narvast ning niisama palju Tallinnast ja Tartust. Et aga Eestimaa aadel oma sagedastel kokkusaamistel Tallinnas kõik oma tarbed sealsest merelinnast koju toob, on Rakvere kaupmeestel, keda loetakse kokku seitse, vähe käivet; seetõttu ei saa ega soovigi nad oma poode täielikult varustada. Varasematel aegadel oli neil merekaubandus, ja nagu kinnitatakse, olla nad koos Tartu kaupmeestega oma kaubad lasknud otse Toolse sadamasse tuua. Nüüd on nad seesuguse kaubanduse jaoks liiga vaesed ning üldse on laevasõit Toolse sadamas lõppenud.

Kodanike majakrundid on osalt päritud maal, osalt kiriku-maal, või on need neile kingitud. Tiesenhauseni perekond pidas lähedal asuva Rakvere maamõisa omanikena nendega pika kohtuprotsessi õiguse üle maale, mille kodanikud lõpuks kaotasid. Varem linnale kuulunud põllumaad võeti ära ja liideti mõisapõldudega.

2. Toolse [*Tolsburg*], väike, aga üpris hea ja kindel sadam, kolm miili Rakverest, kus veel eelmisel sajandil vähesel määral merekaubandusega tegeldi, kuid see piirdus üksnes Rootsi laevadega ja lakkas lõpuks üldse. Seda, kuidas jõukad Rakvere ja ka Tartu kaupmehed siin välismaalt kaupa vastu võtsid ja selle vastu siinseid tooteid teele saatsid, sai just kirjeldatud. Nüüd külastavad sadamat Soome venelased suurte paatidega, et soolakala teravilja vastu vahetada, millelt siis kroonu kümnist võtab. Sel põhjusel ja kuna vahetevahel mõni laev on sunnitud siin talvelaagrisse

⁷Autor kasutab pikkusühikuna miili ehk penikoormat [*Meile*], mis võrdub seitsme verstaga.

jääma või pelgupaika otsima, elab sadama juures tollikontrolör, kelle maja on lähikonnas ainus. Kui siit Vene Soomemaale midagi saadetakse, siis tuleb see Tallinna tollis möllida ja sealt vajalik lubatäht hankida.

Endine loss, ordufoogti asupaik, koos samasse kõrvale ehitatud pisikesse linnakesega, on nüüdseks vaid kivihunnikud.

3. Vasknarva [*Neuschloss oder Nyschloss*], mida on kutsutud ka Vastse-Narvaks [*Neu-Narva*], millist nime vahel ka praegu kasutatakse, endine väike, kuid mõningal määral kindlustatud linn ja loss Peipsi ääres Narva jõe suus, mille ehitamist Neustädt oma kroonikas⁸ mainib, on juba kaua varemets; Büschingi maakirjelduse uusimas väljaandes⁹ mainitakse seda õigustatult teiste Virumaa laastatud kohtade seas, kuna esimene väljaanne¹⁰ rääkis veel tema päriselt olemas olemisest.

Selles piirkonnas asub suur Serinetsi küla, mille elanikeks on oma rahvusliku iseloomu poolest väga usinad venelased, kes saavad möödavoolavast jõest märkimisväärset teenistust. Varem oli see Narva kubernerite lauamõis, nüüd saab sealne komandant sellelt mõningast tulu.

II. KIHELKONNAD

Maakonna kümme kihelkonda, mille juurde kuuluvad lisaks ka mõned abikirikud, on jaotatud kahe praostkonna vahel, millest üks haarab Alutaguse provintsi.

⁸Franz Neustädt (Nyenstede; 1540–1622) pärines Vestfaalist, asus 1554. a Liivimaale ja tegutses Tartus, Tallinnas jm eeskätt kaupmehena, Liivi sõja ajal kuulus Tartu saadikute hulka Moskva läbirääkimistel, alates 1571 elas Riias, kus temast sai hiljem Riia raehärra ja bürgermeister. Tema Liivimaa kroonika (*Liefländische Cronica bis Anno 1609*) kirjeldab sündmusi siinmail kuni 1609. aastani.

⁹S.o 1770. aastal.

¹⁰S.o 1754. aastal.

1. *Kadrina* [Katharinen oder Triester], *eesti keeles* Kadrina kirrik

Kirjutatakse ka *Katharinen zu Triester*; siit tulevad parimad humalad, siin on 26 mõisat, millel on 261 adramaad. Sealsel kirikuõpetajal on kaks abikirikut teenida, nimelt Palmse [Ilumäe] ja Käsmu.¹¹

Käsmu, merelaht, mis vajadusel sadamaks võiks olla.

2. *Haljala* [Haljal], *eesti keeles samamoodi*

Mõned kirjutavad *Halljall*. Siia kuuluvad Pihlaspea, Vainupea ja Toolse abikirikud.¹²

3. *Jõhvi* [Jewe oder Michaelis]

See on tohutu suur kihelkond, mis ulatub risti läbi kogu maakonna, siin on 30 mõisat kokku 267 adramaaga¹³ ja suurte metsadega. Siia kuuluvad komandandi lauamõis,¹⁴ samuti Narva linna kirikumõis. Selles piirkonnas elab palju venelasi, mistõttu ei vaja sealsed eestlased nendega läbikäimiseks mitte ainult vene keele oskust, vaid nad on üle võtnud ka mõned võõrad kombed. — Märkimist väärib

Pühajõgi (s.t püha jõgi), paik Soome lahe ääres, kus leidis aset lahing Vene ja Rootsi sõjaväe vahel, mida üldiselt Narva lahinguks kutsutakse, olgugi et Narva on siit kuue miili kaugusel.¹⁵

¹¹Käsmu kuulub tegelikult Haljala kihelkonda. Selle vea on autor lisandustes parandanud, vt allpool.

¹²Siit loendist on puudu Käsmu. Selle vea on autor lisandustes parandanud, vt allpool.

¹³Nagu autor lisandustes täpsustab, kuulus tollal Jõhvi kihelkonda siiski vaid 23 mõisat 220 adramaaga.

¹⁴Narva komandandi lauamõis tegelikult Jõhvile ei kuulunud. Selle vea on autor lisandustes parandanud, vt allpool.

¹⁵Narva lahing toimus tegelikult ikkagi Narvas, sellegi vea on autor lisandustes parandanud, vt allpool.

Loodud välikindlustusi on veel näha. Verejanuline nõuanne, mida Rootsi kindralid olla lahingu järel Karl XII-le andnud, on üks tõestamata lugu.¹⁶

Kirikule kuulub tegelikult kaks abikirikut, Iisaku (teised ütlevad ka Isaak) ja Voka ehk Pühajõe.¹⁷ Nende tõttu võeti ette muudatus ja anti mõned külad väga väikesele Vaivara kihelkonnale, mille tõttu tekkis üks nüüdseks lahendatud tüli. Iisaku kirik paikneb emakirikust enam kui viie miili kaugusel,¹⁸ hõlmab Peipsi äärest vaid mõned adramaad, ja sinna kuuluvad talupojad pole oma eluviisi tõttu oma teadmistes veel kaugele jõudnud.¹⁹ Et nende juhatust kergendada ja Jõhvi pastorilt võtta sinna reisimise raske koorem, oleks kindlaim tee muuta sealne abikirik emakirikuks. Seda on proovitud ja tehtud ettepanekuid, nagu pastoraadi maade suurendamine, preestrile loa andmine pidada kaht ametikohta, (harilik teravilja)annetus mõisate ja talupoegade poolt, aga sellest ei jätku omaenda vaimuliku ülalpidamiseks. Mõned miilid eemal asub teine niisama väike ja väga kulukas Viru-Jaagupile kuuluv Tudulinna-nimeline abikirik, mis Iisakuga ühinedes võiks hädapärast moodustada väikese kihelkonna, kui mitte nende vahel asuv osalt läbimatu laas ei oleks ületamatuks takistuseks; tee sisseseadmine nende kahe vahele nõuaks tohutult kulutusi ja tööd, isegi kui mitte mõelda pikale, u 6–7 miilisele vahemaale²⁰ ja sellest omakorda tõusvale vaevale vaimuliku jaoks. Lihtsasti võiks osta mõned talupered, selliseid on praegu küllalt, metsas leiaks nendele elamiseks sobivaid kohti ja nende teenistuse kaudu ki-

¹⁶Autor võib viidata siin alusetule kuulujutule, nagu oleks Rootsi kindralid teinud ettepaneku kõik Vene kõrgemad vangi võetud sõjaväelased hukata, keda oli kokku 150, sealhulgas kümme kindralit, või siis hukata kõik sõjavangid, keda oli kokku 15 000.

¹⁷Pühajõe kirik pole siiski kunagi Voka nime kandnud, nagu autor on lisandustes täpsustanud. Vt allpool.

¹⁸Tegelik vahemaa Jõhvist Iisakule on neli miili, nagu autor lisandustes täpsustab. Vt allpool.

¹⁹Selle väite lükkab autor lisandustes ümber, toetudes sealse pastori Johann Christian Kochi andmetele. Vt allpool.

²⁰6–7 miili oli vahemaa Iisaku ja Tudulinna vahel mööda toonaseid teid, kuna otsejoones on see kõigest paar miili.

rikumõisas saaks luua võimaluse Iisaku vaimulikule vajalikuks ülalpidamiseks — kui paljud elavad ja toidavad end koos perekonnaga ära ühelainsal adramaal! —, aga sellise kihelkonna asutamise ja sisseseadmise kulud ületavad väikese abikiriku jõu. — Jõhvi pastor käib seal iga nelja nädala tagant, vahepealsetel pühapäevadel hoolitseb jumalateenistuse eest kõster, keda võib suupäraselt ka ordineerimata diakoniks nimetada.²¹

4. *Viru-Nigula* [Maholm oder Nikolai], *eesti keeles* Mahho kirrik

kätkeb endas 16 mõisat, millest mõned, nagu Kunda, Andja jt, on hästi ehitatud; iseäranis on hr kammerhärri ja praegune saadik Varssavis, vabahärri von Stackelberg oma elumaja Pada mõisas hiljuti väga ilusasti lasknud korda teha.²²

Kalvi, eesti keeles *Kalbi* või *Kalwi mois*, mõis Soome lahe ääres, kuulub vanade taastatud losside hulka, mis oma välise kuju poolest, aga mitte oma sisseseade poolest siia maale hästi sobib; siiski paistavad kõrvalekalded ruumide väljanägemises uuema aja tööna ja loss tükkahaaval ehitatuna.²³

²¹Hupeli soovitatud plaan Jõhvile kuulunud Iisaku ja Viru-Jaagupile allunud Tudulinna omaette kihelkonnaks liita polnud tegelikult ei uus ega originaalne. Küll on see aga orgaaniline: nimelt oli Iisaku kihelkond omaette üksusena varem tõepoolest eksisteerinud kuni aastani 1744, ning hiljem läkski just nii, nagu Hupel oli ette pannud: Iisaku kihelkond on aastast 1867 taas omaette üksus ja hõlmab ka Tudulinna piirkonna.

²²Pada jpt mõisate omanik krahv Otto Magnus von Stackelberg (1736–1800) lõpetas 1753 Leipzigi ülikooli, aastast 1764 oli diplomaatilises teenistuses, muu hulgas Venemaa suursaadik Hispaanias, Poolas ja Rootsis. Siin nimetatud Varssavi-perioodil korraldas aktiivselt Poola esimest jagamist 1772. aastal, tema teeneks peetakse seda, et Poola seim ratifitseeris jagamise lepingu. Pada esinduslik härrastemaja, mis praegu on varemeis, valmis 1782. aastal.

²³Jutt on Kalvi mõisa vanast peahoonest, mis algselt oli keskajal rajatud vasallilinnus. Mõisnik Gustav von Essen ehitas 1770. aastatel linnuse ühte tiiba barokse hoone. See põles 1911. aastal. Alles pärast seda ehitati hoone, mida praegu tunneme Kalvi mõisa härrastemajana.

5. *Lüganuse* [Luggenhusen], *eesti keeles* Ligäne K

Soome lahe ääres, eelmise kõrval.²⁴

6. *Vaivara* [Waiwara], *eesti keeles samamoodi*,

on Narva linnaga piirnev väga väike kihelkond, mille juurde kuulub Peeterristi abikirik. Hr ülemõuemarssal ja rüütel krahv von Sievers²⁵ on järeletegemist vääriva näitena oma siinsetest, kihelkonna piiri äärsetest mõisatest maid kirikule kinkinud tingimusega, et mõned nagunii kaugel asuvad Jõhvi kihelkonna külad edaspidi Vaivara kihelkonda kuuluksid, millega on mõlemad kirikuõpetajad heal meelel nõus olnud: ühel parandab see sissetulekut, teine vabaneb vaevast ja koormavast abikirikust.²⁶

Narva linnale kuulub selles kihelkonnas väike, umbes kolme adramaaga Arumäe mõis ja Vallisaare küla, samamoodi Kudruküla, mis kingiti linnale Rootsi valitsuse ajal, et toetada laevandust ja lootsindust.

7. *Viru-Jaagupi* [Jakobi], *ka eesti keeles samamoodi*

Siia kuulub ka varem mainitud, emakirikust 5 või 6 miili kaugusel asuv Tudulinna abikirik, mis leidub ka Homanni kaardil.

Vinni, eramõisa, on, nagu jutud käivad, tema omanik hr kindral von Rennenkampf määranud toredaks tervistusasutuseks.²⁷

²⁴Lüganuse kohta on autor lisandustes andnud palju põhjalikuma kirjelduse. Vt allpool.

²⁵Krahv Karl Eduard von Sievers (1710–1774/1775(uk)), Laagna ja Vaivara mõisa omanik, riigimees ja diplomaat (suursaadik Viinis ja Preisimaal), keisrinna Jelizaveta Petrovna õuemarssal ja Katariina II ülemõuemarssal. Talle kuulus nt ka Krasnoje Selo paberivabrik, ent mitte Võnnu ordulinnus — kuigi Vikipeedia ekslikult nii väidab. Tema eestvõttel ehitati Vaivara uus klassitsistlik kirikuhoone (õnnistati 1776).

²⁶S.t Jõhvi vabaneks Pühajõe abikirikust ning Vaivara saaks juurde uusi “maksumaksjaid”.

²⁷Vinni mõis kuulus Johann Dietrich von Rennenkampffile (1719–1783), Türgi sõjas osalenud kindralleitnandile, kes koos abikaasa Jaco-

8. *Simuna* [Simonis oder Kattküll], *eesti keeles* Simona K

hõlmab 24 mõisat kokku 200 adramaaga.

9. *Rakvere* [Wesenberg], *eesti keeles* Rakverre kirrik,

seda kutsutakse ka Mikhkliks. Õpetaja teenib ühtlasi ka varem nimetatud samanimelist alevit. Suur Rakvere mõis, veelgi enam aga Kohala ja Kloodi mõisad on kenasti välja ehitatud.

10. *Väike-Maarja* [Klein Marien], *eesti keeles* Marja K

Siia kuulub Tallinna piiskopi Simon von der Borch²⁸ 1482. aastal ehitatud Porkuni loss, kus Tallinna piiskopid sageli peatusid. Nüüd on ta üsna puru, ent ometi veel nägus 53 adramaaga eramõis.

Kihelkond piirneb Järvamaaga.

LISA ESIMESELE KÖITELE, MIS SISALDAB TÄIENDUSI,
LISANDUSI JA PARANDUSI

Mida ma kuskilt kuulnud olen, annan ma siin teada ega vaiki ka esimesse köitesse sisse lipsanud vigadest, mida mulle on näidatud või mis mulle muidu on teatavaks saanud.

bina Charlottaga (1725–1793) pärandasid mõisa asutatavale aadlipreilide pansionaadile, millest ajapikku kujunes baltisaksa naiskutsekool ehk majapidamiskool, mis tegutses kuni 1939. aastani. Rennenkampffide ehitatud nelinurkne siseõuega peahoone on põhistruktuurilt säilinud tänapäevani.

²⁸Simon von der Borch oli Tallinna piiskop 1477. aastast kuni surmani 1492. aastal. Varem oli tegutsenud Saksamaal Hildesheimis ja Tartus, ning oli 1488. aastast paavsti legaati Skandinaavias, Vestfaalis ja Preisimaal. Tema nimest tuleneb ka kohanimi Porkuni < sks Borkholm < Borch.

Haljala

Haljalal on tegelikult neli abikirikut, kolme neist on esimeses köites nimetatud, millest esimest Pihlaspead [*Pichlispä*] ka *Pihlasby*'ks kutsutakse. Neljanda nimi on Käsmu, tema ei kuulu Kadri-na kiriku juurde.

Jõhvi

Eestimaa adrarevisjon paigutab siia kihelkonda mitmed mõisad, mis ei kuulu siia, vaid osalt Vaivarasse, osalt Lüganusele: nt Hiie-metsa [*Repenik*], Sõtke [*Alt-Sotküll*], Auvere [*Ampfer*] jt,²⁹ ka ei kuulu Jõhvisse Narva komandandi lauamõis. Siin kihelkonnas on vaid 23 mõisat, oma tööpalga saab õpetaja 220 adramaalt, peale nende on veel 30 adramaad osalt vene talupoegade poolt hõiva-tud, osalt aga naaberkirikute alla kuuluvad. Pikkuselt ulatub ki-helkond kaheksa miilini, laiuselt kohati aga vaevalt ühe verstani.

Pühajõgi. Pealahing toimus tegelikult Narva all, siin kindlus-tas end vaid üks 20 000-meheline väeüksus, kes siin lüüa sai.

Pühajõe abikirik, mis kunagi ei ole Voka nime kandnud, pidi kohaliku pastori ja koguduse liikmete soovil päris hingusele mi-nema, selle juurde kuuluvad Päite, Türsamäe ja Konju mõis pidi antama lähedal asuvale Vaivara kirikule ning selle kaudu pidi väi-ke Vaivara kihelkond kosuma. Seda muudatust on esimeses köi-tes mainitud. Mitmesugustel põhjustel polnud aga sellest tõusnud kemplus kõigile osalistele meelt mööda. Mõisaomanikud protes-teerisid, Tallinna provintsiaalkonsistoorium ei soovinud seda abi-kirikut päriselt sulgeda, talupojad ei tahtnud oma kirikut maha jätta ega Vaivara kirikus käima hakata, vaid sel juhul juba üldse pigem ilma kirikuta olla. Provintsiaalkonsistoorium tahtis oma ot-suse 23. märtsist 1767, millega see ümberpaigutamine heaks kii-deti, täitmisele pöörata ja nõutas Tallinnast kindralkubermangust välja karistusotsuse, et panna Päite ja Türsamäe talupojad vitsa-karistusega Vaivara kirikus käima ja oma senisest kirikust loo-buma. Narva kirikukolleegium tegi provintsiaalkonsistooriumile

²⁹Nimetatud kolm kuuluvad kõik Vaivara kihelkonda.

ettepaneku Narva linnale kuuluva Päite mõisa asjus, ja kuna see oli tulutu, pöördus ta koos teiste asjassepuutuvate koguduseliikmetega riikliku Liivi-, Eesti- ja Soomemaa õigusasjanduse kohtukolleeegiumi poole ning see tühistas oma resolutsiooniga 19. oktoobrist 1772 ümberpaigutamise ja taastas endise olukorra.³⁰

Iisaku abikirik asub Jõhvist 4 miili kaugusel (mitte 5). Sealne pastor hr Koch³¹ kinnitab, et sinna kuuluvad talupojad pole mitte ebausklikumad või ebateadlikumad oma vendadest teistes piirkondades, ta kiidab nende aupaklikkust kirikus ja nende kuulekust härradele ja ülematele. Juba noorelt räägivad nad vene keelt, mõistavad aga ka eesti keelt ning õpivad kõik lugema. — Mugav oleks see kirik Viru-Jaagupile kuuluva Tudulinna ühendada ja teha sellest omaette kihelkond koos emakirikuga. Otsejoones on nad vaid kahe miili kaugusel üksteisest, üle nendevahelise suure soo saaks piisavas koguses saadaval oleva puidu abil rajada aastaringi läbitava tee. See maksaks aga palju ja ilma vaimulike rahalise toetuseta saaks siinjuures vaevalt ots otsaga kokku tulla.

Lüganuse

Eesti keeles on selle nimi ka *Lügganüs*, ta koosneb üheksast mõisast kokku 132 adramaaga, hõlmab 3340 hinge ja umbes kolm ruutmiili. Kaks kena jõekest, Roodu [Kohtla] ja Püssi [Purtse] ühinevad kiriku juures, ja moodustavad seal, kus nad Purtse mõisa all merre voolavad, kena sadamakoha kaluripaate jaoks, siin püütakse lõhesidki. Jõgedel parvetatakse kevaditi palke ja küttepuid. Kihelkond on lame ja tasane, lõunarajal on palju soid ja metsi. Lüganuse külapõllul on erinevaid suuri ja sügavaid koo-paid, mille kohta öeldakse *Kurrimused*, nende ümbermõõt on 5 kuni 10 ja sügavus 1 kuni 2 sülda, ja nad paiknevad üksteisest 6 kuni 15 sülla kaugusel. Kogu sinna sisse valguv vesi, eriti lu-

³⁰Tänapäevalgi peetakse Päitet ja Konjut endistviisi Jõhvi kihelkonda kuuluvaks, kuna Sillamäe linna territooriumile jääv Türsamäe liigitatakse Vaivarasse.

³¹Paides sündinud Johann Christian Koch (1720–1781) teenis Jõhvi kogudust pastorina 30 aastat: 1751–1781.

mesulavesi, voolab rohkem kui pool versta maa all, kuni jõuab Püssi jõkke. — Kirik asub Püssi mõisa maal, riiginõunik Axel Oxenstierna³² mõisa toonase pärusomanikuna kinkis 1636. aastal maad ja heinapõllud pastoraadile. Hr pastor Kempe³³ kinnitusel suurenevad koguduse teadmised märgatavalt, igaüks õpib lugema, millele mõisates sisse seatud koolid palju kaasa aitavad.

Vaivara

Vana kirik oli puust, aastal 1775 valmis täiesti uus kivist kirik, üks kaunimaid Liivi- ja Eestimaal, ta on hulga kiptöödega kaunistatud ja temast saab paarikaupa üksteise vastas seisvate akende tõttu läbi vaadata. Selle ehtas omal kulul hiljuti surnud ülemõuemarsal krahv von Sievers, teised koguduse liikmed varustasid seda vaid mõningate ehitusmaterjalidega.³⁴ — Peeterristi abikirik asub 13 versta kaugusel emakirikust, ta on kivist, ühe vana legendi järgi on selle ehitanud üks Peetri-nimeline laevnik antud töötuse alusel. — Kihelkonda kuulub kümme mõisat kokku 64 adramaaga ning veel mõned külad, näiteks Kudruküla-nimeline lootsiküla, Narva-Jõesuu jt, millega koos on kihelkond 72 adramaa suurune. Siia arvestatakse ka Narva komandandi lauamõis Jaama, mis on aga asustatud venelastega. Pastoraadil oli maad kaks adramaad,

³²Axel Oxenstierna (1583–1654) oli mõjukas Rootsi riigitegelane, riigikantsler 1612–1654. Oli alaealise kuninganna Kristiina (eluaastad 1626–1689) valitsusaja alguses (1632–1644) Rootsi tegelik riigijuht. 1645. a juhtis Axel Oxenstierna Rootsi delegatsiooni Brömsebro rahuläbirääkimistel Taaniga, mille alusel läksid mitmed senised Taani valdused Rootsile, teiste hulgas ka Saaremaa. Eesti- ja Liivimaa kuulus talle palju mõisaid, Püssi oli ta saanud 1621. aastal teenete eest kuningas Gustav II Adolfilt.

³³Gabriel Kempe (1739–1795) oli soome päritolu, Turu ülikoolis hariduse omandanud vaimulik, Lüganuse pastor aastatel 1771–1780. Enne seda, 1763–1770 oli ta olnud Alutaguse praostkonna praost ja Vaivara pastor; hiljem (1781–1795) oli Viru-Nigula kirikuõpetaja. Kuuldavasti pidanud ta teenistusi soome-eesti segakeeles.

³⁴Siin kirjeldatud kiriku laskis sakslased õhku 1944. aastal Sinimägede lahingu ajal.

üks neist pea- ja teine abikiriku juures. 1767. aastal tegi eelmine pastor hr Kempe vahetuse nimetatud krahv von Sieversiga, kes andis Laagna mõisast ühe adramaa kiriku lähedal paiknenud mõisamaast ära, saades vastu abikiriku juures paiknenud adramaa, nii et praegu kuulub pastoraadile rohkem ja paremat maad, ka rohkem heinamaad, ja nüüd ühes osas, ning võsa. Varem külvas pastor üldse ainult 12 tündrit Narva vilja, nüüd enam kui säilitise jao,³⁵ ka heina teeb ta nüüd varasema 150 sao asemel 800 saadu. Nõnda on patriootiline krahv, olgugi et tema soovitud Pühajõe abikiriku üleminek Vaivara pastoraadi olude parandamiseks tagasi lükati, ikkagi sama eesmärgi heaks panustanud. — Kirikust üldse mitte kaugel paikneb kolm kõrget mäge, mida meresõitjad Kolmeks Vennaks kutsuvad.³⁶ Kohe seal all on veel üks venelaste rajatud kaitsevall Narva linna vallutamise ajast. — Metsadest, niitudest ja soodest siin puudust pole.

AUGUST WILHELM HUPEL (1737–1819) oli pastor, kodu-uuri ja literaat. Pärit Saksi-Weimari hertsogkonnast, lõpetas 1757 Jena Ülikooli teoloogina, asus seejärel Liivi- ja Eestimaale, töötades Riias, Äksis, Põltsamaal ja Paides. *Dr. phil.* (1803), *Dr. theol.* (1818) Tartu Ülikoolist. Teoseid: *Lühhiike õppetuis mis sees monned head rohhud täeda antakse* (1766–1767, jätkväljaanne, tõlkija ja väljaandja koos Peter Ernst Wildegaga); *Arsti ramat nende juhhatamiseks kes tahtwad tõbbed ärraarwada ning parrandada* (1771, P. E. Wilde koostatud käsiraamatu tõlkija ja kohandaja); tema maateaduslik suurteos *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland* (4 kd, 1774–1789) ja *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte* (1780).

³⁵Üks säilitis ehk säilitis võrdub 24 tündriga. Niisiis oli viljakasvatus kirikumõisas enam kui kahekordistunud.

³⁶Need on mõistagi Vaivara Sinimäed.

ALUTAGUSE VANNE

Andrei Hvostov

Kotinuka, Hundinurga, Mustanina, Pähklimäe,
Viivikonna, Tudulinna, Varesmetsa, Pühajõe,
Põlendiku, Pimestiku, Tuleviku, Karjamaa,
Uniküla, Voorepera, Ohakvere, Illuka.

Hirmuse, Ilmaste, Jahara, Vodava,
Aseri, Iisaku, Kukruse, Vaivina,
Valaste, Liimala, Katase, Ruhkova,
Ereda, Remniku, Sinimäe, Moldova.

Püssi, Matka, Narva, Irvala,
Konju, Jaama, Gorodenka, Smolnitsa,
Narva-Jõesuu, Kiikla, Tõrvajõe,
Kohtla-Järve, Kiviõli, Sillamäe.

Rannu, Sonda, Käva, Saka, Rebu, Aa,
Kuru, Puru, Oru, Jõhvi, Voka, Ontika,
Sõtke, Võide, Kurtina, Rannapungerja,
Künnapõhja, Ohakvere, Erra, Metsara.

Sirgala, Lohusuu, Uljaste, Soldina,
Laekannu, Udria, Vaivara, Olgina,
Permisküla, Lügänuuse, Pagari, Perjatsi,
Vasknarva, Ahtme, Kuremäe, Sirtsu.

Põhjas ja lõunas suur vesi,
idas jõgi,
läänes sood ja rabad nagu sinikirja vöö.
Muistne Alutaguse — Eesti õueesine.

Piiri peal olemine on maagiline seisund. Kes on piiri peal, saab erilise selgusega aru, mille poolest erineb “siin” sellest, mis on “seal” — kes poleks Narvas seistes ja Jaanilinna poole vaadates sellisele järeldusele jõudnud? Piiripealne jõuab omaenda olemuseni sügavamalt kui see, kellele on antud elada kusagil keskel. Keskel olijal pole võrdlust, tema võtab enda olemist kui midagi enesestmõistetavat. Idas, läänes, põhjas, lõunas — kõikjal on teised samasugused, keskel olija ei erine oma naabritest. Piiripealne teab, kes ta on. Eesti on piiripealne riik, Ida-Virumaa on piiripealne maakond, Narva on piiripealne linn. Piiripealsega miski lõpeb, aga sellest ka algab midagi. Algab Eesti, algab maailm.

- Geoloogilisel ajaskaalal lõppes jääaeg alles mõni minut tagasi. Kusagil pole see nii selgelt tunda kui Ida-Virumaal. Mandrijää sulavee kõrval inimeste tekitatud tuhamäed. Lihtsalt hämmastav!
- Püha Andrease risti moodi teedevõrk: Narva-Jõesuust Avinurmeni, Kalvist Vasknarvani. Diagonaalide ristumiskohas paganlik pühakoht Raudi mägi. Ajastute kihid nagu värvid Vaivara põikitriibuseelikul.
- Fosforiidist saia ei saa. Aga põlevkivist? Saab elektrit ja õli. Lisaks eesmärkide ja tagajärgede vaheline kõrgepinge: Kukruse aheraine mägi — tehisevulkaan, püramiid, monument põlevkivile. Neljakümne meetri kõrgune väljakutse.
- Tehas, vabrik, kombinaat, kaevandus, karjäär. Tööstusmaastik pankranniku ja Peipsi liivaluidete vahel. Kunstnikele meeldib. Nagu Toomas Vindi tehiseobjektid rohelisel maastikul. Vaja ainult rohkem läikima lüüa.
- Sirgala, Viivikonna, Aidu karjäärid, kosmosest vaadates nagu kooreüraski käigud emakese Maa pinnal. Inimkonna suur

ülesanne – väljuda üraskistaadiumist ja muutuda rähniks või sipelgaks.

- Kunagi räägiti Alutaguse ja Vaivara murret. Neid pole enam olemas. Vadja, isuri ja ingeri keele jäljed on kadunud. Täna-sel Alutagusel räägitakse eesti ja vene keelt. Ka inglisi. Aga loodus on sama, tema räägib meiega aastatuhandete keeles.
- Uus internatsionaal: Rust Belt Ameerikas, Ruhr Saksa-maal, põlevkivibassein Ida-Virumaal. Samad probleemid, vaid mastaabid on erinevad. Tööstusajastu muundumine millekski uueks, enam inimlikuks.
- Esivanemad vaatasid Ontika paerannal 11 000 aastat tagasi taanduva mandrijää külma seina. Maailma serv nagu kirjel-datud *Vanemas Eddas*. Ürg-Põhjala ühine mälestus, Kalevi-pojust eakam, Kalevalastki iidsem.

ANDREI HVOSTOV (1963 Jõhvi) on ajakirjanik, esseist ja kirjanik. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolasena 1995. aastal ning töötanud ajalehes *Eesti Ekspress*. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Narride laevaga inertsimere lainetel: Laste valimisõiguse ideest” (2013, nr 6, lk 969–994).

KRISTJAN RAUD. Inspiratsioon (tušš, pliats, guašš,
u 1928–1938; foto teosest: Tanja Muravskaja)

VIRU VÄE ANATOOMIA

Rein Sikk

Ega ma pole siia ilma sitale tulnud — ma olen tüikka tegema tulnud!

Jõhvi vanasõna

Viru vägi...!?

Mis see on ja kus seda müüakse või mismoodi ta maitseb? Mis meil sest kasu on? Kas Viru vägi on kui spunk, mida peab muudkui otsima? Või on Viru vägi kui Tartu vaim, mida keegi pole näinud, aga millest paljud räägivad?

Segane värk.

Ja kui meile näib olevat väga tähtis nii Viru vägi kui Viru veri ja Viru vanne, siis miks on oluline just seesinane Viru vanne? Kus aga on meie Võru vanne? Kus on Järva vanne? Või Rapla vanne? Kas rahvas sõnab, et Lääne veri ei värise? Või hoopis Valga veri? Ei sõna, aga Virus sõnab.

Segane on, ja segasemaks läheb.

Kindel ja selge on aga igatahes see, et kui ma 1984. aastal Virumaale elama asusin, polnud ma Viru vandest ega Viru väestki kuulnud mõhkugi. Migrant, mis muud! Täna, nelikümmend aastat hiljem, aga kutsutakse mind, toonast migranti, nii klubiõhtutele kui koolidesse rääkima Viru väest. Ja Viru verest, mis ei värise, ja Viru vägevusest, millest olen neljakümne aasta jooksul üht-teist aru saanud. Välja selgitanud ja kõrva taha pannud.

1. VIRU VAPUSTUS

Harva kohtan luuletusi, mis esmalugemisest saati mind kummitama jäävad. Aga just nii oli see Ellen Niidu “Viru vandega”.

*Üks poiss tuli Rakvere linna,
et Viru vannet anda.
Kuhu veel oleks võinud ta minna,
et Viru vannet anda?*

*Ta mõtles: vale ja vargus,
ta mõtles: viinaving,
mugav ükskõiksus, hale argus.
Ja tal valutas, valutas hing.*

*Ta silmitses Linnamäe nõlva,
rahnärnk oli süda ta sees.
Viru vannet andma ei kõlba
Linnamäele üksainuke mees.*

*On vähemalt kolme vaja,
kelle meel on nii vaeva all,
et veel kord üle halli aja
seista hallika taeva all —*

*ja vanduda: mina suudan!
Ja lausuda: mina pean!
Ja töötada: mina muudan!
Ja peaasi — ma tean, ma tean!*

*Üks poiss kõnnib Rakveret mööda,
kuumad töötusesõnad suus.
Kas teab rahvas, kes kõnnib tast mööda —
iga päev Viru vanne on uus.*

Mulle lausa tundus esmalugemise hetkel, et see lugu on ju minust enesest. Ühest 1980. aastail Rakvere linna tulnud poisist, kellele stagnaaja lõpul anti Viru vandena kätte mingi ülesanne. Viru vanne? Viru vägi?

Tõesti, Viru vande legend kolmest Rakvere Vallimäel isamaale truudust vandunud mehest Kreutzwaldist, Faehlmannist ja Nocksist on ilus. Ka Kristjan Raua vandemaal on ilus ja väge täis. Mis sest, et päris vande kohta ei tea me, kas see on olnud või mitte. Aga isamaaline lugu on ikkagi nii mõjus, et see on sündinud

ja taassündinud nii hulga maalidena kui ka laulude ja luuletustena palju kordi, taas ja taas. Viru vande Viru vägi? Raud, Runnel, Niit, Tormis, Rannap, Def Räädu... Viru vande käsitlejaid on olnud tõesti hulgi.

Ja just ühe legendaarse Viru vande kordusega Ellen Niit mind tabaski. Luulelugu poisist, kes tuli Rakvere linna. Luuletus ilmus esmakordselt Rakvere rajooni ajalehes *Punane Täht*. Aasta oli siis 1980 ning kuupäev 5. aprill. Õhus oli toona mingi aimdus, väike vande- ja missioonipojake, mis saigi mõned aastad hiljem nii Viru juurtega fosforiidisõjaks kui laiemaks vastuhakuks vene värgile ja sovetisurutisele.

Niidu “Viru vanne” on minu põlvkonna jaoks jäänud lausa Virumaa mitteametlikuks hümniks, mis on aktuaalne praegugi. Ja kui seda loeb veel salvestiselt kaduvikuteele läinud Toomas Suu-
mani hääel, jooksevad sipelgad üle selja, meenutades ja meenutades, et iga päev Viru vanne on uus.

2. MAAILMA KESKPUNKT

Nelikümmend aastat kestnud Viru väe, Viru vande ja Viru vere otsingute tulemina panin tänavu juunis kirja oma kodupaiga Kadrina kiituse neile, kel tarvis juhtumisi siia, Kadrinasse saabuda. Et nad oleksid siinse väe, aga ka kummalisusega kohtumiseks enam valmis kui mina aastakümnete eest:

Oled teinud imehea valiku, saabudes Kadrinasse — maailma keskpunkti. Paika, mis on pöörane ja aadetest tulvil ühtaegu.

Oled tulnud ülitähtsasse kohta, kus sündis Eesti emakeel. Seda tähistab maailmas unikaalne Kadrina emakeeleausammas, meenutades meie vägevaid keeletegijaid alates grammatika autorist Heinrich Stahlist.

Aga oled saabunud ka Eesti esimesse saunapealinna. Siin tegutseb Eesti üks vanimaid järjepidevalt köetud külasaunasid, mida on külastanud neliteist Eesti ministrit ja neli peaministrit. Ning kus mõeldi välja ülemaaline sauna-aasta ja veetakse edasi saunasajandi mõtet ning tegu.

Oled paigas, kus on 123 aasta vanune Kadrina Keskkool. See on olnud maailma suurim eestikeelne maakool, kus toimub ainu-

laadne IT- ja NUTIfestival CADrina — meie külalaste tarkuse ja külakoolmeistrite innukuse väljanäitus.

Kadrinas olles ei pääse üle ega ümber legendaarsest Põldmäe perest. Nende maja külastajate nimekirja järgi võiks õpetada Eesti kultuurilugu eelmise sajandi algupoolel. See maja märgib nii Eesti ühe esimese rahvatantsukogumiku sünni kui ka tarkust, kuidas päästa ära Ukuaru valsi originaalkäsikiri. Rääkimata Viru Valge kuulsa viina sildi sünnist Alo Põldmäe poseerimise abiga.

Kadrinas leidub võimlaseina suurune ussikuninga pilt — viide president Pätsi kabineti seinal olnud vaibale.

Siin on pingid saunanaistele ja naismehhanisaatoritele ning mälestustest tulvil ja Eesti surnuaedade sepisekunsti päästev ristisalu — kõik unikaalsed.

On suur saladus, et sinne puidufirma teeb pesasid... nahkhiirtele ja siilidele.

Ja raudteejaam, kus jaamaülemaks on olnud lauluisa Kreutzwaldi poeg Alexis ja viimaseks külaliseks president Lennart Meri.

Ja kogu Eestis isemoodi vabadussammas — suisa mälestuskalju —, mille rajajaks pastor Gustav-Johannes Beermann, kelle õde Emilie õmbles kokku Eesti esimese sinimustvalge.

Kõige selle aatelse ja pisut pöörase taustal on ainuõige ja ainuvõimalik, et kuulus “teemaja paks” ehk 327-kilone proua Alviine Pedriks tegutses just Kadrinas ning peaaegu sama kuulus Piibe Teater just Kadrinasse selle loo lavastusega jõudis...

Tõtt-öelda suudaksin ma praegu säärase teksti kokku panna enamiku Virumaa paikade kohta. Alates tõesti Viitnast-Kadrinast läänest ja lõpetades Narva-Vasknarvaga idas, sürealsed Sillamäe ja Sinimäed takkatippu.

Sääraste kodulooliste aatetekstide eelduseks on aga olnud 40 aastat tõsist ja rõõmsat Virumaa avastamist ja tööd. Selle töö konkreetseks tulemuseks on aga mõnetine arusaam sellest, mis siis ikkagi on see Viru vägi koos julge ja vemmeldava Viru verega, mis andmas Viru vannet.

3. KÕIGE EESTIM EESTI

Mingil Virumaa avastamise ja virulaste kuulsuse kogemise hetkel jõudsin arusaamani, et tegelikult on Virumaa kõige eestim Eesti

üleüldse. Möttelõnga algus sai kirja 2018. aastal raamatusse *Minu Virumaa*, aga mõtisklus ise on muudkui jätkunud ja selginenud.

Seega saangi nüüd rõõmsalt välja hüüda, et Virumaa on kõige eestim Eesti. Kõlagu see siis kummaliselt või pateetiliselt — vahet pole. Sisu seob.

Selgitan: Virumaa on Eesti ruudus ja kuubis, sest paljugi ülieestilikku on just siin olemas, aga teinekord hoopis iseäralikul moel. Nimelt hoopis kirglikumana, hoopis vägevamana, aga ka hoopis kentsakamana kui kusagil mujal Eestimaal. Nii võime kogeda, et Virumaa on suisa Eesti mudel — nii heas kui halvas.

Kaeme nüüd eelmainitud näidete najal perra, kui ei usu.

3.1. Tuumakad tehismäed

Kui mujal Eestis on künnad, mäed ja voored ikka looduse loodud, siis meie, virulased, oleme neid vähemasti Ida-Virumaal ise teinud — kaevandamisjääkidest. Ja kui palju! Lausa niipalju, et nüüd murtakse aastate kaupa pead, mida nende tehismägedega küll peale hakata. Ja ongi peale hakatud: valminud on suusa- ja spordikeskused, aga ka Eesti ühed kõrgeimad sinimustvalgete lippudega lipumastid — nii Püssis kui Kukrusel.

Agas vähe veel! Kui mujal süüdatakse jaanipäevaks lõkkeid, siis meie, virulased, oleme põlema pistnud koguni terve mäe Kukrusel. Nii, et vaibumatu, põlevkivi kaevandamisest alguse saanud palang kestab juba pool sajandit. Ja kestab seniajani — mida saab kogeda igatüks, kes Kukruse mäele ronima läheb ja mõnest põrguväravat meenutavast august tossu välja imbumas näeb. Matkates-ronides võiks meenutada ka aastakümne tagust plaani kogu mägi mujale teisaldada, aga suures loodusreostuse hirmus jäi see plaan soiku.

Mäed on sümbol meenutamaks, et tegelikult võttis Virus — ja eriti Ida-Virus — ikka hulk aega, et jõuda oma maa väljanägemise hindamisel nii-öelda küpse naise arusaamani: mida ei õnnestu varjata, seda tuleb rõhutada! Mis kohapeal tähendas, et kui tuhamägesid ja tehiskanjoneid, aga ka tööstuslikke arhevaremeid ei õnnestu varjata, siis rõhuta neid.

Tänaseks on Ida-Viru oma rohkelt rõhutatud seiklusliku mainega igatahes Eestimaa külastuste arvult turismikants number kolm, kus julge ja isepäise tegemisega on tõustud turistlikust pommiäugust suisa turismimürsuks.

3.2. Papist ponnistuslinn

Kui mujal volditakse paberist linnukesi ja kalakesi, siis meie, virulased, oleme paberist valmis ehitanud kogu Narva linna!

Selle papist ja paberist Vana-Narva koopia lugu on iseene-sest suisa lugulaulu väärt, sest Narva kobakäpne, kentsakas linnavõim ei leidnud aastaid võimalusi, kuidas seda toasuurst purukspommitamise-eelse Narva maketti korralikult ja avalikkusele kättesaadavalt eksponeerida.

Paberist Narvast kirjutati pikki lehelugusid ja pandi filmi sisse. Selle looja Fjodor Šantsõn sai isegi presidendilt ordeni, aga Narva linn oli ikkagi maketiga hädas mis hädas.

Tekkis suisa kahtlus, et äkki on linnavalitsusse pugenud Narva kunagiste purukspommitajate järglased, kes kuidagi ei taha, et tänased narvalased näeksid linna kunagist hävitatud ilu. Et nad ei teaks tegelikku ajalugu.

Nüüdseks on skandaalide tõttu ülemaalse kuulsuse saanud makett siiski viimaks kohalikus muuseumis kodu leidnud.

Ühtki teist Eesti linna aga ei ole toasuurse maketina igatahes valmis ehitatud.

3.3. Kummalised kuused

Kui mujal aetakse jõuluks linnaplatsile ilus päris kuusk püsti, siis meie, virulased, oleme Rakveres jõulukuuski teinud nii saekaatri tööjääkidest kui vanadest akendest.

Oleme seeläbi kuuma kummalist kuulsust kogunud nii, et kunstnik Teet Suure kuusesaaga on saanud suisa rahvusvahelise mõõtme. Nii kajastuste geograafiliselt kauguselt kui mastaapsu-selt. Aga ka suisa rahvusvaheliste ehmatuste rohkuselt, pärast seda kui selgus, et kohalik võim ahistas kohalikku vaimu sedavõrd,

et kummaliste kuuskede püstitamine lausa soiku jäi ja ajalukku vajus. Nii on Virumal loodud kunagisest kuusekuulsusest kasu lõikamas teised paigad üle maa, kuhu Teetu kuumi ja kummalisi kompositsioone püstitama kutsutakse.

Aga veel! Kui mujal seisavad jõulukuused ikka paigal, siis meie, virulased, oleme Sillamäe kultuurimajja meisterdanud sellise kuusejala, millele asetatud saalikõrgune kuusk hiigelsuure okkalise karussellina ringe teeb. Nii mõnigi, kes aastate eest keerlevat kuuske nägi, on ehmatanud ja ahhetanud.

Eks ka sellepärast, et see okkaline iludus tiirles ringi stiilses stalinistlikus kultuurihoones, millesarnaseid Eestis rohkem ei ole.

3.4. Ahhetavad ausambad

Kui pealinnas murtakse piike selle pärast, kas näiteks üksainumas muinaskangelase kuju, Tauno Kangro Kalevipoeg, tohiks Tallinna lahes seista, siis meie, virulased, oleme püstitanud ausambaid nii Batmanile kui ka kaevurist mutile, Michael Jacksonile ja Nõukogude aatomile, hunnitust hulgast Kalevipoegadest rääkimata.

Ka Tallinnas käinud Pätsi ausamba asukohakemplus jäi Virumaale võõraks. Meil lihtsalt pandi väarikas skulptuur Toila-Orule püsti. Ja loomulikult oli selle autoriks meie Virumaa ausammas-
te plejaadi uhkus — Eesti kuulsaim skulptor Aivar Simson ehk Simson Seaküläst.

Tema Virumaa-taiesed algavad Neeruti kandi Kalevipojaga ja lõpevad Narvas Putini-näolise lõviga. Vahele jäävad rott, mutt ja hirv — rääkimata noorest Arvo Pärdist või küpses eas Kaljo Kii-
sast ning Heino Lipust. Ja Paul Keres ka takkatippu.

Kui mujal pühendatakse mälestuspinke hulganisti kuulsatele kodanikele, siis meie, virulased, oleme püsti pannud erilised pingid ka saunanaistele, naismehhanisaatoritele ja kolhoosiesimeestele. Aga kui juba Kadrinas, pinkide paradiisis, on pinkide püstitamiseks käinud hoogtöö, siis on sealsele meie kuulsaimale filmimehele — Arvo Kruusemendile — pühendatud pingi küljes ka filmikaamera ja filmikastid tema tippteostega alates *Kevadest*.

Ja suurejooneline tarva kuju Rakvere Vallimäel, autoriks Tauno Kangro. Taas midagi erilist. Taies, mille kõhualust pronksist tutti alatasa ära varastatakse ja mille tagasipanekust alati ka meediasündmus saab.

Kui aga mujal jäetakse ajahamba pureda mõni kuur või majakene, oskamata sellega midagi peale hakata, siis meie, virulased, oleme inimtühjane homset ootama jätnud koguni terve linna — Viivikonna. Ja ennäe imet: mida koledamaks see kummituslinn muutub, seda kuulsamaks ta saab. Turistide ja filmitegijate hordid on seal varsti suisa igapäevased. Monument seegi!

3.5. Vapustav Valaste

Kui mujal voolab vesi kuivenduskraavidest tasapisi ojadesse, siis meie, virulased, suunasime oma kuivenduskraavi vee otse üle pankranniku veere alla kukkuma. Ja nüüd käiakse seda paika, Eesti kõrgeimat, 30-meetrist Valaste tehisjuga, üle Eesti ja üle ilma vaatamas. Ju kuulub iga fotograafi portfooliosse ka üks talvine seeria Valaste imelisest jääilmast, kus tuul on joavett keerutanud ümbritsevatele puudele jääst kompositsioone moodustama.

Kui mujal susatakse tikk vee sisse, et leek ära kustutada, siis veel veerand sajandi eest suutsime meie, virulased, Tapa kandis hoopis vee põlema panna. Selle põhjuseks oli Nõukogude lennuväe põhjavette sattunud kütus. Nüüd on toonasel põleva vee tallermaal aga Eesti üks suurimaid NATO baase.

Aga vett saab ka kaotada, sest meie, virulased, suudame maa pealt ära kaotada koguni terve järve Porkunis. See on viimase veerandsaja aasta jooksul neli korda veest tilgatumaks jooksnud. Ning siis jälle üleujutusega ähvardanud. Karst, Virumaale omane geoloogiline vorm, kostab selgituseks.

3.6. Kuumad kingitused

Kui mujal kingitakse sünnipäevalapsele näiteks üks pisikene luuletus, siis meie, virulased, kinkisime 2003. aastal lauluisa Kreutzwaldile tänutäheks loodu eest 14 tundi kestnud luulelise ülesas-

tumise, mille kestel kogu rahvuseepos *Kalevipoeg* otsast otsani avalikult ette loeti ja ka heliplaadile jäädvustati. Lugejaid oli 126.

Ettevõtmine ise aga vallandas ülemaalse ettelugemiste laine, nii et selle järel on üle maa avalikult ette loetud nii Piiblit kui ka Euroopa Liidu alusdokumente, muust kirjapandust rääkimata.

Kui mujal luuletavad poeedid vaikselt omaette ja saavad siis salmi valmis, siis meie, virulased, panime Eesti 90. sünnipäevaks korraga luuletama 650 vabatahtlikku värsiseppa, kes löid 6500 rida regilaulu koondnimega “Viru regi”.

Selle regiluuletamise paremik lauldigi rahvale ette pealkirja all “Viru regi” Rakvere Kolmainu kirikus. Ettevõtmine pani aluse üle Eestimaa veerenud regivärsi taasavastamisele ja selle julgele taaskasutamisele nii kõnedes kui ka pidupäevaluuletustes.

Pole igatahes teada, et kusagil mujal maailmas oleks mõnele riigile säärase ühisluuletamisega erilist sünnipäevakingitust valmistatud.

3.7. Hunnitu homolembus

Kui mujal halatakse jätkuvalt homode abieluseaduse vastuvõtmise pärast, siis meie, virulased, püstitasime oma homoerootilise, meeste embus-lembose skulptuuri juba 1967. aastal Kohtla-Järve kompartei maja ette.

Seal see siiani seisab, ja kannab hüüdnime “Kaks kainet kae-vurit”. Ja oh mis üllatus — alles nüüd, vikerkaarreteema igapäevaseks saamise järel on paljud silmad avanenud nähes, milline mehine lembehetk see keset põlevkivipealinna seisab. Ja on seisnud läbi sovetiaja, kaevurpoistel käed õrnalt teineteise puusal.

Ja sealt, põlevkivilembusest edasi on juba loogiline jätk Rakvere LGBT+ filmifestival Festheart, mis senini kohalikke kombevalvureid vapustab ja liberaalseid välissaatkondi vaimustab. Aga on kuuma ja erilisena leidnud paiga Viru väes, avatuses, aga ka kogu Eesti kultuurielus.

3.8. Kuumad kokkusaamised

Kui mujal otsitakse tantsuks pidudele ikka hulgi nägusamaid näit-sikuid, siis meie, virulased, korraldasime hoopis maailma esimese ja ainsama meeste tantsupeo, kus naised said vaid pealt vaadata, kuis mehed murul möllasid.

Just Virumaal toimus Eesti esimene folkloorifestival Viru Sä-ru, mille lasteks ja lapselasteks on praegu nii Viljandi kui Viru Folk. Aastal 1986 tähendas aga festivalil ainult folkloorile pühen-dumine parajat vastuhakku Moskva-lembesele nõukoguliku rah-vakunsti viljelemisele.

Omamaise totruse vastu astus punklaulupidu, mille nimes nä-gi mõnigi meie püha laulupeokultuuri solvamist, mis siis veel si-sust rääkida!

Kui mujal tehakse sporti ikka päevavalges ja maailmatuma tõ-siselt, siis meie, virulased, ootame päikesekera loojumise ära ning hakkame alles siis, ööhakul, mööda Rakvere linna tänavaid tu-handete kaupa võidu silkama, kogudes nii imetlust kui kuulsust. Nüüdseks on Rakverest võrsunud ööjooksuhullus ka muudes pai-kades rahvast öösiti jooksutanud.

3.9. Tuumakas tuumalembus

Kui mujal ajab ainuüksi tuumajaama või laskemoonatehase ni-metamine mõnele inimesele hirmujudinad peale, siis meie, viru-lased, lausa võitleme selle nimel, milline vald või linn need endale saaks. Et edeneva tööstuse toel enam kohalikku elu edendada, ra-ha saada ja mitte hädaldada. Viru-Nigula vallavanemana kuulsust kogunud Einar Vallbaum ei ole löönud risti ette ei tselluloositeha-sest ega ka tuumajaamast rääkides, neid Kunda kanti meelitades. Elu peab särama ja edenema, näib olevat Vallbaumi juhtmõtteks. Ja elu edeneb seal, kus on tööstust, raha ja inimesi.

Aina enam võimenduvad idapoolsel Virumaal ka hääled, mis kutsuvad lõpetama lõpmatu lollusena tunduvat rohepööret, mis on lubatud õnne asemel Ida-Virumaale toonud hoopis kaevandus-teemade kaose ja kooma. Siiski on rohepööre sünnitatud Õigla-se Ülemineku fondi, mille rahalaamasid on nupukalt laiali jaga-

tud nii spaade ehitamiseks kui kirveviskamise edendamiseks. Asi seegi!

Samas ei saa unustada, et tänane tuuma- ja tehastelembeline Virumaa oli kunagi koht, kus 1971. aastal asutati kogu N.Liidu esimene rahvuspark Lahemaa. Just selleks, et ei kohtuks toonased Kohtla-Järve ja Maardu saastetsoonid.

3.10. Hirmu kammitsad

Vaat selline, nagu eespool juttu, on minu avastatud Virumaa! Pöörane ja kentsakas ühtaegu.

Kui Ameerikas oli Metsik Lääs, siis Eestis oli ja on Metsik Ida. Vaid tugevad teevad siin ilma.

Olen kogenud, et samal ajal kui pealinnas ainult arutatakse ja munetakse, võetakse Virumaal kätte ja tehakse suured asjad lihtsalt ja nobedalt ära.

Äratagemise põhjus on lihtne: virulastele ehk isegi suisa geenidesse talletunud teadmine, et kõik tuleb kohe ja kähku ära teha, sest ... vaenlase vägi võib teel olla. Ja seda igas mõttes.

Kui palju kordi on Virumaa vaenlase väe poolt muserdatud saanud. Kui palju põletatud ja rüüstatud. Ja kui palju kordi on röövitud nii kodusid kui ka maavarasid. Ikka idavaenlase poolt ja oma idamõjudega sisevaenlase poolt ja nõukogudelembese vaenlase poolt ja tööpuuduses vaevleva vaenlase poolt...

Äkki see ongi see müstiline Viru vägi, mis sunnib sel taustal molutamise asemel tegutsema? Sest aega ei pruugi olla. Ja kui eestilembeline virulane vaatab 9. mail Narva jõe kaldal võõrkeelset inimmassi, keda lummas üle jõe Ivangorodist pakutav Putini propaganda... Siis pole välistatud ka suisa hirmu tundmine. Või vähemasti tegudele suundumine selle koleda kogemuse pärast.

4. PÜHA VIRU KOLMAINSUS

Mis siis ikkagi on see päästik, mis avab Viru väe? Päästab selle valla?

Kuidas küll võib kõigele eelmainitule lisaks juhtuda mu kodukülas näiteks see, et veel sajandivahetusel hinge vaakunud Kadrina saunast saab Eesti üks kuulsamaid külasaunu, kus sünnib ülemaalse sauna-aasta idee, ning Kadrina ise kuulutatakse suisa saunapealinnaks?

Vaadates olulisi juhtumisi nii või teisiti, ikka tuleb välja kolm tähtsat punkti. Seega, et Viru vägi välja tuleks ja liikvele läheks, on vaja:

1. santi seisu ehk piisavalt s*тта olukorda,
2. piisavalt hulle tegijaid,
3. idioodi järjekindlust.

Ja see toimib, testitud inimeste peal. Kaeme veel korra järele!

Igavate jõulukuuskede spliin viis Teet Suure kuuskedeni. Nõmeda ühiskonna spliin sünnitas punklaulupeo. Looduse ja kultuuri hävitamise spliin pani idanema Lahemaa Rahvuspargi ja hiljem ka Viru Särü idee. Regilaulurahva regilaulutuse spliin tõi kaasa Viru Ree loomise. Meeste alavääristamine tantsus viis meeste tantsupeo sünnini. Homovaenuliku Eesti spliin sünnitas Festhearti festivali. Mure keele ja koduloo pärast pani liikuma emakeeleausamba loomise mõtte ja tõi korjandusega kokku hulga raha. Pseudorahvuslikkuse vohamine viis *Kalevipoja* maailmaettekande sünnini. Sepisekunsti ja kalmistute ajaloo hävimine oli ajendiks Kadrina Ristisalu sünnile. Kummastav rohepööre ja rohepesu on kaasa toonud tuumajaama- ja põlevkivilembuse, ning tehaste sünni toetamise, et rahval oleks toodangut ja raha, mitte üksnes rohelisi loosungeid. Külade saunakultuuri allakäik sünnitas sauna-aasta ja saunasajandi. Igavate taieste vohamine aga andis aluse tarva, roti ja muude kujude loomiseks.

Tõesti, kõigi nende ja veel paljude Virumaale märgiliste juhtumite puhul saab leida kolm tähtsat, tegusid käivitavat punkti. Ikka tuleb alustada kehvast olukorrast, saada tuge hullust tegijast

ja hullumeelsest, tihti peaga vastu puud jooksvast tegevusest, mis, ime küll, viib võidule! Tuumakale tulemusele.

Usun, et Virumaa vägevust ja valu näinutel on tihti huulil küsimus, mis on kõlanud nii legendaarses Andrzej Wajda filmis kui ka Jerzy Andrzejewski romaanis *Tuhk ja teemant*. See küsimus on esitatud luuletusena, mis oli osaks ka *Tuha ja teemandi* alusel loodud kuulsast Vanemuise lavastusest *Polonees 1945*.

*Kui tõrvatungalt tuleleek sind rabab,
nii üle elad sa neid raskeid aegu;
veel teadmata, kas saad sa peagi vabaks
või kaotad sellegi, mis on sul praegu?*

*Kas järele sust jääb vaid tuhk ja kadu,
mis tormirajus lendab kuristikku,
või tekib teemant alla tuhasadu
ja kannab võiduvilja igavikku...*

Nii luuletuse kui ka kogu romaani on tõlkinud eesti keelde Ruth Karemäe. Jaan Toominga lavastuses *Polonees 1945* oli viimaseks värsireaks “ja heidab kiire sinust igavikku”.

Aga vahet pole, sest “Iga päev Viru vanne on uus...”

P. S.

Olin selle loo just trükivalmis saanud, kui sattusin tööasjus Virumaa veerekesele — Kiissa Kodade metsalinna. Sain vapustuse.

Sealne peremees, enda sõnul kooliharidusest rikkumata ime-line ja kuldsete kätega meistrimees Janno Sass on õhinal rajamas kultuuri, vabaduse, loovuse ja looduse keskust põlislaante keskele. Säärast, mis saaks tema unistuste kohaselt sama kuulsaks kui Eiffeli torn. Seetarvis on ta kavandatud rajada püramiidikujulise paest ja puust tigukoja pindalaga hektar ning kõrgusega 60 meetrit. Kas kujutate ette? Sass kujutab!

Esimesed koja mudelid on juba põlismetsa keskel valmis ja köidavad kirgi nii puhkekoja kui saunana.

Aga mis kõige tähtsam: kõik Kiissa Kodade juures kogetu oli täpselt mu kogetud Viru väe valemi tõestus.

Esiteks oli meistril Janno Sassil olnud palju kehvi olukordi ja elunuhtlusi, enne kui ta Kiissa küla ehitama hakkas.

Teiseks on ta piisavalt hull heas mõttes — hullude asjade ehitaja ja ettevõtja — ja siinkohal tasub meenutada tema rajatud hiigelsuuri püstkodasid Raudsilla külas, mis on aga Kiissale kavatava kõrval lausa köömes.

Ja kolmandaks on Janno Sassil piisavalt “idiodi järjekindlust”, et Alutaguse metsade vahel rajada imelist ja vaimust pakkuvat küla, kaevates selleks lausa järve ja ehitades aina uusi püstkotalaadseid tigukodasid.

Järelikult Viru vägi toimibki. Ja veel kuidas! Just eelmainitud kolme põhimõtte jõul.

REIN SIKK (1961) on ajakirjanik. Lõpetanud 1984 TRÜ ajakirjanduse erialal, töötanud ajalehtedes *Punane Täht*, *Rahva Hää*, *Eesti Sõnumid*, *Virumaa Teataja*, *Eesti Päevaleht*, Kadrina vallalehes *Kodukant* ja *Maa-leht*. Teinud kaastööd kõigile Eesti telekanalitele, samuti Vikerraadiole.

KA SIIS, KUI NÄED UND, LIIGUB AEG EDASI

Mälestused aastani 1945 (katkendid)

Oda Schaefer

Tõlkinud Kärri Sõelsepp

PROLOOG

Aed — see oli alati justnimelt aed — üleujutatud õitevahust, peamiselt roosa, karminpunane, kollane, valge ja oranž, väga vähe sinist. Nägin esmakordselt sellist pilti lapsena unes, siis ei tundnud ma teda veel päriselt. Hiljem manasin ta mälestustest esile, kui und ei tulnud: see oli Eestimaa Põlula mõisa¹ aed, kus sain aega veeta üsna napilt, aed täis rahu, aed täis õnne. Tolles 1914. aasta juulikuus naeris päev, naeris valgus; aed ja inimesed olid õnnelikud ja heatahtlikud, kui meelsasti põgenesin ma häda, pimeduse ja kurbuse aegadel tagasi sellesse kadunud paradiisi,

Proloog ja peatükk raamatust: Oda Schaefer. *Auch wenn Du träumst, gehen die Uhren: Erinnerungen bis 1945*. 4. Aufl. München: Piper, 1980, S. 7–8, 67–73. (Esmatrükk identne: *Auch wenn Du träumst, gehen die Uhren: Lebenserinnerungen*. München: Piper, 1970.)

¹Põlula (sks Poll) on rüütlimõis Viru-Jaagupi kihelkonnas. Mõis oli 1869. aastast kuulunud autori sugulaste, Krausede perekonnale. *Toim.*

mille puud olid maha raiutud ja mida ma iial ei pidanud uuesti nägema: “Minutiks tardub ajavool. . .”.² Kui elu mind enam oma suure laine harjal kanda ei soovinud — aga põhjas mind endaga ikka kaasa vedas ning hirm mind haaras —, üritasin endale ammusest ajast treenitud kujutluses ette mängida laval, mis polnud päris, mis oli olemas vaid mu peas — vahel oli selleks mõni muusikapala, mida armastasin ja mille noote hästi teadsin, tavaliselt aga hämara, vaikiva Põlula mõisa alati rohetava aia park. Fantaasiamaailmas taimed ei närbu.

Aed — eriti aga terrassi ümbrus maja taga, kus istusid sugulased ja mu ema, naerdes, lobisedes, lämmatavast palavusest loiid. Astmetena istutatuna voogas lopsakalt õitsev lõvilõug nagu lihavate värvide kaskaad. Mulle paistsid lilled olevat täiesti süütd, nad olid sõnatud, õrnad, juurtega olendid nagu puud, nad ei saanud kohalt liikuda, vaid pidid end alati pöörama sellesama taeva poole ja teda taluma, olgu ta siis täis vaba sinisust või kaetud pilvedega, nad olid vägistatud ja kannatasid. Ma ei kuulnud terrassil viibivate inimeste hääli, klaasjalt värisev õhk ja Paani kirjeldamatu vaikus summutasid kõik. Nii jäigi see minu jaoks rahu võrdkujuks, kujutiseks kadunud maailmast. Leidsin tröösti mälus muutumatult säilinud pildis, mis seal säilitab oma tõe, kuni ma elan.

Möödaniku piltide esilemanamine on nagu vana võlukunst, üks vähestest võimetest, mis mul, kehaliselt väetil, olemas on. Olen ande eest tänu võlgu paljudele ohus oldud hetkedele, ta tähendab mulle elu ennast, tema oli see, kes eluküünalt põlemas hoidis, kui surm voodi jalutsis õrnalt võbisevat leeki kustutada tahtis. Ikka ja jälle puhus ta minus lõkkele enese alalhoiu, vaimustuse ja armastuse tule.

VALGE ÖÖ

Hilja õhtul jõudsim pisikesse kõrvalisse raudteejaama.³ Öö oli valge, segatud õrnade hallide toonidega. Pikad hämaruserünkad

²Värss Oda Schaeferi luuletusest “Die Stille”. *Tlk.*

³Ilmselt Kabala raudteejaam Tapa-Narva liinil. *Toim.*

sirutusid kaugusse, udulinikud neelasid mati klaaskuplina üle maastiku kummuva heleda taeva kuma.

Rong kadus halli hämarusse. Pilgutasin kahanevale vagunile järele vaadates rabatult silmi. Kaugenedes muutus vagun värvituks, ainult punane latern säilitas veel mingi tõepära. Mul oli taas, nagu varasematelgi aastatel, võimatu uskuda, et istusin just äsja selle rongi ühes vagunis, mis kaugusse kadudes nii ruttu pisikeseks muutus ja siis täielikult kadus, nagu poleks teda kunagi olemas olnudki. Taas teadvustasin aja kiiret möödumist, mida vihkasin, sest oleksin seda meelsasti takistanud. Olin koolis õppinud, et maakera pöörleb, ja arvasin, et suudan sellega aja fenomeni seletada. Raskusjõud aga kaitses mind selle eest, et ma ei kukuks alla nagu mardikas kuulilt, sügavale, mõõtmatusse pimedusse ilma aja ja jumalata. Vankusin kergelt, pea käis sõidust ringi. Ema ei märganud seda.

Perroonil seisis pagas, kõige all suur reisikohver meie riitega, aga kuskil polnud näha vankrit, mis oleks meid pidanud sellest pisikesest Eestimaa maaraudteejaamast peale võtma. Ema jooksis ärevalt siia-sinna, kadus barakilaadsesse jaamahoonesse ja ilmus uuesti koos jaamaülemaga, kellele ta võõras keeles — see oli eesti keel — oma muret kurtis, siiski kõlas ta kurtmine pigem käsuna. Ema võis olla väga vihane, ta hää l tõusis poole tooni võrra ja kõlas ärritusest läbilõikava ja teravana. Ta ümber keerlesid jahuhallid ööliblikad; kärsitute liigutustega žestikuleerides ja helehallis tolmumantlis ringi keereldes paistis ta nende sarnane. Kaugemal, teisel pool rööpaid, kus lokkasid teravat lõhna eritavad kõrvenõgesed, ootas heki taga valges linases livrees kutsar, nagu kuju landoo pukis troonides. Ta hoidis mõlema kimli ohje käes ja hüppas alles jaamaülema hüüde peale pukist. Koos tassisid nad raske kohvri vankrisse.

Kõndisime meeste järel, alles siis märkas ema, et ma tuigun, mu muidu heledaist silmist paistis peaaegu üksnes laienenud pupillide must, nagu oleks ma kohe minestusse langemas. Ema ärevus keskendus kohe minule, sest mu haiglasikkus oli pidevaks mureallikaks. Siiski ujusin taas pinnale eemalolekust, millele ema selgitust ei osanud leida, ja võtsin vaimustunult suuna kaunite-

le hobustele. Ronisime sisse, landoo vedrud kriuksatasid, põrand kiigahtas ja algas sõit, mida saatis kabjalöökide ühtlane rütm.

Pleekinudhallilt laius meie ees maa, mida ehtis violetne taevasina. Hiiglaslikud udulaamad paistsid järvede ja tiikidena. Kusagilt hoovas kõrbelõhna, üks paljudest metsapõlengutest, mida teel nägime, õgis metsa edasi. Kogu lõõskava suve ajaks jäigi põlengute lõhn õhku, melanhoolse ohvrina nende metsade vanadele jumalatele. Silmapiir võbeles päevasest kuumusest, millimeetri võrra õigest kohast kõrgemal, nagu fatamorgaana. Koltunud rebasekarva vili kahises tolmust heledate teede ääres.

Päevane leitsak, mis polnud saanud äikesega pinget maandada, oli endiselt rõhuv, kuigi kell oli juba rohkem kui kümme õhtul. Ainult sõidul tekkiv tuul tõi veidi jahutust ja värskust. Kumerad hobusetagumikud tõusid ja langesid taktis, samas taktis vallandusid neist mürtsuvad helid, mis mind, linnalast, jahmatasid ja lõbustasid. Tondihõbedaselt läikiv karv võdises, kui kutsari piits seda kõdistades puudutas, sabad rabasid külgi. Lõhnas loomahigi, nahkrakmete ja hobuseuriinis sisalduva ammoniaagi järele, lõhnad, mida tundsin ainult tsirkusest.

Aeglaselt libises kaunis ja õrnalt õõtsuv maastik mööda. Selles valguses paistis võlutud maa varjudeta ja lame. Tähed olid vaevu näha. Vahetevahel aeglustasid kimlid sammu ja landoorattad sahisesid raskelt läbi liiva. Siis alustasid hobused taas traavi ja tolmuvihur keerles meie taga, ja kui sõitsime üle väikese puusilla, kõlasid kabjad plankudel kõuena.

Enam naaldus tumesinise kangaga kaetud seljatoele ja ohkas aeg-ajalt sügavalt. Ohked kõlasid nautlevalt, kuid olid siiski vaid tavalised rasked hingetõmbed.

Viimaks keeras sõiduk vanale alleele kõrgete puudega, mis palistasid ka avatud ümmargust platsi. Puuvõradest õhkus jahedust, kaugelt hoovas avanevate pärnaõite kerget magusat lõhna.

Ootusärevus muutis mu erksaks. Siis ilmuski nähtavale Põlula mõisahooned, üleni puidust, värvitud helepruuniks, valged aknaristid ja neli valget puusammast sissepääsu ja avatud veranda ees. Mõlemal pool eenduv viilkatusega tiib. Lihtne ühekordne ehitis, harmooniliste mõõtudega. Tagapool paistis veel hooneid. Maja-

pidamine oli mõeldud võõrustama suurt perekonda ja lisaks neile suurt hulka üle kogu maa külla sõitnud külalisi. Kaugele laiuvate metsade ja põldude üksilduses oldi üksteisest sõltuvad ning elati külaliste ja sõpruse, aga ka võõraste jaoks, see oli iseenesestmõistetav nagu teistes Euroopa idapoolsetes riikides. Salamisi tähendas külaline ikka veel maskeeritud Kristust.

Verandal seisis tädi Anna tugev, veidi täidlane kuju. Ta oli riietunud musta — värv, mida ta meelsasti kandis pärast seda, kui ta abikaasa suri ja tädi kolme väikese lapsega suurde mõisa üksis jättis.⁴ Tädi nagu oli varjus, kuna lambid põlesid maja esikus akende taga, ja nõnda kõrgus ta pimeduses, pehmelt ähmastavas heledas öös. Ka õhkõrn kootud Orenburgi rätt, mis ta õlgu kattis, jäi varju. Need enamasti valged rätid, mille kuulsus ulatus Inglismaani nende sooja ja kerge villa tõttu, millele polnud võrdset, ja mida kudasid nunnad ühes Orenburgi kloostriis, soojendasid paremini kui pööratud kasukas; laialilaotatuna nii suured, et oleks võinud kogu keha sisse mässida, aga samal ajal nii õrnad ja siidised, et neid oleks saanud tõmmata läbi abielusõrmuse.

Mõlemad naised, surnud sugulaste ja elavate inimeste hargnevate abielude keede kaudu üksteisega kaugelt sugulased, sulasid südamlikus kallistuses üheks, siiski vastati mu ema abiotsivaile õrnadele liigutustele alateadlikult vaevumärgatava tagasihoidlikkusega, mis võis ehk tulla rikka mõisaomaniku kaasasündinud etevaatlikkusest. Kokkuhoidlik oldi ka poolehoiu väljendamisega. Minu elavaloomuline ema andis nüüd veidi segase ülevaate oma saabumisest jaama, vanasti olevat kutsar alati ju perroonil oodanud, nüüd aga oli mees lausa päevselgelt ebaviisakas. Tädi kehitas õlgu, ta teadis, et juba pikemat aega on inimestega raskusi ja pinna all käärib rahutus.

Kuni ma trepil seisin, sõitis tõld meie selja tagant minema. Seisin viivu mahajäetuna, kuni veranda avatud klaasuksest astus välja pikk sihvakas mees, ikka veel noor, silmanähtavalt tädist noorem. Ta lihtsalt võttis mul käest kinni, et mind tuppa juhata-

⁴Anna von Krause (snd Winkler; 1872–1921) abikaasa Wilhelm von Krause (1872–1912) oli surnud kaks aastat varem. Alaealisi lapsi oli neil sellal neli. *Toim.*

da, nagu oleks ta jumal, kelle jaoks kõik on võimalik. See jumal naeris soojal sügaval häälel. Ka ta käsi oli soe, lai ja usaldusväärne. Mind mõjutas mehekäe abivalmis liigutus nii sügavalt, et hiljem otsisin seda asjatult elus taga. Mul ei õnnestunud seda kunagi uuesti leida, vähemalt mitte samasuguselt iseenesestmõistetavalt jõulist, milles oli midagi unenäotaoliselt kõikvõimast.

Noor heledapäine neiu, pealaele üles pistetud juustega, valge tärgeldatud põll tumesinise sitskleidi peal, ilmus välja, tegi kniksu ja suudles ema varrukad. Tüdruk võttis emalt mantli ja käsipagasi, lõpuks saime majja astuda. Põrand oli tumedaist puittahvlistest, lõhnas vaha järele, lisaks sellele oli õhus veel teisi, raskesti määratletavaid lõhnu, millega segunes kerge kopitusehõng. Läksime läbi salongi, mis tegelikult oli suur saal ja mida nii ka nimetati. Nagu laos seisid seal kollase siidiga kaetud ampiirtugitoolid halli kaitsekatte all, ka kristallist lühter oli kaetud tarlataani, tärgeldatud tüllkangaga, ning rippus laes nagu talveund magav nahkhiir. Kitsad kõrged peeglid akende vahel muutsid mu kujutise, kui neist mööda astusin, sama kitsaks ja kõrgeks, nende ees tõstsid küünaldeta kandelaabrid oma tühje harusid üles, otsekui heidaks meelt, et ruum, kus kunagi varem noored paarid korraga nii kombekalt kui ka ülemeelikult keerelda võisid, on jäänud nii tühjaks. Seintel kullatud raamides olevatel pildidel paistsid tumedaks tõmbunud maastikud, mõnede esivanemate portreed vaatasid alla järeלטulijate peale. Nemad olid elanud rangelt piibli ja lauluraamatu järgi ja olid mures enda jäetava pärandi pärast.

Väike seltskond, kes söögisaali kogunenud olid, ei suutnud suurt ruumi täita. Lapsed magasid juba. Siin maal oli kombeks elada suurelt ja laialt. Istusime pika laua taga, mis oli mõeldud kahekümnele. Taldrikul olid road, mis olid mulle sama tundmatud kui akna all lauakesel olev iseäraliku kujuga, ülevalt kinnine klaasanum, mille klaaspõhi kaardus sissepoole avauseks. Anum püüdis mu pilku ja tekitas mus hirmu. Pudelil olevas tumepunases vedelikus, jõhvikamahlas, mida siin vene keele järgi *kljukwa*'ks nimetati, ujusid kärbsed ja herilased, kes olid läbinud labürindi ning oma magusaiha tõttu kas uppunud või veel poolsurnuna oma elu eest võitlesid ja asjatult pääseda üritasid. Pilt täitis mu järeltusega ja ma ei puudutanud ei laual olevaid marineeritud

kivipuravikke ega suitsutatud kala, vaid palusin klaasitäit piima ning võiga leiba. Võil oli imeliselt värske maitse, mis meenutas pähkleid, sellist linnas ei saanud.

Leitsak tungis suisa kombatavalt sisse läbi avatud ukse, mis viis maja taga asuvale aiaterassile. Need olid nagu viirastuslikud tiivad, täis uimastavat jasmiinide, paakspuu ja esimeste rooside lõhna. Aed magas hämaruses, mis ei suutnud võtta vastu otsust ööks muutuda. Tumedaks, vaikivaks massiks kokkusulanud pargi kõrgete võimsate puude küljes ei liikunud ükski leht. Puukroonide taga lõi põuavälku, konnad häälitsevad, eeslaulja alustas laulu ee-ga, seda lõputult korrates, kuni temaga liitus ümisevam bass ja siis järgnes pöörane krooksukoor, see oli nõjutud kaanon *Suveöö unenäost*, kui Titania eesli pead suudles ja see päevaste lindude laulu kohmakalt järele aimata üritas.

Seesama suur laiaõlgne mees — mõisa ülemmetsnik ja valitseja — istus mu vastas ja lasi pilgul ikka ja jälle üle minu libiseda, uurivalt, ehk isegi veidi irooniliselt, kuni ma ta pilku lausa füüsiliselt tundma hakkasin, nagu ennist tema käe survet. Mulle tundmata membraan tajus ta pilku. Tädi Anna vaatas mind teraselt. Üks vaevuteadvustatud mõte sai korraga liigagi ilmseks, hakkasin värisema, tegelikult värises küll ainult mu käsi, kui selle rammusa rõõsa piimaga täidetud klaasi järele sirutasin. Samal ajal kartsin, et mu vastas istuv mees oma jäägrisilmadega seda kindlasti märkab. Veri tulvas, nagu tihti juhtus, mööda kaela üles põskedele. Ema kummardus mu poole, katsus otsaesist ja hüüatas erutunult, et lapsel on pikast reisist palavik ja ta peab kohe voodisse minema. Mõeldagu sellele palavusele, mida ükski inimene taluda ei suuda, ja laps olevat veel kahe aasta eest põetud leetrite tõttu nõrk.

Nüüd naeratas mees, nagu teaks ta kõike. Tõusin, väsimus ja nõrkus said minust jagu, minus põles häbi, et mind oli tiritud välja tunnete peidetud aladelt, mis mulle alles nüüd teatavaks said, nagu pimedast august pimestavasse valgusse. Üks esimesel korrusel paiknev ruumikas tuba kõrguvate voodite ja raskete kopitanult lõhnavate kappidega, milles riidepuudel rippusid kotikesed lavendliga, neelas mu endasse. Lõhnas külmade paksude seinte

lubivärvi ja värske pesu järgi. Õuest hoovas lõputult juuli alguse kerget heinalõhna.

Alles voodis lebedes avastasin ma hirmsad tapeedililled. Nad väänlesid lõputus korduses üle siniste seinte, kollased, pikkade tolmukaniitidega, sirutasid oma väänkasve igasse nurka ja sealt edasi kuni igaviku endani. Siis hakkasin ma kukkuma, pidurdamatult, põhjatusse sügavasse pimedust täis kaevu. See oli mu esimene uni võõras majas. Kuulsin veel konnade ühtlast kisakoori vaiksese heledas öös, mis paistis avatud aknast nagu tükike piimjat klaasi.

Tõlge on valminud Eesti Goethe-Seltsi ja Weimari Goethe-Seltsi 2023. aastal korraldatud üliõpilaste ja gümnasistide tõlkevõistluse võistlustööna.

ODA SCHAEFER (1900–1988) sündis Berliini lähedal Wilmersdorfis baltisaksa vanemate peres. Tartust pärit ema Alice (snd Baertels) oli kaupmehe tütar. Virumaalt Väike-Maarja kihelkonnast Triigilt pärit isa Eberhard Kraus töötas 1894. aastast peale Berliinis ja Königsbergis ajakirjanikuna. Berliinis omandas Oda Schaefer lütseumihariduse ja õppis tarbekunsti; töötas tarbegräafikuna, 1926. aastast ajakirjanikuna, kirjutades ühtlasi luuletusi, lühiproosat ja kuuldemänge. Esimene luulekogu ilmus 1939. aastal. Oda Schaefer elas 1950. aastatest Münchenis, kus ta ka suri. 2002. aastast kannab üks Müncheni tänav Oda Schaeferi nime (Oda-Schaefer-Weg).

Vanemate kodumaad nägi Oda Schaefer ainult ühel korral, 1914. aasta suvel ja sügisel. Juulis viibis ta ka Põlulas, millest sai talle tähtis mälupaik kogu hilisemaks eluks. Krausid olid Põlula mõisaga seotud Oda Schaeferi vanaema Sally kaudu, kelle vanatädi Anna Sophie oli abiellunud 18. sajandi lõpus Põlula mõisniku Gustav von Stackelbergiga, 1914. aasta suvel elasid Põlulas vanaema Sally teise astme nõo Hermann von Krause minia ja lapselapsed.

Oda Schaeferi mälestuste Põlula-osa sai aluseks Saksa filmilavastaja Chris Krausi (snd 1963) mängufilmile *Polli päevikud* (2010). Oda Schaefer oli tema vanatädi.

Vahur Aabrams

KÄSMU

Tiit Pruuli

1. “KAPTENITE KÜLA”

Kui palju on Eestis külakesi või väikesi asulaid, millel oma selge identiteet või minapilt, mis pole vaid enda usu kinnitamine vendade vahel, vaid kaugematelegi silma paistab? On täheteadlaste Tõravere, Schmuulide-Smuulide Koguva Muhus, on tuulikute Angla Saaremaal, no ja on ka “lollide” Ilmandu ja “rikaste” Viimsi.

Palju kohaidentiteeti jaguneb me teadvuses mitme küla vahel — Tooni, Piiri ja Saare jagavad Piirissaare identiteeti Peipsi järvel, rannarootsi lugu räägitakse Dirhamis, Hullos, Svibys, Saxbys ja mujalgi rannikul, Peipsiääre vanausulistega seoses nimetame Kolkja, Kasepää, Lüübnitsa, Varnja külasid, setudel on Obinitsa, Meremäe, Mikitamäe, Kihnu saarel Lemsu ja Linaküla. Virumaal on paljude (kunagiste) külade identiteet seotud põlevkivi kaevandamisega: Kukruse, Sonda, Viivikonna, Ahtme ja veel mõnedki. Viru rannikul on selge identiteediga külasid mitmeid — on Viinistu kunsti- ja teatrisadam, on väike vabaõhumuuseum Altja, on kunstiloolised Karepa ja Eisma.

Ja teiste seas paistab majakana silma kapteniteküla Käsmu (vaatamata sellele et 1892 ehitatud Käsmu enda majakas on üks Eesti väiksemaid tuletorned). Käsmu koduloolane Karl Kristenbrun on kokku lugenud, et Käsmus on elanud 62 kaptenit (Kristenbrun, Kurepalu 1994: 38). Veidi hilisem väljaanne *Käsmu Meremuuseumi Toimetised* toob välja ligi- ja kaugsõidu kaptenid, kes sündinud aastail 1831–1975. Neid mehi on kokku 114 (Kaarend 2013: 7).

Käsmu sümboleiks võib mõelda ja kirjutada küll kivi- ja kivikülvi, küll külakalmistut sealse imelise hauamonumendiga Signe Tiede-

mannile (Juhan Raudsepp 1937), aga midagi pole teha — meri on see, mis on Käsmu loonud ja poolsaarele kuju ning külale näo volinud.

Käsmu kuvand kaptenite külana on nii juurdunud, et Käsmu-Võsu teerististki juhatab transpordiameti ametlik teeviit just “kaptenite küla” poole, mitte lihtsalt Käsmu suunas. Praeguse Käsmu rahvas ise on selle epiteediga seoses aga pisukeses segaduses. Kui poe juures küsida, ega siis teatagi, kust on see väarikust liisav hüüdnimi pärit. Igatahes 1930. aastate lõpu ajakirjanduses on Käsmust kõnelevate lugude juures see epiteet siin-seal juba kenasti kirjas.¹

Merendusajaloolane Urmas Dresen on välja traalinud, et Käsmu nimetamine kaptenite külaks polnud Vene ajal just soositud, aga ajaleht *Punane Täht* seda siiski vähemalt korra tegi (Tihti 1969). Nime taastulek ajakirjanduses sai hoogu alates 1990. aastate teisest poolest ja hakkas hoogsalt levima 21. sajandi alguses. Dreseni sõnul oli varem kasutatud ka epiteete “meremeeste küla”, “naiste küla”, “Eesti rikkaim küla”.²

2. IDENTITEET

Mis üldse loob ühe paiga identiteedi? Kas kohaidentiteet on midagi, mis lähtub kohalikest endist, või peab ta silma paistma eelkõige siis, kui vaadata kaugemalt?

Identiteedi alused võivad olla üsna mitut laadi. Näiteks eriline geograafiline asupaik ja sellega seonduv looduslik iseärasus (Soomaa Riisa küla viis aastaaga, kahe jõe vahel 50-meetrisel basaltkaljul asuv Castellfollit de la Roca küla Kataloonias). Identiteet võib olla ehitatud mingile ajaloolisele sündmusele (Waterloo lahingupaik Belgias, meteoriidikraater Kaali külas Saaremaal) või pseudoajaloolisele episoodile (väidetav Jumalaema Unumise ikooni leidmine Kuremäel, Buddha säilmed arvukates

¹Vt nt *Virumaa Teataja* 24. august 1938: “Üks küla — tosin laeva”; *Esmaspäev*, 30. jaanuar 1937: “Kuulsad Käsmu laevad. Kaks “ümarmagust” juubelit. Kapteniteküla laevanduse arengust.”

²Urmas Dreseni kiri autorile

paikades üle Aasia). Suhteliselt lihtsalt annab meie-tunde põhi-tooni kätte ühte meele väljanägemine (Koguva küla Muhumaal, siniste kuppelkatustega Oia Santorinil) või ühte meele tegutsemine (Sindi kui kalevi-/tekstiilivabriku linnake, Taquile Iticaca järvel kui meeste kudumistöö Meka). Veidi keerulisem on üldtunnustatud identiteeti luua kirjanduslikult. Aga häid näiteid on siiski olemas mitmeid (Palamuse/Paunvere kui *Kevade* tegevuspaik, Haworth Inglismaal kui *Vihurimäe* ja teiste õdede Brontëde teostega seotud küla). Paljudele paikadele on oma jälje jätnud religioon ja müstika — nii elavad Kaika küla Võrumaal ja Petriči küla Bulgaarias siiani ammugi lahkunud Kaika nõia ja selgeltnägija Vanga vaimude najal.

Need napid näited selgitavad, et kohaidentiteet ei teki iseene-sest, seda ei looda üleöö ega üldjuhul ka mitte päris tühjale kohale. On mitmeid komponente, sotsiaalsühholoogilised neist olulisimad, mida identiteet tekkimiseks, olemiseks ja üle aja kestmiseks vajab. Ja ega küla siin üksikisikust ja tema kuvandiloomest palju erinegi. Kindla minapildi olemasoluks peab esmalt olema eneseteadvus ja enesekindlus. Nii inimene kui kogukond peavad olema nõnda palju sirgunud ja iseseisvunud, et usuvad — ma pole tavaline, olen eriline, minust on tekkinud pilt, mis jääb teiste taustal silma.

Võime öelda, et kirjutatud ajaloo esimestel lehekülgedel seda Käsmu erilisust kusagilt ei paista. Tükk aega enne Käsmut ilmuvad ürikutesse ümberkaudsed külad Pärispera, Juminda, Viinistu, Lahe, Pihlaspera ja teised. Käsmu randa mainitakse praegu teadaolevalt esmakordselt 1453. Järgmine teadmine tekib aastast 1524, kus seoses ühe tapatööga nimetatakse ka Käsmu küla. Erilisust on kohalik rahvasuu püüdnud leida Käsmu nimes, mis tulevat Hommikumaa targa, püha Kasperi nimest, kellele olevat pühendatud ühe merehädast pääsenud kapteni rajatud kabel. Praegu usuvad ajaloolased, et pigem on küla nimi tuletatud kohalikus looduses kasvavate kasepuude järgi, nii nagu on loodusest oma nimed saanud mitmed külad lähikonnas: Lepispera, Pihlaspera, Tammispera, Remmispera (vt Tarvel 2021: 9).

Kui Käsmu varasemast ajaloost erilisust otsida, siis eks seda tuleb tõdeda, et küla on samavõrd soome ja rootsi kui eesti algupära (samas: 10).

Kivine poolsaar ei ole soosinud põllupidamist, üksnes paari talu maad on ulatunud üle kümne hektari, ülejäänud kõik märksa väiksemad. Ja käsmukate teistsugust suhet maaga näitab seegi, et kui Aaspere parun Nikolai von Dellingshausen pakkus oma talupoegadele maa päriksostmise võimalusi juba 1860. aastatel, siis erinevalt teistest Käsmu mehed tema müügipakkumist vastu ei võtnud, need talukohad jäid rendile ka iseseisvas Eestis.

Käsmu poolsaar kuulus Aaspere mõisale. Mõis käis käest kätte, mõnikord koos Käsmuga, mõnikord ilma, ning oli teiste hulgas Hastferite, Stackelbergide ja Pahlenite omanduses. 1798 kuni 1919 olid Aaspere ja Käsmu poolsaar Dellingshausenite käsutades. Omamoodi iselugu on seegi, et Käsmu poolsaar on olnud Haljala kihelkonna enklaav. Nii nagu naaberküla Võsu puhul tuleb rõhutada von der Pahlenite rolli tema arenguloos, võiks öelda, et Käsmu poleks see Käsmu, kui Dellingshausenite asemel oleks see rannaküla kuulunud mõnele teisele perekonnale.

Miks hakkas Dellingshausenitele kuulunud Käsmu, kus 18. sajandi keskel olid vaid mõned talud ja mõned vabadikupeered, kasvama ja iseseisvuma? Miks tõusis rahvaarv (1782 elanikke 154, 1858 — 195, 1885 — 320)? Miks said käsmukad ajapikku loobuda töö otsimisest kodust kaugemal sisemaal? Sest üsna hiljuti kaupmeestest aadlikeks tõusnud Dellingshausenid aitasid sellele arengule kaasa, soosides merenduslikku ja muud majandustegevust ning rajades Käsmu poolsaarele oma suveresidentsi, mida hakkasid külastama mitmed baltisakslastest kultuuri- ja teadustegelased. Dellingshausenid, kes lõpuks võitlesid Balti hertsogiriigi nimel Eesti iseseisvuse vastu, tegid varem paljugi, et eestlased selle iseseisvuse vundamenti saaksid rajada.

Muidugi ei olnud Käsmu arengul üht ja ainust tõuketegurit. Kindlasti peab nimetama sõbrakaubandust ja sellega seoses tekkinud isiklikke suhteid soomlaste ja mõjukate Soome ettevõtjatega, mis muu hulgas andsid küla võimsaimatele perekondadele pere-nimedki (Kristenbrun ja Altenbrun). Eesti ja Soome randlaste tihe läbikäimine oli kindlasti midagi, mis lisaks majanduslikule edule (1864 ehitati Haminas Kristenbrunide esimene jaala) kasvatas ka emotsionaalset iseteadvust.

3. MEREMEHED

1884. aastal alustas tööd Käsmu merekool, millest sai merendusliku Käsmu üks olulisimaid mastimände. Paljuski oli selle taga Läti rahvusliku liikumise suurkuju Krišjānis Valdemārsi 1857. a avaldatud ideoloogia (Woldemar 1857), mida Eestis levitas Carl Robert Jakobson — balti rahvad loogu oma kaubalaeva vägi, see on väga tulus tegevus (vt Woldemar 1868). Meie oma laevaehitajate, reederite, kaptenite ning tüürimeeste esilekerkimine 19. sajandi kolmandal veerandil mängis väga tähtsat rolli eestlaste majanduslikul iseseisvumisel ja mõjutas seeläbi rahvusliku ärkamisaja õitselepuhkemist. See, mis Kaubalaevaselts Lindaga ei õnnestunud, sai Käsmus edukalt teoks.

Käsmu-Võsu-Palmse kandi ärksamad mehed saatsid Valdemārsile, kes oli Venemaa Laevasõidu Edendamise Seltsi sisuline juht, Moskvasse palvekirja — avada üks merekool ka Käsmus — ja tema esitas selle Vene valitsusele. 1880. aasta sügisel sai ettepanek positiivse vastuse koos raha ja loaga hakata koolitama ligi- ja kaugsõidu tüürimehi. Käsmukad ise kogusid raha ühe rubla kaupajuurde ja Joosep Kristenbrun ehitas 1887 ka uue koolimaja, nii et peagi sai hakata välja õpetama ka kapteeneid. Mõis andis majakütmiseks küttepuud. Tänu riigi abile sai maksuta mereharidus kättesaadavaks ka lihtsamale rahvale. Ja oluline oli, et kohalikud peremehed said ise ka kooli juhtimises kaasa rääkida.

Merekoole sündis toona meie rannikule veel: Heinaste, Narva, Paldiski, Kuressaare. Käsmu paistis jälle silma — siin tegutses kool ka Esimese ilmasõja ajal, vabariigi algusaastail oli ta suurim Eesti merekool ning tegevust suudeti jätkata kuni 1931. aastani, kui mereharidus oli sisuliselt Tallinna koondunud. 47 aasta jooksul õppis koolis 1664 õpilast.

Kõik need koolid ei muutnud mitte ainult oma konkreetset asupaika, vaid olid oluliseks eluelavdajaks palju laiema tagamaa jaoks. Käsmu kooli õpilased olid valdavalt Haljalast, Kuusalust ja Kadrinast, aga mitmed ka märksa kaugemalt. Küla ja merekool kasvasid aastatega nõnda üheks, et pole ime, et kui haridusministeerium oli teinud otsuse kool sulgeda ja veoautod Käsmu koolimaja ette vara järele vurasid, näitasid käsmukad endid taas erilis-

tena — autode tee tõkestati ning korraldati kohalikus mastaabis päris korralik mäss.

Kui tahta paljude Käsmu merendustegelaste seast mõnd mõjukaimat välja tuua, siis ilmselgelt peaks nimetama Joosep Kristenbruni (1838–1917), suurimat laevaomanikku, merekooli organisatorit, kes esimesena võttis ette julgustüki ja ehitas 1889–1891 ühe- ja kahemastiliste, kartulite, soola ja puidu vedamiseks mõeldud laevade kõrvale ka kolmemastilise purjeka, mis sai reederi tütre järgi nimeks “Salme”. See laev oli aastaid Viru ranna uhkuseks. Sel erilisel mehel on suuri teeneid Käsmu eriliseks tegemisel.

Aga Joosep, kelle iseloom ja käitumine on omamoodi legendiksi kujunenud, polnud ainuke. Pärast pikka pusimist tsaaririigi bürokraatiaga 1905–1911 asutasid Käsmu kaptenid ja tüürmanned Käsmu Kaubalaevastiku Meremeeste Seltsi, mis sai kohaliku ühistegevuse taimelavaks. 1913. a andis parun Dellingshausen Käsmu Kaubalaevastiku Meremeeste Seltsile seltsimaja ehituseks tasuta maatüki. Tingimuseks oli vaid see, et selts samale maatükile ka hoone “tulekahjupritsi” jaoks ehitab, sest lähim tuleõrjepunkt asub Võsul, kuid tee sinna oli tihti läbimatu ja Käsmu 100 maja vajasisid kaitset (*Tallinna Teataja*, 14. dets 1913). See on näide ühistööst, mille viljadest võrsus kümmekond aastat hiljem laevaühing Käsmu Laevaomanikud. Sellest ettevõttest sai 1930. aastatel Eesti suuruselt teine laevaomanik Tallinna Laevaühisuse järel. Kordan: väikese Käsmu reederfirma oli suuruselt teine laevaomanik mereriigis Eestis.

Ja nii, nagu taheti olla kõige suurem, taheti olla ka kõige ilusam. Päris purjelaevade ajastu lõpus 1922 lasi Käsmu kapten Rudolf Pahlberg ehitada barkantiini “Tormilind”, mille eluiga ei olnud küll pikk, aga mida on siiani põhjust nimetada Eesti randade ilusaimaks purjelaevaks.

Oluline sündmus Käsmu reederite eneseteadvuses toimus aastal 1923, kui Käsmu Laevaomanikud ostsid Inglismaalt esimese auriku — “Nemrac”. Üks ajastu vahetus teisega ja käsmukad ei tahtnud maailmast maha jääda. Aurulaevade ajastu suurkujuna peab kindlasti nimetama Käsmu kroonimata kuningaks kutsutud Oskar Tiedemanni (1874–1963), kes juhtis suuri ookeanilaevu

ja juhatas hiljem nii Eesti Veeteede Valitsust kui ka laevaühistut Käsmu Laevaomanikud.

4. SUPELSAKSAD

Laevaehitamise ja meresõidu kõrval muutsid Käsmu palet ka supelsaksad. 20. sajandi algul olid põhjaranniku suvituskohtadena tuntud eelkõige Narva-Jõesuu, Šmetske (Auga), Meriküla, Kanuka, Sillamäe, Voka, Oru-Toila, Vainupää, Võsu, Käsmu, Loksa.

Narva-Jõesuu puhul on ikka meelde tuletatud, et tema suvitajate-eelne nimi oli Hungerburg ehk näljalinn. Võsu oleks ilma suvitajateta olnud “mõned vaesed talumajakesed ja kalameeste hurtsikud”, nagu arvas ajakirjanik 1915. aasta 30. juuli *Tallinna Teatajas*. Võsu kui suvituspaik sai alguse Balti Raudtee valmimisega 1870. aastal (vt lähemalt Sepp 2025). Oli ju selle projekti hingeks ja eestvedajaks Palmse mõisnik ja Võsu omanik Alexander von der Pahlen. Pahlenid lasid ühe osa Võsu maid kruntida ning panid need suvemajade ehitamiseks müüki.

Täiesti võimalik, et Palmse mõisnikud said suvitamise idee naabritelt Aasperest, sest Nikolai von Dellingshauseni (1827–1896) eestvõttel hakkas Käsmust kujunema mõisnike suvituskoht juba 1840. aastatel. Peenem suvemaja sai rajatud poolsaare tipu ja igal suvel veetis härrasrahvas seal mõne nädala. Ja mõisnikel hakkasid külas käima teised aadlikud, enamasti haritum ja kunstimeelega rahvas. Nii on Käsmu jäädvustamisega fotograafia ajalukku läinud Edmund Russow ja kunstiajalukku Julie Wilhelmine Hagen-Schwarz. Mõlema tööd on andnud olulise panuse ka Käsmu müüdiloomesse.

Eks suvitajaid oli aegade jooksul mitmeid, üks oli neidki jutte Käsmu-Võsuga seoses, et kergemeelsed suvitajad õpetavad kohalikele noortele kerglasi kombeid. Aga kokkuvõttes leiti, et olulised plussid kaaluvad üles vähesed miinused.

26. jaanuaril 1915 kirjutas *Tallinna Teataja*:

Meie ütlesime eelpool, et Võsul peaaesjalikult Vene haritlased käivad, Käsmus on aga, nagu kuulsin, rohkestes vaimulikkas suvitamas. Viimaste aastate jooksul on Käsmu suvitajate hulk kasvanud. Nagu eelpool tähendasin on Käsmu üks jõukamatest kohta-

dest meie randades ja selleks on muidugi väga suurel hulgal suvitajad kaasa aidanud.

Suvitajaid teenindasid Eesti ajal Viruranna liini aurulaevad, juba tsaariraja lõpul arutleti, et kas ei peaks rajama Tapa-Loksa raudteeliini, mis teenindaks lisaks ettevõtetele ka “40 suvemajaga Käsmut ja 200 suvemajaga Võsut”.³

Käsmu on suvitukoht, mis on ligi tõmmanud paljusid loomeinimesi nii Nõukogude kui iseseisvuse ajal. Aastast 1997 on Käsmus Eesti Kirjanike Liidule kuuluv kirjanike ja tõlkijate loomemaja. Kui Kivirähk joob Prunni aida õuel õlut, Kaus embab sadamas Kaske või Kareva hõljub mööda külatänavat, on ses jällegi midagi erilist. Midagi, mida näiteks Vergis ei ole (tõsi, Vergis on Lamba-Aada baar, millesarnast pole jällegi Käsmus).

Järgmine erilisus — võib-olla võrreldav Eesti suvituslinna Elvaga — on see, et eesti kirjanikele-kunstnikele-muusikutele-teadlastele lisaks on Käsmus puhanud ka märkimisväärne hulk vene ja juudi haritlasi (Juri Albert, Komar ja Melamid, Andrei Monastõrski, Lev Rubinštein jpt). Ilja Sundelevitš on seda teemat projekti “Pelgupaik” raames põhjalikult kaardistanud.⁴

Kindlasti tõid suvitajad rannaküladesse palju raha, aga sama oluline on, et nad tõid ka teistsugust vaimu. Lisaks majanduslikule kasule avardasid suvitajad käsmukate maailma. Samamoodi nagu meresõidud kaugetesse sadamatesse.

Maailmal teadagi on erinevaid palgeid. Kui mõnedki ümberkaudsed külad — Viinistu eriti, aga näiteks ka Loksa, Leesi ja Salmistu — tõusid jalule salapiirituse veoga Soome keeluseaduse aegu (1919–1932), siis Käsmu identiteedi üheks osaks on kindlasti ka rõhutamine, et sinne rahvas salaäris ei osalenud, vaid tegeles ikka vaid ausa merendusega. Targu jäetakse seejuures meenutamata, et eks ikka Käsmu mehed olid ka mõnigi kord piirituseplaskudega merel ja et sajand varem oli Käsmu majanduslikule virgumisele oluliselt kaasa aidanud odava Hispaania soola salajane sissevedu Soomest. Aga tõsi ta on, et piirituseveo ajaks olid Käsmu reederid ja kaptenid juba nii palju jõukust kogunud, et

³Tallinna Teataja, 11. dets 1913: “Tapa-Loksa raudtee ehitamise asjus”.

⁴<https://newclouds.ee/2025/03/16/kasmu/>.

vangikongiga riskimine polnuks mõistlik ega väarikaski. Nad valisid teadlikult endile teise näo. Näo, mis vastandus käsmukate arvates piiritusevedajate valskusele, vaesusele, praalimisele.

Jah, identiteediloomes ühes servas peab üldjuhul olema ka vastandumine meie-nemad teljel. Käsmul on aidanud seda mängu mängida eelkõige Võsu.

Lisaks vastandumisele nõrgematega peab positiivne kuvand sisaldama ka võrdlusi suurte ja ilusatega. Ehk siis Tallinna endaga. Sinna tuli äri edenedes viia laevafirma peakontor (kuigi juba nii vara kui 1912 oli Käsmu ühendatud Eestimaa telefonivõrguga), aga müüdiloomes oli oluline, et Käsmu järves elutseval vetevaimul olevat otseühendus Ülemiste järve vaimudega. Sel legendil olevat mitmeid tunnistajaid, näiteks tegelane järgmises loos:

Ülemiste järves elada vanamees noore pojaga ja Käsmu järves vana eit noorte tütardega. Kord sõitnud Käsmuküla mees Ülemiste järvel. Korraka küsinud hääle vee alt: “Kust tema olla?”. Kui mees öelnud, et Käsmust, vastanud hääle: “Kui koju lähed, hüüa oma järve kalda peal: “Ülemiste järve noormees saadab Käsmu neitsikestele terviseid”” (*Virulane*, 4.10.1927).

5. UUS HINGAMINE

Käsmu minapildi kujunemisse on aastakümnete jooksul olulise panuse andnud kümned ja kümned inimesed, paljud perekonnad, kes siin püsivalt elanud või küla regulaarsete “moo-sikeetjatena” visiteerinud. Olgu nimetatud Kristenbrunide perekonna kodu-uurimuslikku tegevust, Aarne Vaigu muuseumitööd (www.kasmu.ee), Eve Kase raamatuid Käsmu inimestest ja majadest (Kask 2019) ning nende raamatutega seotud kunstiprojekte⁵, Heiti ja Reet Hääle panust külaelu korraldamisel. Siia nimekirja on viimastel aastatel lisandunud täiesti uued inimesed ja noored põlvkonnad, kes tegelevad merepääste organiseerimisega, Käsmu Lahe Merekooli vedamisega, külapidude korraldamisega.

⁵Näitus “Kuidas rääkida salapaigast, teda reetmata” Tallinnas 2020. Näitus “Pelgupaik” Tartus 2025. Film *Kuidas rääkida salapaigast seda reetmata* 2025.

Meri ja laevandus on avanud Käsmu maailmale. Käsmus pole aga kunagi olnud sadamat. Oli soodne talvesadam, kus võisid jäässe külmuda kümned uhked purjekad, aga sadamat koos muulide ja sadamasillaga pole vaatamata üliarenduslikule taustale siia ehitatud. Korraliku sadama rajamist kaaluti tõsiselt 1920. aastatel, aga noore riigi vähene rahakott ei kandnud seda plaani välja. Nii pole turvalist sadamat Käsmus siiani. (Vt Dresen, Saar 2021.)

Ei ole nii, et Käsmu meeleolu on midagi lõplikku ja see on kinni vaid vanades fotodes ja käsmuka Ülo Vinteri ja Enn Vetemaa laulus “Majakene mere ääres” (“Kui on meri hülgehall”). Vinteri lapselaps EiK andis 2024. a sellele laulule uue sisu muusikavideoga “Hülgehall” ja samal aastal, kui tähistati Käsmu 500. aastapäeva, lõi Marten Kuningas Indrek Koffi sõnadele laulu “Salaküla”, millest on saamas küla uus ühislaul.

Ei ole nii, et Käsmu lahe viimased kujutamised kunstis pärinevad Siima Škopi (1920–2016) illustratsioonidest Dagmar Normeti (1921–2008) raamatus *Une-Mati rannakülas*. Eero Alevi (sünd 1983) loomingus on umbes paarkümmend tööd, millel ühel või teisel viisil on kujutatud noorte inimeste Käsmut, sellega seotud tegelikkust ja unistusi.⁶

Käsmu ühiselu keskpunkt oli kunagi merekool, siis meremeeste seltsimaja ehk rahvamaja, Vene ajal kogunesid naised poemaja verandal ja mehed “Salme”-laeva ümber, koos peeti pidusid sööklahoones. 1990. aastatel oli vaimse elu keskuseks Käsmu meremuuseum, praegu koondub külaelu uude kauplusse ja tema esisele platsile, pidulikumatel juhtudel kenasti renoveeritud seltsimajja. Muuseumis käivad omade asemel turistid, postkontorit pole enam ei Käsmus, ei Vösul ega Loksalgi.

Neid ühiseid kohti, kus räägitakse lood ja tekivad mälestused, on aga hädasti vaja — muidu ei teki ühist identiteeti, mis üle aegade kestmiseks vajalik.

Kohaidentiteedist on kirjutatud lugematul hulgal teoreetilisi käsitlusi. Aga võtaksin selle teema kvintessentsi üleilmastunud maailmas kokku lihtsa mõttega: ole kohal, muidu pole varsti kohta, kus olla!

⁶Eero Alevi erakiri Tiit Pruulile 25. juunil 2024.

Kirjandus

- D r e s e n, Urmas, Teele S a a r 2021. *Mereriik Käsmu*. Tallinn: Eesti Meremuuseum
- K a a r e n d, Eerik 2013. Käsmu küla kaptenid. — *Käsmu Meremuuseumi Toimetised*, nr 8. Koost. A. Vaik. Käsmu: Käsmu Meremuuseum, lk 5–23
- K a s k, Eve 2019. *Käsmu inimesed ja majad [III]. 20 aastat hiljem: 2013–2019 = Käsmu, its people and houses [II]. Twenty years later: 2013–2019*. S. l.: Eve Kask
- K r i s t e n b r u n, Karl, Anne K u r e p a l u 1994. *Käsmu*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus; Lahemaa Rahvuspark
- S e p p, Tiina (koost.) 2025. *Suveöö ja karussellid: Võsu mitme nurga alt*. Rannarahva Selts MTÜ
- T a r v e l, Enn 2021. Eessõna. — Urmas Dresen, Teele Saar. *Mereriik Käsmu*. Tallinn: Eesti Meremuuseum
- T i h t i, U. 1969. 85 aastat Käsmu merekooli asutamisest. — *Punane Täht*, 14. oktoober
- W o l d e m a r, Christian 1857. *Ueber die Heranziehung der Letten und Esten zum Seewesen, nebst Notizen und Aphorismen in Bezug auf die industriellen, intellectuellen und statistischen Verhältnisse der Letten und Esten und der drei baltischen Provinzen überhaupt*. Dorpat: Laakmann
- W o l d e m a r, Christian 1868. *Meie kaubalaewa-wägi Lääne meres: Hea nõu kuidas teda korda seada*. Tlk Carl Robert Jakobson. Tartu: Laakmann

TIIT PRUULI (1965) on ettevõtja ja ajakirjanik. Lõpetas 1990 Tartu Ülikooli ajakirjanduse erialal. *Akadeemias* avaldanud varem kaks arvustust: “Välis-Eesti ajalugu uurides” (1992, nr 6, lk 1326–1328) ja “Täienduseks Vetemaale ja abiks väljarändajaile” (1999, nr 11, lk 2432–2436).

KRISTJAN RAUD. Palvetaja (pliiats, guašš, u 1927–1933; foto teosest: Tanja Muravskaja)

“AUSALT, MA EI KUJUTANUD ETTEGI, MIS MIND EES OOTAB. . .”

Kunda neljanda tsemenditehase ehitusest 1958–1961

Ülo Ruubel

SAATEKS

Kunda Tsemenditehase ehituse üks tulevasi juhte ÜLO RUUBEL (1930–2010) sündis aastal, mida sugulasest kirjanik Arvo Mägi on oma *Eesti rahva ajaraamatus* (1979; 1993) iseloomustanud nõnda:

Ülemaailmne majanduskriis jõuab ka Eestisse. Välismaale viidavate metsa- ja põllumajandussaaduste hinnad langevad. Talupidajad satuvad raskustesse, palju talusid läheb oksjonile. Selle vastu katsutakse võidelda talupidajatele pikaajaliste laenude andmisega. Tööstuse ja kaubanduse raskused peegelduvad tööpuuduses, mis põhjustab kibestunud meeleolu. Ebakindel majanduslik olukord tekitab pinnaalust poliitilist rahutust, mis saab pikapeale ajavaimule vastavalt paremradikaalse ilme.

Trükiiks ette valmistanud autori tütar Margit-Mariann Koppel. Vt ka Margit-Mariann Koppel, “Kunda tsemenditehas 150: Kolossaalne vabrik, mille ehitamiseks tuli ehitada uued ehitusmaterjalide vabrikud”. — *Maaleht*, 30. IX 2020, /maaleht.delfi.ee/artikkel/91182581/kunda-tsemenditehas-150-kolossaalne-vabrik-mille-ehitamiseks-tuli-ehitada-uued-ehitusmaterjalide-vabrikud.

Vt ka Otto Karma (koost.). *Punane Kunda 1870*. Tallinn: Eesti Raamat, 1968; Uno Trumm, Tiiu Raju, Paavo Kangur. *Kunda tsement 140: Tsemendi tootmise ajalugu Kundas 1870–2010*. Tallinn: In Nomine, 2010. *Toim.*

Aeg oli keeruline, nõudis kõigilt tõsist suhtumist ja hästi läbimõeldud tegutsemist.

Kahekümnendatel aastatel sündinud põlvkonna saatuse lugu on kirjandusteadlane August Eelmäe kõnes luuletaja Kalju Lepiku 75. aasta juubelikonverentsil 25. oktoobril 1995. a iseloomustanud järgmiselt:

See oli traagilise saatusega, ränkade elukaotustega põlvkond. Põlvkond, mida jälitas õud ja äng, veri ja valu, tuli ja tuhk, nime-
tud ristideta hauad sõjaväljadel või surmalaagrites. Ja ometi tollele
samale põlvkonnale on ju võimalik ka teine lähenemisnurk. Eks
ole see põlvkond eriline ja ära märgitud selle poolest, et ta oli
esimene, kes sündis, kasvas ja arenes koos Eesti omariiklusega.
See oli põlvkond, kes edenevas Eesti Vabariigis oli aastaks 1940
jõudnud aktiivse elluastumise lävele, et rakendada oma oskused
ja teadmised Eesti riigi hüvanguks. Ja siis... "Siis tõusis pilv ja
päike kadus... / Aeg tuli maa ja mere peal... / [---] Puud vinges
tuules värisid. / Ma seisin keset hangesid. / Mu ümber relvad tä-
risesid. / Mu ümber sõbrad langesid." August Sanga "Mälestus".
Kodumaa käed olid aheldatud, koduaknast irvitas vastu võõra ve-
rine nägu. Ja paljudel, väga paljudel tuli tormivarju otsida sügise-
selt merelt.

Erandiks polnud ka Ülo, kuid merel lasuva paksu udu ja vihiseva-
te kuulide tõttu tuli tal paadinina koos nelja kaaslasega tagasi keerata.
Mulgi juurtega, teist põlve linlane, reaalkooli vaimu täis Ülo oli pärit
ärksast ja teadmistejanusest teotahtelisest suguvõsast, kel töö on veres,
loomine ja sellega kaasnev pingeline mõttetöö, kuidas paremini, samu-
ti. Ja mida raskem ning keerulisem, laiahaardelisem ja mahukam see
on, seda huvitavam ja kergem ta tundub. Ülo tegi iseendale sobilikku ja
meelepärast tööd, mis ka üldsusele tollastes oludes kasu tõi ja midagi
ka endast ning endale maha jättis.

Objektid olid tal aga tolle aja kohta keerulised ja eri liiki. Aluse
sellele kõigele pani aga õnnelik juhus, et ta sattus Tallinna Polütehni-
lise Instituudi toonase üliõpilasena just professor Ottomar Maddisoni
(1879–1959) teemaga tegelema. Maddison oli tehnilise kõrghariduse
Eestisse tooja ja üks tehnikaülikooli rajajaid, kelle valdkondadeks olid
põhiõppeained, milles insener ei tohi kunagi eksida. Ta oli oma nõud-
mistes julmalt karm ja järjekindel, taotlustes üliõpilaste suhtes maks-
imalist. Insener pidi olema valmis vastutuseks. Maddison oli filter, kes
tegi tudengist inseneri. Tema hindamismeetod oli: üliõpilane teab ka-
he, heal juhul kolme peale, tema ise nelja peale ja jumal taevas teab
kõike — seega viiele.

Ülo oli juba väikesest peale loomult jonnakas tüüp, s.t talle ei saanud midagi peale suruda, kohe tekkis vaikne alateadvuslik spontaanne vastupanu. Ainult selle aine, mida ta ise tunnetas huvipakkuva ja vastuvõetavana, võttis ta kätte ja tegi endale selgeks täiendmaterjale kasutades. Oluline oli huvi asja vastu, tahtmine sügavuti teada saada. Märkimisväärne osa tema kujunemises oli TPI õppejõududel, kes sisendasid talle —, mis ka tema jonnipunniiseloomuga sobis —, et nende nõudlikkus ei ole formaalne ega tähenärijalik punktuaalsus, vaid nõuab sisulist süvaarusaamist õpitavast ainest. Poliitilistes õppeainetes ei olnud süvaarusaamisega midagi teha ja seepärast tugevdasid need temas vaid immuunsust selle õpetuse ja kõige “päevakajalise” vastu. Nii kujunes oskus eraldada terad sõkaldest ja tähtsam vähem tähtsast.

Edasises töös tuli tal kokku puutuda väga erinevate ehitusvaldkondadega ning suurte, väga keerulise tehnoloogiaga tööstus- ja tsiviilobjektide ehitusega. Asjade ja olukordade kiire haaramiseta ja põhjaliku selgestegemiseta endale poleks tal õnnestunud nende ülesannetega toime tulla.

Nii kujuneski tema kriitiline intuiitiv-geneetiline sisehääli heaks tasakaalustavaks jõuks väliste pinnapealsete surutiste ja mõjude/mõjutajate vastu, et aidata tal jääda iseendaks.

TPIst “kodanliku natsionalistina” 1950. aastal vallandatud Ottomar Maddison üksi käsitles tolmpõlevkivituhasid ja nendest valmistatavaid betoone ning ehituskonstruksioone. Ta kujunes selle süvatöö algatajaks, mille tulemusena hiljem kerkisid kõik tuhkbetoonist monteertavad tööstus-, põllumajandus- ja tsiviilehitised Eestis (alates tolmpõlevkivituha lisamisest tsemenditootmisse). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ehituse Instituudi sekretär lävis tihedalt TPI ehitusteaduskonnaga kantseleiga, tundis inimesi ja rääkis Ülole, et Maddison otsib endale “käealust” ning soovitas tal asja kaaluda. Ülost sai vanemlaborant. Nüüd oli tal jälle, mille poole püüelda!

Ja siis hakkas töö! Kahjuks jäi selle tagajärjel tagaplaanile formaalne õppimine TPIs kuni selle lõpliku katkemiseni neljanda kursuse lõpu eel, kuid talle oli jäänud teadmine, et kõik, mis ta elus saavutanud, teinud või loonud, on saavutatud tänu ainult erialalisele süvatöökusele iseendaga, mitte aga kaitsvat diplomit omava ametnikuna. Mõnevõrra oli ta küll vahest haavatavam, kuid sellevõrra pidi ta tugevam olema. Ja võimsamat korüfeed, hilisemat eeskuju ning teema juhendajat oma valitud erialal oleks ta vaevalt osanud soovida, kui seda oli Ottomar Maddison. Nagu fooniks tõusis ta ikka tuhasta. “Tema tegi minust minu,” kirjutab Ülo.

Johannes Hint lubas Ülol tollal sisulise konkurentsi tingimustes Männiku silikaatkivitehase labori baasil loodud Silikaltsiidi Teadusliku Uurimise ja Projekteerimise Instituudis läbi viia nii vajalikud pooltööstuslikud ja tööstuslikud katsed tehase autoklaavides. Aga detailid olid hoopiski põlevkivituhkkergbetoonist suuredetailid, mille mahukaal oli mitu korda väiksem ja sellega saavutati tohutu kokkuhoid nii transpordi tonnakilomeetrites kui ka kogu ehitise konstruksioonilistes raskustes. Tolmpõlevkivituhast kergbetooni teema paigutati eraldi teemana Maddisoni teema alateemaks ja selle peaaegu täielikult iseseisva vedajana oli Ülo nii edutatud noorema teadusliku töötaja kohusetäitjaks.

Nüüd aga alles läks lahti! Uus ehitusmaterjal oli olemas, nüüd oli vaja tõestada ta sobivust praktikas. Esimeseks hooneks ENSVs monteeritavatest vahtkergetoonplokkidest sai Vaida sovhoosi sigala. Ehitust juhtis Ülo tootmisjuhatajana Sovhooside Ehitustrustis.

Üleüldise reorganiseerimise käigus loodi 1954. aastal ENSV Linna- ja Maaehituse Ministeerium, mille tehnilise osakonna juhatajaks sai insener Evald Vaino, Maddisoni ennesõjaaegne õpilane. Kuna tegemist oli täiesti uue asjaga, tõmbas Vaino ka Ülo kohe enda juurde tööle, tehnilisse osakonda. Ülo oli Vaino ammulusuuga õpilane. Kuidas siis niisuguse suure süsteemi sisuline tehniline organisatsiooniline juhtimine ning tegelik vastutus ehituste üleriigilise kvaliteedi tagamise eest ka käib? Ja õppida oli Vainolt esmalt jällegi maddisonlikku jäägitut nõudlikkust ning kontrolli nii iseenda kui ka alluvatele usaldatud erialase tegevuse suhtes. Järgnes Viljandi Ehitusvalitsuse peainseneri ametikoht, sest ministeeriumi rutiinne administratiivne töö sisuliselt midagi eriti ei pakkunud. Viljandi Ehitusvalitsuse juhataja Endel Grauberg võttis üleviimise läbirääkimised enda peale. Väikese tähtsusega polnud ka see, et Viljandimaal olid Ülo juured, kant tuttav ja kodune. Vilksamisi jooksis kuskil läbi ka isalt kuulnud vanarahva filosoofiana kõlav vanasõna: parem külas esimene kui linnas viimane. Vanarahvatarkus ei ole aga mind ega isa kunagi alt vedanud, kui tema poole praktilistes igapäevaküsimustes pöördusin.

Paralleelselt oli juba selleks ajaks valmis ehitatud tehas Kukermiit ja Narva Ehitusmaterjalide Kombinaat suurte kergbetoonist seinaplokkide valmistamiseks. Vajadus massehituse järele oli suur ja sellele võeti suund. Graubergi trump oligi, et tule ja hakka nüüd Viljandis peainsenerina ehitama.

Kui on monteeritav ehitus ja seda tuleb kiiresti ning massiliselt teha, on põhiprobleemiks tööjõud. Tööjõudu aga palgati tollal igal objektil peamiselt kohapealt, nii et kokku sai oskamatute kari, aga Ülo kui peainsener pidi vastutama. Oli loomulik, et ta viis sisse aastaplaani ob-

jektide loetelul põhineva, erialaliselt väljaõpetatud spetsialiseeritud liikuvate ja väljaõpetatud brigaadide põhimõtte. Ainuke paikne mees objektil kogu ehituse vältel oli töödejuhataja. Ajalehtedes kirjutati sellest ka kui revolutsioonilisest korraldusest — voolumeetodi rakendamise ehitustegevuses.

Ülo tehtud uuendused äratasid tähelepanu ning ta kutsuti 1958. aasta hilissuvel linna- ja maaehituse ministri Vsevolod Generalovi juurde. Soliidne, rahulik, peaga mõtlej juht, rahvuselt tatarlane. Jutt oli lühike. Öeldi, et tuleb üks selline suurehitus, millist pole Eestis varem olnud — Kunda Tsemenditehase ehitus, ja selleks luuakse täiesti uus Ehitusvalitsus ainult tööks sellel objektil. Kas ta on nõus osalema? Ülo poolt oli põhiküsimus: kes veel? Öeldi paar mittemidagiütlevat nime: Elmut Kanter — Narva Ehitusvalitsuse peainsener, Karl Rätsep — äsja stažeerimise lõpetanud TPI-poiss. Vaadata kohapeal polnud aga midagi — see oli 1960. aastani keelutsoonis ja platsil paljas võsa. Tellijal ponud veel õiget projektigi, tööjoonistest rääkimata, ja ega tellijagi teadnud, milline tuleb tehas.

Ülo võttis pakkumise vastu tingimusel, et talle jäetakse poole aasta piires vabad käed tehniliste töötajate komplekteerimiseks ministeeriumi enda alluvuses olevaist ehitusorganisatsioonidest. Ahvatlus uueks väljakutseks oli suur, kuigi tegelikult ta ei kujutanud ette, mis teda ees ootab.

Margit-Mariann Koppel

Grauberg andis kaks suurt veomasinat ja algaski sõit. Oma elu esimest suurt teadlikku altvedamist sain aga tunda just sinna jõudes. Vaatamata minupoolsetele helistamistele tellijale ja sealpoolsetele valmiduskinnitustele selgus, et maja ja korter, kuhu pidin elama asuma, polnud üldse veel valmis, ja olin sunnitud ajutiselt hõivama ning maha laadima end ajutiselt esimesele korrusele. See oli siis tellijapoolne visiitkaart. Aga valedale ei saa ju koostööd rajada! Hiljem selgus, et need “väikesed” valed kuulusidki kahjuks nendepoolse “normaalse” töösuhtlemise tava hulka ja sellevõrra pidi tugevam olema enda valvsus ja nõudlikkus. Hea, et seda algul kohe tunda sain, kuid usalduslik tihe koostöövaim oli juba alguses saanud mõra ja hilisem kahjuks ainult kinnitas seda ning nii kuni võiduka lõpuni välja!

Ehitus algab projektist. Kui mul seda pole, olen ju tegevusetu. Palk jookseb, kuid aeg/tähtaeg samuti. Vahepeal oli juba jõu-

tud objekt lülitada ka üleliiduliselt tähtsaimate objektide nimekirja (maale, s.t. N. Liidule oli vaja tsementi!), mis ühest küljest tähendas küll objekti eelistingimustel kõigi defitsiitsete ehitusmaterjalidega varustamist, kuid teisest küljest ka vabariigi juhtpersonide ([EKP Keskkomitee esimene sekretär Johannes] Käbin, [ENSV Ministrite Nõukogu esimehe I asetäitja Valter] Klauson) isiklikku personaalset vastutust kuni nende mahavõtmiseni välja, et see [ülesanne] tähtjaks ka täidetakse. Ja nii see tuli riburada pidi alla. Süüdlased leiti reeglina ikka alumiste “vindikeste” hulgast. Ning tollal nalja ei mõistatud!

Projekteerijaks oli Giprotsement tollases Leningradis, asukohaga Vassili saartel. Nõudsin tellijalt tööjooniseid. Tellija esindaja [Nikolai] Šamardin tuli tagasi purjus ja jutuga, et talt oli teepeal portfelli koos joonistega ära varastatud. Muidugi järgnes väike skandaal, kuid varsti luusis “seltsimees” jälle rahulikult ringi. Sõitsin ise Leningradi. Sain kokkuleppele, et projekteerijad sõidavad kohapeale ja väljastavad vastavalt minu vajadustele ja järjekorras tööjooniseid siin seni, kuni mahajäämus on likvideeritud. See võttis muidugi kõik aega.

Mullatöödest tuli alata. Siis aga selgus, et selliste kolossaalsete mullatööde koguste jaoks pole üldse transporti kuskilt võtta ega nii palju bensiinigi vabariigis. Otstarbekusest lähtudes tuli rajada kohapeale ehituse tarbeks spetsiaalne alaline autobas koos oma remonditöökodadega ja sihtotstarbeliste bensiinifondidega. Sama kordus ka tohutu raudbetooni vajadusega, mille katmiseks tuli ehitada täisvõimsusega omaette tootmisbaas võimsa betoonitehase ja metallitöötlemise tehasega. Selle projekteerimise ülesande sai Tööstusprojekt. Tööjõudu polnud samuti kusagilt võtta (piiriäärne keelutsoon!), kuid tööjõudu vajas ka uus ehitatav tehas oma valmimise ajaks. Selleks lasti Eesti Projektil projekteerida terve uus linnaosa kõigi oma vajalike infrastruktuuriobjektidega. Ja niisiis tuligi, seni kui puudus tehase enda projektdokumentatsioon, alustada vajalike, kuid siiski n.-ö. abiobjektide ehitamisega. Tehase platsile jäid töödejuhatajateks Karl Rätsep ning Jaan Koldits (sain Võru Ehitusvalitsuse peainseneri ära tõmmata), tootmis- ja autobaasi osas Uno Kivik (oli lapsena küüditatud, õppis kaugõppes) ning uue linnaosa peale [Raimond] Green (noor,

äsjä [TPI ehitusosakonna] lõpetanud, õnnestus saada). Enne tuli aga ehitada ka raskete veoste tarbeks kõik Kundaga ühendavad asfaltkattega maanteed kuni Narva maanteeeni, täielikult rekonstrueerida ja juurde ehitada kõik Rakvere raudteejaama haruteed jne.

Kui siis aga hakkasid valmima esimesed majad uues linnaosas, uue tehase ühiselamud jne. (praeguse Ehitajate tn. ümbruses), jõuti ka vabariigis arusaamisele, et säärase mahu ja tähtaegadega tehase enda objektide jaoks pole kuskilt tööjõudu võtta ning ka kurta polnud kellelegi, sest nad ise olid ju taotlenud seda tehast ning vaja teda oli tõesti meie sõjajärgsete ehitusvajaduste parremaks rahuldamiseks. Ning nad tulid oma arust “geniaalsele” ideele: ehitada osale uue linnaosa objektidele (koos klubi, ambulantsi, söökla jne.) okastraataed ümber, tuua sinna kergemad, peatselt vabanevad vangid ning alustada tehase ehitust *ca* 3000 vangiga! Töö kolmes vahetuses, kõigil platsidel korraga ja nii ööpäev läbi!

Tule taevas appi! ütlesin mina. Täna sel päeval kõlab president L[ennart] Meri poolt kujukalt äärmise nõmeduse ja korralageduse märgistamisena öeldud “tule taevas appi!” tihti käibefraasina. Ka peaminister A[ndrus] Ansip on vahel asjade olemust üheselt iseloomustanud selle rahvapärase tabava repliigiga, sageli mõne palju-palju väiksemagi asja kohta. Kuid asja olemust see ei muuda — nõmedus on nõmedus, olgu kui väike tahes. Ainult tagajärjed on erinevad, suurtel enamasti raskesti parandatavad kui mitte katastroofilised. Ikka meil siiani domineerivate humanitaaride täielik võhiklikkus ja pisimagi arusaamise ning mõtlemisvõime puudumine, mida endast kujutab sääraustes koormustes töötava insenerajalise + välismaa seadmetel ja automaatikal töötava tehnoloogiaga ehitus.

Ja nüüd vangid! Kuid tööd läksid käima ja aasta kulus ainuüksi tehaseplatsil tööks maa all, sest seal asus ju konstruktsioonide kõige vastutusrikkam osa — vundamendid, mis peavad igaviku vastu pidama kõigi nende raskete seadmete tööle oma väänete, painete, vibratsioonide ja otseste löökide all. Ka maa-aluste kommunikatsioonide rajamise maht oli tohutu suur, mis aga tuli kõik

tulevaste hooneteni enne ära teha ja kinni ajada, et üldse saaks kraanadega hiljem ligi maapealsetele tulevaste hoonete osadele.

Kogu asja tegi minu jaoks aga veelgi keerulisemaks see, ja ma ei tea tänaseni, kas see oli vabariigi kõrgemate “vaimuhiiglaste” endi kindlustamise üks võtetest, et nad otsisid Ehitusvalitsusele juhatajat ja peainseneri hoopiski Venemaalt, mitte vabariigist! Kuid pangadokumendid nõudsid kaht allkirja ja iga päev tuli neid vormistada. Nii ma siis olin vahel vormistatud vaheldumisi kas peainseneri või juhataja kt.-ks (kohusetäitjaks), aga seda ikkagi käskkirjaga, mis ühtlasi nõudis jälle teatud vastutust ka kogu Ehitusvalitsuse eest. Sellises ebanormaalses olukorras õnnestus mul Ehituspanga Rakvere osakonnast ära tõmmata kaks sealse panga töötajat (noored, perekond Põllud, saades meilt ka korteri), kes siis — naine töömahuka raamatupidamise, mees eelarve, teostatud tööde akteerimise ja tööliste töötasude majanduse võtsid koos abilistega endi ajada.

Läks vist küll üle poole aasta mööda, enne kui alles siis ilmus välja [Ehitusvalitsuse nr 3] esimene juhataja — Tšernov Moskvas, varajane sõjaväepensionär, oli vist 1940. aastal siin baase ehitanud, vabariigi tegelinskitele suht hea mulje jätnud, ja kohal ta oligi. Natuke robustsete maneeridega. Sai ka kohe üksinda meie kõrvale 3-toalise korteri, võttis kohe paar passijat endale ning püüdis nagu sisse elada — kuid mulle oli see ainult täiendav koormus. Tema muidugi eesti keelt ei vullanud, otse suhelda kellegagi ei saanud, hulgalisi objekte ei haaranud ja ka meie seadusandlust, nõudeid ei saanudki endale selgeks — no mida sa juhid. Aga “juhataja” kohal ta oli ja palka oskas ka võtta ning mõne kuu pärast oli ka “kadunud”. Hakkasid levima kõrgemalt poolt kuuldused, et on haigeks jäänud ja haigusraha tuleb talle maksta, kuid kuidas sa maksad, kui haiguslehti ei saabu. Paari kuu pärast võeti vastu otsus, et sõitku ma sinna ja selgitagu välja, mis tast saab. Moskvas elas ta hoovipealses niisuguses urkas, et ei julgenud mind uksest sissegi lasta, ajasime juttu hoovi peal. Lepisime kokkusaamise elektrirongiga sõites mingis linnalähedases “datšas”, kus, nagu selgus, tal oli vist mingi “abimajapidamine” mingi maadamiga ja selle tütreaga, kes olid siis ka vastava laua katnud (ma olin ju ikkagi välismaa (!) tulnuk vist neile seal). Nel-

ja silma all sai siis räägitud, et ta on ikkagi nii haige, et ei saa hoolitsuseta hakkama ja raha teda “ei huvita”, kuna sõjaväepension ju jookseb. Igatahes aukraad oli tal vist polkovnik vähemalt. Mõne aja pärast tuli ka lahkumisavaldus, haigusrahad aga jäidki saamata, kuid maksti palk, sest tööluusi kohta ju käskkirja polnud. Igatahes meil senitundmatu kõrgem pilootaaž!

Läks veel oma peaaegu pool aastat ja siis leiti Groznõist sealne linnaehitaja [Mihhail] Bibitškov, kes olevat peale sõda ka siin Maardus tehast ehitanud ja samuti meeldiva mulje endast jättnud. Aga peainsenerist ikka veel mitte sõnagi! [Ehitusvalitsuse nr 3 juhataja] Bibitškov oli vähemalt oma ala asjatundja, ta peainseneri valdkondadesse üldse ei sekkunud, tegeles ainult üldküsimustega ülespoole ja oskas jätta jätkuvalt head muljet igal pool. Kuid ka seegi oli väga vajalik.

Niisiis aasta oli läinud ja nina tehaseplatsil hakkas mul juba maa-alt ka välja paistma. Aga monoliitsest raudbetoonist vundamentide sängitussügavused olid nii 10–12 m (3–4-kordse maja kõrgused) ning kogu plats oli nendega ju peaaegu üleni kaetud, ja kõik see töö käis seetõttu aasta aega põhiliselt maa all. Küll ma olin õnnelik, kui siis kord kogu plats hakkas särama juba elektrituledes, sest töö käis ju ööpäev läbi, ka öösiiti. Olime vahepeal kolunud elama ka uues linnaosas valminud korterelamusse Mäe tänaval ning sealt oli uhke vaade öösiiti tuledes säravale suurele ehitustandril. Õigeaegselt olid valminud ka tootmisbaas oma segusõlmede ja töökodadega, autobaaas ja objektile raskete materjalide vedu tagavad maanteed, samuti Rakvere raudteejaama rekonstruktsioon ning linna varustavad kõrgepingeliinid koos alajaamadega. Linn sai ka alalise bussiühenduse Rakverega. Vahepeal oli valminud veel meie uus kontorihoone (praegu hotell) asukohaga uue linnaosa kauplus-restorani vastas üle tee.

Algas teine, 1960. ehitusaasta ja seekord juba maapealsete hoonete osas. Siin oli suurimaks hädaks jällegi tehase seadmete mitteõigeaegne tellijapoolne tellimine ning nende saabumine. Tuli ju enamus neist kohale panna juba valminud vundamentidele hoone seinte endi ehituse käigus ning nende õigeaegne puudumine häiris tugevasti hoonete ehitustöid.

Veelgi hullem hoop ehitusele oli aga amnestiaseaduse rakendamise kriminaalvangide osas, kus suve keskpaiku peaaegu kõik kriminullid (teisi polnudki) lasti lahti ning järgijäänud 300 paigutati teistesse laagritesse ning ehitus peaaegu oli seiskumise ääre peal.

Järgmine geniaalne mõte, see aga tuli juba Moskva meeste peast, oli amnestia tõttu tööjõu puuduses vaevlevad tähtsamad objektid (tsemenditehased jne.) kuulutada üleliidulisteks komsomoli löökehitusteks ja nii tagada ikkagi nende tähtaegne valmimine. Tähtaeg üleliidulise tähtsusega objektil oli aga püha (niivõrdkuivõrd). Pigem oli kombeks, õigemini küll kirjutamata seaduseks, et ülesanne tuli täita ennetähtaegselt. . . Keegi ei tahtnud sel põhjusel rahvavaenlaseks tembeldatud saada ja nii oligi otsus vastu võetud ja nemad puhtad poisid. Raskuspunkt tuli jälle alla, pall meie väravasse, aga katsu sa nende, üle N. Liidu kokkusõitnutega töötada ja tähtaega täita. Nendega oli see veel hullem kui vangidega. Ja kõik pidi vastama ehitusnormidele, selleks me ju olime seal! Aga samas oli see ka kool, millist ühelgi teisel ehitusel nii lühikese ajaga kokkusurutult ja enese ning teiste ülima organiseerituse tingimustes kuskil Eestis ka poleks saanud olla, pole olnud ja loodame, et ei saa ka olema. Ka Ehitusministeeriumi “meestele” oli kõik nähtu täiesti uus, ennenägematu ja nad pidasid õigemaks noka kinni pidada, vahtisid vaid suud ammuli ning vaikisid lugupidavalt või siis igaks juhuks eemale hoidvalt. Distsipliini polnud aga ollagi. Osa komsomolidest, kes olid varustuse kätte saanud, kadusid juba järgmine päev koos ühiselamute voodite varustusega. Algasid ka igavesed joomised ja laaberdamised, kaklused restorani ümber ja muidu nii vaikse linna peal, kus miilitsat veel ei olnudki! See oli juba päris põrgu. Aga I järgu käikulaskmiseni oli jäänud napp 1,5 aastat. Nārv läks päris mustaks.

Vahe oli ka selles, et töötades vangidega keegi meid ei tülitanud, meedia ja press arusaadavatel põhjustel vaikis ning saime pühenduda ainult oma tööle. Kui aga komsomol tuli mängu, siis lasti kogu “riigi” propagandaaparaat sinna kiitma, kui tublid nad ikka on. Kätt ma just ette panna ei saanud, kuid ma keeldusin ajapuudusel igasugustest intervjuudest ja arusaamatuste vältimiseks keelasin ka poistel seda tegemast, nii et kõik pidid piirduma

vaid omapoolsete pealiskaudsete olukirjeldustega. Erandi tegin vaid Valdo Pandile, *Rahva Häälest* endisele koolivennale Harri Treialile ja kunstnik Evald Okasele maalimaks suurehituse pano- raamvaateid. Ühe oleksin isegi endale ostnud, kuid raha nappis kogu elu — tuttav lugu ju, eks ole!

Oleks see nüüd piirdunud ainult nendega; hakkasid käima iga- sugused tegelinskid mitmesugustest komiteedest, igasugused in- formaatorid ja ei teagi mis tegelased — kõik millekski kutsutud ja seatud. Ainukese ametliku kontrolli — see oli Riigikontrollist sm. Ahven, kui ma õigesti mäletan — lasksin pärast 2–3 päeva minu töötamise segamist oma võhikliku töötundmise ja seda suu- rema jutu pärast [ENSV Rahvamajandusnõukogu esimehe I ase- täitja Albert] Vendelini abiga tagasi kutsuda. Önn, et selleks ajaks oli juba olemas Bibitškov ja tegin enda täiesti “immuunseks” pea- le tehniliste küsimuste ning mind ei saadud päev otsa kättegei, sest ei teatud, kus objektil ma parajasti olen. Önn, et mobiilsidest ei nähtud siis undki veel — muidu ei oleks tööd saanudki teha! Nii olime kaotanud komsomolile üleminekuga *ca* pool aastat parimat suvist tööaega.

Kuid see oli alles väike häda! Ükskord, aasta enne tähtaega, vajus Kunda tehasesse (telliija poole peale) sisse väga kõrge ko- misjon Moskvast, otse Keskkomiteest, ja tuldi kohe Kunda teha- sesse ning siis kohe siirduti Tallinna (Keskkomiteesse), ilma Kun- da Ehitusvalitsusse tulemata, ette kandma seal leitud puudustest!

Põhjus, miks nii, oli otse karjuv: pole seal (Kunda Ehitusvalit- suses) ju kellegagi rääkida, kogu tehniline juhtiv personal on par- teitu ja see ütles juba kõik — neid ei saa ju usaldada ja parteilisele vastutusele võtta, kui vaja! Seega läheb vastutus järjest ülespoo- le, kuni nende endini välja, et kuidas nad on nii kanapimedad olnud jne... Küsimusele, kas Käbin, Rakvere Rajoonikomitee I sekretär [Paul] Neerot või KK ehitusosakonna juhataja on ise ka seal käinud, vastati, et ei ole, kuid Rahvamajandusnõukogust [sel- le esimees Arnold] Veimer, Vendelin vastutavad! Kohapeal aga tehas hakkab juba valmis saama, kuid kus on siis meie parteiline juhtimine, kelle hoolet ja määruste alusel see kõik siis sai teoks? Ja vastust nõuti seekord juba otse neilt ja otse Moskva poolt!

Meie muidugi sellest midagi ei teadnud. Lahendus oli aga iga-
ti absurditeatri vääriline. Kõigepealt ilmus kohale Vendelin jutuga, et tuleb Rakvere rajooni parteiorganisatsiooni konverents või kongress kuskil teatrisaalis ja kõige muu hulgas tahavad nad, et keegi tutvustab/räägib neile ka Kunda ehituse käigust, ning et ta laseb mulle vormistada siis külalispileti sinna ning on kõige parem, kui mina ise räägiksin tegelikust olukorrast. Nagu oleks loogiline ju!

No sai ära tehtud. Käbin osa ei võtnud. Varsti saabusid aga Kunda vabariigi KK poolt saadetuina vabastatud (palgalised) partorg ja komsorg, sest ilma nendeta ju asi kuidagi minna ikkagi ei saanud, see oleks vastu nende mõistust ju olnud, ebaloogiline. Algul tegid nad kahtlaselt vaikselt oma tööd tööliste/komsomolide hulgas ja neid nagu ei olnudki. Siis aga ilmusid küllalt peagi äkki välja jutuga, et neid on juba 300 ja Käbin tahtvat nendega ja nemad Käbiniga kohtuda siin ühel koosolekul ning neil olevat küllalt palju pretensioone just töö osas meie juhtkonnale. Juhtkond aga on parteitu (peale Bibitškovi), tuleb ka meil (Ruubel, Rätsep, Koldits — kolm musketäri, nagu linnarahvas meid hellitav-tabavalt kutsus, käisime me ju kõik pühapäeviti heledates ülikondades, valgete sonidega, ka mu poistel olid heledad ülikonnad — olime ju nii popid) parteisse astuda ja seda kurtvat just need 300 meie parteilast — töölist, komsomoli, ning nõudvat Käbiniga isiklikult siin kohtumist, ning ei tea, mis sest kõik välja tuleb, kui meie ei ole parteis. Isegi soovitajad olid meile juba olemas ning väljavalitud.

Mulle oli soovitajaks määratud ja nendega ka juba kokku lepitult tehase direktor, N. Liidu kangelane Albert Repson [Punase Kunda direktor 1955–1960] ja praegune laagriülem, väliselt küllalt liberaalne major. Nii et kõva sõna igatahes, töölisest soovitajad minu jaoks ei kõlvanud! Nii et ka juba tuttav ja ilus hamletlik olla-või-mitte-olla-stsenarium, mis ka neil endil oli ilmselt sadu kordi juba tulemuslikult mujal läbi mängitud! Oli aga ka veel varuvariant juhuks, kui me oleks pillid kokku pannud ning endi tööst loobunud. Vahepeal oli ka meie Kunda Ehitusvalitsus varuabinõuna (!) Rahvamajandusnõukogu Linna- ja Maaehitusministeeriumi (Generalovi) alluvusest ära viidud liidulise alluvusega

trusti Gazslantsestroï (asukohaga Kohtla-Järvel) alluvusse ja millega vist oli nende arvates ka lahendatud siiani puuduva peainseneri küsimus ning varujõudude olemasolu meie lahkumise korraks.

Pidasime poistega aru ja kõik olime endi pikaajalistes ning rasketes, kuid siiski edukalt kulgenud sünnitusvaludes niivõrd kinni, et ükski meist ei raatsinud silme ees kumavast võidukast lõpust loobuda ning piirduda vaid nurisünnitusega. Ja nii saigi Käbin Moskva ees raporteerida abinõude kiirest rakendamisest ning oma lavastatud ja ähvardatud (300 parteilasega!) kohtumiskoosolekul ka meid lugeda alistunute hulka, sest fakt on see, et kui see nii ei oleks olnud, siis oleks me ei tea millise laimukampaania alla sattunud juba selleksamal koosolekul varem ettevalmistatud sõnavõtude alusel. Ühe meie allettevõtja kohapealse organisatsiooni siinne juhataja oli pandud juba varem kaebuse alusel fabritseeritud kummisäärikute puudujäägi pärast kolmeks aastaks kinni ja kõige irooniaks saadeti siis meile vangina samasse laagrisse mõnituseks oma endistele alluvaile tööle, teistele kõigile aga hoiatuks nende endi kõikvõimsusest! See oli inimeste tasalülitamise, “kasvatamise”, ka kättemaksu üks levinumaid vorme, mis kestis kuni selle korra lõpuni (prooviti hiljem ka veel kord minu peal seda algatada, olles töötanud juba pea 10 aastat EMP-s [Eesti Maaehitusprojekti], kuid siis juba teistsuguse resultaatiga). Nuta või naera, kuid jää alati iseendaks ka siis, kui sa tead, kes su “sõber” on, isiklik kättemaks ei aita, sest “süsteem” on siin kaebuse alusel sinu vastu juba käivitunud ja enne ta ei lõpetata, kui kaebus on “lahendatud”, sest esimesel kaebajal sinu vastu on alati õigus ja süüdi jääd sa nii eluksajaks, kui mingil põhjusel ka varem oled “pääsenud”! “Süsteem” aga ei unusta midagi ega kedagi, sellepärast ta nii “süsteemne” ongi!

Ja nii me siis töötasime... edasi “targal juhtimisel”, ainult ma ei tea (ja teised ka vist mitte), et mind/meid oleks seal mõnest koosolekust osa võtma kutsutud, ning imelikul kombel enam ka mingeid küsimusi, töölaseid pretensioone meile ei olnud. Vabastatud sekretär ainult ütles nagu moka otsast, et sa oled niigi kooramatud ja me istume seal 300-ga tundide kaupa ning kui midagi on, küll ma siis ütlen. Aga ei olnud. Niisiis olid hundid söönud ja

lambad terved — aga kas ikka olid, sest hundi isu ei saa iialgi ju täis? Näpu annad, käe võtab.

Edasi aitas ainult enda iseseisvuse säilitamine igas asjas, töös ja eraelus, tuli sulguda kõiges ja mitte kedagi endale ligi lasta, mitte kellelegi endast midagi rääkida, ja seda senini. Niisiis tunti ja teati mind küll kõigile nähtavate töötulemuste järgi, kuid lähipiirangud mulle kõigekülgse hinnangu andmiseks neil siiski jäid puuduma. Ja iga inimese kohta neid nii väga huvitavat ning lausa kohustuslikku mosaiiki kokku panna neil vist ei õnnestunudki, nagu ka hilisem aeg seda on näidanud. Lisaks ma olin veel ei tea kust tulnud tarkusest pannud enda “vastuvõtuga” nõustumise tingimuseks, et ma oma (ja neile arusaadava) tööalase koormuse tõttu palun mitte lasta end valida/kinnitada ühegi parteiorgani koosseisu, vaid tahan töötada ainult oma valitud töö. Kas nad selle kuskile enda annaailidesse sisse ka kirjutasid, ma ei tea, aga mind igatahes kogu eluaeg niisuguste “vääritute” ettepanekutega ei ole tülitatud ja ma olen ikka saanud teha, mis ma olen ise pidanud õigeks.

Respekt mu vastu oli igatahes suur ja kestis olümpiani, kuni uus kõike ignoreeriv komsomolikasvandike põlvkond ehituses võimust võttis ja ise muutus nn. tegijaiks. Kõik eelnev oli unustatud või ei teatud arusaadavalt põhjustel seda üldse. Tollal täiesti normaalne põlvkondade vahetus ja kurta pole kellelegi, “süsteem” aga töötas edasi, moondus natuke, kuid ikkagi jäi. Praegune igakülgne kõikeammendav rahvastikuregister (jne.) paneb aga juba igati täielikult tõelise totalitaarriigi vääriliselt sinust mosaiigi kokku kuni ostukorvini välja, muust rääkimata. Varasem nuhkimine oli lapsemäng, kerge oli inimlikult neid ka alt vedada, n.-ö. läbinägevalt üle mängida, ennetada.

Aeg aga läks, töö sai tehtud, hooned kerkisid ja seadmed said ka sisse. Hakkas saabuma NL-i esimese 150 m pikkuse pöördahju proovikäivitamise aeg. Teist analoogset tsemenditehast ehitati Tšimkentis, Kasahhis. Seadmed olid tehnika viimane sõna. Saksa toodang, ja montaaži täpsus võis selle oma 150 m pikkuse peale enda teljes kõikuda, kõrvale kalduda vaid 2–3 mm. Tšimkentis tehti proovikäivitus nädal varem, täpsus ei olnud tagatud ja tulemuseks oli, et peaaegamist käivitatuna, mis asus 75 m peal ah-

ju pikkusest, ta keeras ennast propelleriks (otsad ei tulnud järgi) ning keeras (oma tohutu raskusega) inertsist ka tervikuna kogu oma pikkuses oma kõrgetelt kaldvundamentidelt maha. Ja oligi kõik. Kiire erilennukiga sõit Vendeliniga sinna ja tagasi, tagasi tulles kontrollisime selleks kohaletoodud Saksa valmistajatehase spetsialistidega veelkord kõik üle ja siis... otsustasime, et käivitame hommikul kell 5, kui kõik veel magavad, tunnistajaid vähem. Asula oli kõik veel pime, ainult Repsoni aken oli valge. Ta oli lubanud vana tava kohaselt tuua kasti viina, kui kuuleb sellele suurele pöördahjule omast pöörlemise müra. Ja... siis... ta... läkski!!! Me isegi ei uskunud seda veel, olles halvimaks valmistunud, kui Repson sõna pidava mehena juba laadungiga kohal oli. Rõõm oli muidugi kõigil suur, nagu mingi koorem oleks seljast võetud, kuid veel suurem rõõm oli 20 a. hiljem, kui esimest korda nägin Eestimaa pinnal viierõngalist olümpialippu masti tippu tõusmas olümpiaküla avamisel. Mõlemad olid mul saavutused, kuid kumb suurem — seda ma siis veel ei aimanudki teadvat ega ka tulevat!

Kui kõik jäljed toiminust oli juba minevik, andis närvipinge langus ja väsimus endast kohe tunda ja kolm musketäri otsustasid minna metsa alla lõpuks ennast välja magama. Ladusime midagi endale igaks juhuks ka autosse. Rääkida oli nii palju ja vist segased nagu olime ka, me ei märganudki, kui linnalähedase pehme sambla asemel juba Võsul olime. Tagasi ka enam ei hakanud sõitma ja nii me magasime siis endid välja — 3 päeva. Sama päev oli meid juba otsitud, me aga olime unustanud sellises uduses olekus kellelegi ütle mata, me tundsime endid sellise pingelise enesekontrolli järel lihtsalt vabalt. Teine päev oli aga juba kõigil kuri karjas, oldi paanikas, kas ehk mõni õnnetus. Alarmeeriti piirivalve, see aga teatas kohe väga teenistusvalmilt, et see pole neile mingi küsimus ja auto olevat Loksal. No rahuneti siis maha. Ja kui me siis elurõõmsate, väljapuhanud ja tahte jõulistena ülejärgmine päev jälle välja ilmusime, võeti meid vastu nagu Piiblis kadunud poegi ning asusime kohe käigu pealt käised üles käiritult jälle täie koormusega igaüks oma kohale ja mitte üks mokakobin kellegilt, nagu neid kolme päeva poleks olnudki — ainult et ahi käis ja seda oligi oodatud vabariigis nagu taevamannat.

Kui nüüd ka Vendelin kuulda sai õnnelikust proovikäivitamisest ja sellest, et kahe kuu pärast kavatseme juba kogu tehnoloogilise esimese järjekorra liini käiku anda, siis ta ka kohe reageeris operatiivselt ning temale ainuomaselt. Lasi helistada, kutsus mind välja mingil päeval mingiks kellaajaks Rahvamajanduse Nõukokku (üldse esimest korda), seal aga istus sel kellaajal just koos kolleegium Veimeriga eesotsas, tiris mind õigel ajal sinna sisse ja tutvustas juba kõigile kui uut Tööstusprojekti peainseneri kandidaati, kes peab lahendama neil ilmselt juba pikemalt päevakorral olnud probleemid, viima tööstusehituse kui nende peamise hoolealuse ja murelapse, milleks nad ju üldse loodud on, enneolematule kõrgusele, ning kuna Kundaga on mured murtud (nagu oleks see just tema teene) ja mina ise ka igatsevat Tallinna tagasi (!), teeb ta ettepaneku mind tuua Tallinna ja kinnitada sellele kohale. No kurrat, kuulen seda esimest korda ja tema jätab mulje, nagu oleks kõik juba kokku minuga lepitud. Ei saanud ju teda ka teiste ees lolliks teha, kõik ministrid seal kohal, ja öelda, et ma midagi ei tea. Üllatus niisugusest mulle jällegi tundmatust ja peaaegu et jultunud (nagu mina oleks seda nimetanud) käitumisest lõi mind pahviks. Samas Tallinna tagasi saada tundus ahvatlev, kui ma aga keeldun, siis perspektiiv jääda tööle võõrkeelse, liidulise alluvusega Gazslantsestroi alluvuses ei olnud mulle vastuvõetav. Ma ei oska üldse alluvuses töötada, ma muutun kohe halvaks, mul peab oma mõte ja selle realiseerimisvabadus olema. . . ning ma küsisin ainult: kuidas jääb korteriga? Öeldi, et pole probleem, neil mitu maja ehitusel. Ja see oli teine kord, kus mind korteriga alt veeti. Õieti ma veendusin ülemustele alluva ametnikkonna, s.o. meie bürokraatia võimsuses. Kui ka mõni maja käiku läks ja korterid jaotamisele kuulusid (Liivalaia, Gonsiori jt. tänavatel), said ikka korteri neile lähemal seisvad töötajad. Kui ma aga ikka peale käisin, pakuti ühe uue saanu vabanevat korterit stalinaegses majas Koidu tänaval. Kui aga hakkas saabuma aeg (pool aastat) ning poisid pidid sügisel kooli juba minema ning ma lubasin Kunda tagasi minna, kui korterit ei saa, olin sunnitud küll uue, aga kahetoalise korteri Lasnamäe algul Majaka tänava alguses vastu võtma. Seda nõksutamist, sundolukordade loomist, valdasid ka ametnikud siis juba ideaalselt.

Tuleb samas tagantjärgi läbimõelnult tunnustavalt aga ka öelda, et Vendelin oli üllatavalt arukas ja oskas minu isikuomaduselt võtta kõik, mis mu geenipagasist võtta ka oli. Igatahes minu lugupidamine ja au talle! Ma ise ei teadnud endast pooli asjugi, milleks ma võimeline tollal olin olnud või olen. Mina tahtsin saada korstnapühkijaks (kõrgused paelusid), siis sibiks (üllas töö, et sitt kõik koristatud oleks), siis arstiks (kaastunne ligimese vastu), siis kirikuõpetajaks (kaastunne ja lohutuseks vaestele), siis juristiks (et õiglus maailmas kõigile valitseks) ning ei tea, kuhuni ma välja oleks oma soovidega jõudnud, kui Vendelin (natuke ka vist tema vastutusvaldkonnale kasulikult, s.t. et ikkagi vist ka oma kasupüüdlikult) ei oleks minu eest otsustama hakanud.

Töö peab baseeruma partnerlusel, mõttekaaslusel, mitte alluvusel. Ainult alluda tahtjaid (oskajaid), mittekaasamõtlejaid mul pole vaja.

Ja loobuge kannupoisilikust komsomolilikust “ülalt poolt” anatud (eranditult lollide, absurdsete) käskude, nn. soovide täitmisest, saage lahti sellest orjameelsusest ning kellelegi alalisest toetumisest, kramplikust allumisest (milles küll nii väga tahetakse veenduda juba tööle võtmistel) ja uskuge, me hakkame ise ka elama, pealegi veel väga hästi! See on mu kogemus. Ja paindu, kuid ära murdu.

ÜLO RUUBEL (1930–2010) lõpetas Tallinna 2. Keskkooli (end. Reaalkool ja 2. Gümnaasium) 1948. aastal ja õppis Tallinna Polütehnilises Instituudis, seda lõpetamata. Töötas Tallinna Mererajooni täitevkomitee kommunaalmajanduse osakonnas, Eesti NSV Linna- ja Maaehituse Ministeeriumi tehnilises osakonnas; oli Viljandi Ehitusvalitsuse peainsener; Põlevkivigaasi Ehitustrusti Ehitusvalitsuse nr 3 tootmistehnilise osakonna juhataja a-st 1958, Eesti Tööstusprojekti peainsener 1961–1964, seejärel a-ni 1974 Eesti Maaehitusprojekti direktor. Oli 1974. aastast tegev olümpiaehituste projekteerimisega ja ehitustööde organiseerimisega, Moskva olümpiamängude organiseerimiskomitee Tallinna valitsuse ehitusosakonna juhataja a-st 1979, Tallinna Linna RSN TK Kultuurivalitsuse asejuhataja. Ühtlasi Mulkide Seltsi taasellukutsuja, asutaja- ja auliige, esimese üleilmse mulkide kokkutuleku algataja ja Tallinna Mulkide Seltsi vanem, Mulgi Kultuuri Instituudi asutajaliige; Eesti Rahva Muuseumi Sõprade Seltsi algatustoimkonna liige ja Tallinna osakonna juhatuses esimees.

KRISTJAN RAUD. Viru vanne (süsi, guašš, 1928; foto teosest: Stanislav Stepaško)

MÄLESTUSI PÜSSIST

Taavi Pae

See oli läinud aastasaja neljas veerand. Olin sel ajal seotud linnaga, mille nimi on Püssi. Eelkõige oli see pikk suvine koolivaheaeg, talvise Püssi lühikülastustest on mul mälestusi vähem. Püssi oli minu vanaisa ja vanaema koduasula, kus lapsena tundus kõik ilus ja roheline. Samuti tundus asula tulevik helge. Praegused külastused on pigem kurvapoolsed. Rahvaarv on vähenenud, paljud majad räämas, osa äraagi lammutatud. Tööstust peaaegu enam pole ja teenindusasutusi pigem mitte. Lapsepõlvest tulevad meelde hoopis teistsugused majad ja tänavad, ümbruskonna elav tööstus, sõbrad, venelased, tuhamägi, klubi, motopall, kardisõit, jalgpall, jäätiseputka. Isegi karussell jõudis Nõukogude aja lõpus Püssi.

Praegune Püssi linn on tekkinud niiskele heinamaale. Seda meenutavad mitmed kraavilõigud tänavate ääres. Kohanimi Püssi ise on väga vana ja märgib suurt Stackelbergidele kuulunud mõisat, mis nüüdse asustussüsteemi mõttes asus Lüganusel — kilomeetri jagu praegusest linnast eemal. Mõisa peahoone pole säilinud, selle asemel on nägus ja omanäoline saja aasta vanune Lüganuse koolimaja. Kooli enda saatus kõigub integratsiooni ja ääremaastumise tuultes.

Nagu paljude teistegi Eesti asulate puhul on ka Püssi arengu- loos olnud tähtsal kohal raudtee. Just mõisa ja raudteejaama vahele hakkas 20. sajandi alguses kujunema asula — esiti pigem raudteejaama ümbrusse, mida mõisaga ühendas sillutatud tee. Sellest ka praegune tänavanimi: Kivitee. Kuigi 20. sajandi alguses oli Püssi linna kohale Purtse jõe äärde rajatud mitu saeveskit — jõgi oli heaks transporditeeks Alutaguse palkidele —, sai asula areng suurema hoo sisse 1930. aastatel, kui Purtse jõe kaldale rajati Püssi põlevkivil töötav elektrijaam (kohalikus kõnepruugis jõujaam).

See oli aeg, mil põlevkivi oli meie au ja uhkus, ning seesugune innovaatiline elektrijaam näitas muu hulgas Eesti suundumust astuda tööstusriikide perre. Vähehaaval hakkas põlevkivijääkidest kujunema Purtse jõe vasakkaldale tuhamägi. Põlevkivi on põletamise mõttes tülikas maavara. Laias laastus pool temast jääb põletamisel järele ja see tuleb kuhugi ära panna. Kuigi tuhamägedeks kutsutakse Ida-Virumaal kõiki põlevkivitööstusega seotud positiivseid pinnavorme, on päris tuhamägi just ainult Püssis.¹ Praegu ehib selle mäe tippu uhkelt meie riigilipp. Suurem elektritootmine lõppes Püssis 1970. aastatel, kui Narva elektrijaamad olid saavutanud täisvõimsuse. Hiljem andis jõujaam energiat Püssi puitlaastplaatide tehasele ja ka asulale endale.

Püssi hiilgeaegadel elas asulas umbes 2500 inimest, kes rahvuse järgi paistsid jaotuvat kaheks: eestlasteks ja venelasteks. Hiljem olen mõistnud, et tegelikult oli pilt palju kirjum. Tüüpilisele töölisasulale omaselt oli seal ka ingerisoomlasi ja volgasakslasi ning väiksemal hulgal paljusid teisi rahvusi toonaselt suurelt kodumaalt. Mentaalselt jooksis piir ka valdavalt eramajadest koosneva Püssi vana asula ja 1970.–1980. aastatel ehitatud uuslinna, nn Virude ehk Viru tänava äärsete korterelamute vahelt. Eks oli ka erandeid, aga üldiselt jooksis sealsamas ka rahvustevaheline piir. Virudes elas enamik Püssi venekeelseid elanikke ja just üleminekuaastail tundus see kant ka natuke ohtlik olevat. Näiteks kartsid vanavanemad, et seal varastatakse mu jalgratas kindlasti ära. Samas oli ratas sellises väikelinnas ülioluline. Huvitav, et jalgrattalukud polnud toona üldse levinud. Selge, et Nõukogude süsteemis ideaalis ei varastatud, ja võib-olla seetõttu spetsiaalseid rattalukke polnudki. Ent ometi tavalisi lukke toodeti ju ka Nõukogude ajal ja lehmaketti polnud mingi defitsiit. Aga ju siis polnud ratta lukustamise traditsiooni. Virudes käies peitsin ratta alati trepi alla, lootes, et keegi seda seal ei märka. Mu kokkupandav jalgratas Desna-2 püsiski minuga terve lapsepõlve, kaotades küll lõpuks pidurid ja porilauad. Desna, muide, on jõgi, mis saab alguse Ve-

¹Suuremad tehispinnavormid Kohtla-Järvel ja Kiviõlis koosnevad põlevkivi-keemiatööstuse jäägist poolkoksist. Põlevkivituhast koosnevad Narva-lähedased elektrijaamade tuhaplatood.

nemaalt ja suubub Kiievis Dneprisse. Üldiselt olidki meiesugustel lastel “kokukad” (Desna) ja “erekad” (Leedu Ereliukas). Mõnel võis olla ka “perekas” (Saljut). Meestekad ja naistekad olid pigem vanainimestel.

Kui tulla tagasi linnageograafia juurde, siis vanas asulas võib eristada veel omaette piirkondi. Raudteega paralleelselt kulgeva tänava ääres olid peamiselt hooned, mis ehitatud enne Teist maailmasõda. Neist eristub omanäolisena Püssi jõujaam ja selle lähümbrus. Säilinud on jõujaama kontorihoone ja muud juhtkonnaga seotud ehitised. Jõujaamahoone ise ja selle Saksa okupatsiooni ajal püstitatud korsten ootavad ilmselt oma fataalset lõppu. See umbes 70 meetri kõrgune korsten, mis tegelikult on üks Eesti suurimaid, on omamoodi Püssi sümbol. Koos koonusekujulise tuhamäega on nad kaugelt nähtavad. Muuseas ringleb legend, et korstna püstitasid Teise maailmasõja ajal sakslased selleks, et hakata põlevkivienergiale tuginedes tootma Püssis rasket vett, mida oleks kasutatud aatomipommi tootmisel. Jaama vastas olevasse pargikesse on pandud mälestuskivi, mis meenutab Püssile kuulust toonud jõujaama.

Püssi vanas asulas eristub veel selgelt stalinistlik keskus, mille moodustavad klubi, saunahoone, söökla, tuletõrjehoone ja korterimajad. Just nelja sambaga stalinistlik klubi(hoone) oli Nõukogude perioodil Püssi au ja uhkus. Ehitatud on see Arnold Matteuse tüüpprojekti järgi ja samasuguseid hooneid leiame veel mitmest Eesti kunagisest rajoonikeskusest, nagu Abja, Keila, Orissaare, Vastseliina ja Jõhvi (lammutati 2023). Kuigi klubis toimus väga mitut laadi kultuuritöö, seisnes minu kui suvepüssilase tähtsaim kokkupuude klubiga kinovaatamises. See oli meie iganädalane oluline sündmus ja ühtki seansi vahele ei jäetud.

Raudtee tänavaga paralleelselt kulgevat Hõbepaju tänavat palistavad peamiselt nõukogudeaegsed eramajad. Püssi tunnushooned on aga nn Virud. Need olid neli omapärase arhitektuuriga, Eesti Maaehitusprojekti kavandatud kolmekordset hoonet Viru tänaval.² Nende 1970. aastate lõpus ja 1980ndate alguses ehitatud modernistlike hoonete kogupikkus oli umbes 300 meetrit ja

²Üks neist on nüüdseks lammutatud.

elama mahtus neisse kokku 1500 inimest. Sissepääs majja (tre-pikotta) paiknes kõrgendatud soklikorruse läbikäikudes maja all. Sademete mõttes selline lahendus töötas, kuid majaalustes tunne-lites tekkiv tuuletõmbus oli suureks probleemiks, sest vahel võis välisuks tuulega tagurpidi lennata. Selle takistamiseks ehitati mõ-ne sissepääsu juurde uksele tuulekaitsesein. Samuti nõudsid ma-jade lamekatused meie kliimas iga-aastast hooldust. Sama projek-ti järgi ehitati 1980. aastate teises pooles veel üks kortermaja Koo-li tänava äärde, ja stiililiselt läks see kõik kokku teispool raud-teed asuva Püssi puitplaatide kombinaadi kontorihoonega. Nüüd on 1970. aastatel rajatud Püssi puitplaaditehas pankrotis ja uhked kortermajadki nii ühistutele kui ka omavalitsusele pigem ristiks kaelas.

Siiski peab mainima veel üht Püssi piirkonda, mis oli minu ajaks sama hästi kui kadunud, kuid püsis sõjajärgsetel püssilastel veel hästi meeles. Sageli kasutati määratlust “... siis elasime veel barakkides”. Need olid vahetult pärast sõda Soome reparatsioonide eest ehitatud majad, mis asusid peamiselt praeguse poehoo-ne ümbruses. Viimane barakk lammutati eelmise aastasaja lõpus, kuid nii mõneski kohas meenutavad kunagisi hooneid veel õue-õunapuud. Ka Püssi pood, mis ehitati 1980. aastatel, väärib märkimist. See on omapärase arhitektuuriga, poolkorruse jagu kõrge-male tõstetud hoone, mille ette jääb poeruumidega samas tasapin-nas olev terrass. Poel on kaks poolt, millest ühes olid toidukaubad ja teises tööstuskaubad. Põhimõtteliselt töötab pood praegugi sa-ma süsteemi järgi.

Mida tegi üks (poiss)laps toonases väikelinnas? Loomulikult oli tähtis sport. Eelkõige jalgpall. Seda mängisime igal õhtul Püs-si klubi kõrval pargis. Üks isetekkeline väljak oli ka Metsa täna-val, aga seal olid majad lähedal ja pall võis akendesse lennata. Veidi vanemaks saades käisime vahel ka Lüganusel kooli juures mängimas. Ent üks mis kindel: mängisid vaid eestlased omavahel. Millegipärast arvan, et mängisid ka venelased, aga mitte Püssis.

Mõeldes linnakese elule tagasi, võib öelda, et meie 1980. aas-tate noorte elud olid üsnagi eraldunud ehk nüüdses teaduster-minoloogias segregeerunud. Iial ei tekkinud näiteks jalkamängu eestlaste ja venelaste vahel. Küll mäletan üht kivisõda ja ähvar-

dusi, et kohe tulevad Kiviõlist mingid venelased. Need olid siiski pigem üksikjuhud, ja rahvuse järgi elati üsnagi omaette maailmades. Osalt oli segregeerumise põhjuseks ilmselt kool. Püssi on nimelt huvitav asula selle poolest, et seal pole kunagi olnud kooli. 1980. aastatel alustati Püssi ja Lüganuse vahele suure koolimaja ehitamist, kuid peagi lõppes Nõukogude võim ja varem sellest ehituskatsest lammutati 1990. aastatel. 1993. aastal sai Püssi iseseisvaks haldusüksuseks (linnaks) ja siis oli see Eesti ainuke linnaline omavalitsus, kus puudus kool. Eestlastest lapsed käisid kooli Lüganusele ja venelased peamiselt Kiviõlli. Minule kui suvepüssilasele oli venelane igatahes Püssis enam-vähem võõras nähtus, kuigi ametlikult oli neid seal peaaegu pool. Siiski mäletan, et mu Püssi sõbrad oskasid vene keelt minust paremini ja ilmselt oli neil kooliperioodil venelastega ka mingeid kokkupuuteid.

Mõni sõna ka Püssi keelest. Eks see ole väga suur üldistus, kuid oli sõnu, mida ma Tartust ei teadnud. Osa neist olid tekkinud vene keele kaudu. Nii räägiti patareist, paroodast ja paraadnast (vastavalt radiaator, killustik ja trepikoda). Ka sõna “klubi” rahva- või kultuurimaja tähenduses oli ilmselt tüüpiline just nõukogudeaegsetele tööstuslinnadele. Lõunaeestiliku lastemängu trihvaa asemel pidin Püssis sama mängu mängima uka-uka nime all. Vanemana ja teadlikumana võis eakamate inimeste keeles märgata ka kirde-eestilikke välte- ja hääldusisearasusi, kuid neid pidi juba oskama kuulata.

Jalgpall oli kahtlemata Püssi poisikeste enim harrastatud sportlik tegevus, kuid selle kõrval tuleks mainida ka paari haruldasemat, professionaalsemat ja vaatamängulisemat spordiala. Kui kardisõiduga tegeldi Eestis toona ja tegeldakse ka praegu mitmes muuski kohas (Püssis enam mitte), siis motopall oli ala, mida Eestis harrastati vähestes kohtades. Püssi puitlaastplaatide tehase toetusel osales Püssi võistkond lausa NSVLi meistrivõistlustel. Peale selle oli Püssis pikkade traditsioonidega tuletõrjesport, mille mängulised võistlused tõid kokku arvukalt publikut. Kõik see toimus Purtse jõe äärsel alal, kus oli asfaltplats (jalgpalliväljaku piiridega) motopalli mängimiseks, seda vahetult ümbritsev tuletõrjespordi ring (sarnane kergejõustiku jooksuringiga) ja käänu-

line kardirada. Nii motopalli kui ka kardisõidu tehnikat putitati iseäralikult kõrges majas Purtse jõe kaldal. Hiljem sain teada, et see oli mõeldud põlevkivituhu ümberlaadimiseks, et saata seda Ukrainasse põldude happesust parandama. Selleni aga ei jõutud ja nüüdseks on maja lammutatud nagu ka selle kõrval kõrgunud konksredeliharjutuse torn tuletõrjespordi harrastamiseks.

Kuigi Püssi oli tööstuslinn, ei paistnud see asula igapäevaelus kuigivõrd silma. Linnaplaneerimise mõttes võime tõdeda, et elamu- ja tööstuspiirkond olid Püssis eraldatud. Suur Püssi puitlaastplaatide tehas rajati 1970. aastate keskel Tallinna-Leningradi (Peterburi) raudteest lõuna poole ja sinna kanti tavaliselt me ei sattunud. Põhjus, miks tehas just sinna rajati, oli loogiline: raudteest lõunas algasid suured Alutaguse laaned ja just sealt tuli tooraine. Asukohavalikut mõjutas veel asjaolu, et ümberringi oldi tööstusega juba harjunud ja ka transpordiühendus oli võrdlemisi hea. Paljude laste vanemad töötasid tehases, kuid minu jaoks oli see ikkagi natuke teine maailm. Nõukogude ajal oli tüüpiline, et seda sorti tööstusasulates määras tehas suuresti kogu eluolu, lahendades nii kommunaalprobleeme kui ka toetades kultuuritegevust. Tehasest pärines kuulus Püssi plaat, aga ka selle tootmisest tekkiv hais, mis aeg-ajalt tekitas linnas omalaadse lõhnamaastiku. Püssi plaadist oli tehtud suur osa Eesti nõukogudeaegsest mööblist, ja kui tänapäeval on saepuruplaat valdav kõikjal mööblitööstuses, siis toona oli see suur uuendus. Sisseseade tuli tehasele muidugi läänest, täpsemini küll põhjast — Soomest. Seetõttu kujunes üldmõisteks veel üks sõnapaar: „Soomes papp“. See oli teine peamine tooteartikkel ja sellest koosnes enamasti Püssi plaadist valmistatud mööbli tagasein.

Püssi tööstuslikkust meenutas ka vana elektrijaam, mis kuulus pärast suurtehase valmimist samuti Püssi vabrikute alla, andes neile tehnoloogilist auru. Aeg-ajalt, kui surve süsteemis liiga kõrgele kerkis, lasti auru terava vilina saatel õhku. See heli oli 1980. aastatel Püssi vanemas asulapooles üsnagi tüüpiline. Tegelikult paiknes Püssi külje all veel teinegi suurtööstus. Vaid mõned kilomeetrid vabrikust lõunas algas Oktoobri (Aidu) karjäär. Sealne põlevkivi rikastamise tehas oli muljet avaldavate mõõtmetega (praeguseks lammutatud) ja vahel paistsid teele ära ka nn sam-

muvad ekskavaatorid, mis olid mõeldud just siia ja siinsete inseride loodud, et eemaldada põlevkivilt katend.

Püssi toponüümikast ka mõni sõna. Klassikalisim toponüümikamaastik igas asulas on tänavanimed. Eesti väikelinnade tänavanimede kujunemine on veel uurimist vajav teema. Püssis on 18 tänavat. Osa neist on nimetatud tuntud isikute järgi; nt August Kitzberg ja Eduard Vilde olid parnassil Nõukogude ajal ja on seda ka nüüd. Kummalgi pole aga Püssiga mingit seost. Praegune Kooli tänav kandis Nõukogude ajal V. Kingissepa nime. Peaaegu kõigile linnadele kohustuslik tänavanimi “Nõukogude” asendati pärast taasiseseisvumist “Hõbepajuga”. Enamik Püssi tänavanimesid elas võimuvahetuse siiski üle, sest nad kandsid ka Nõukogude ajal neutraalse tähendusega nime (nt Metsa, Jõe, Raudtee, Viru).

Kuigi Püssi oli linn omaette mikromaailmaga, oli ka Püssi läheduses terve hulk püssilastele tähtsaid kohti. Mõni kilomeeter Püssist läänes asub Kiviõli linn, mis oli rahvaarvult paar korda suurem. Sealsetesse poodidesse jõudis kaupa rohkem ja seetõttu käidi seal sageli. Samuti polnud Püssis näiteks bensiinjaama ja juba selle pärast tuli minna Kiviõlli. 1980. aastatel kasvanud lastele jäi meelde ka sealne jäätisekohvik nimega Pingviin. Püssis pidime leppima vaid putkaga, kuhu jäätist toodi juhuslikult. Lüganusele, kus asus kool, sattus minusugune suvepüssilane harva. Siiski oli tajutav, et Lüganuse on hoopis midagi muud — midagi eestilikku selles tööstusmaastikus. Osalt kujundas seda teadmist 1980. aastate lõpus taastatud Vabadussõja ausammas kirikaia juures, aga ka küla ise oma arhailiste rehielamute ja keskaegse kirikuga Purtse ja Roodu jõe ühinemiskohas. Kirikaia seoses räägiti lugusid kabelitest ning kontidest ja surnupealuudest. Need lood on ära toodud juba Jaan Jungi kirjeldustes 19. sajandi lõpust. Küllap olid sealsed omalaadsed kabelid ja Jungi ajal sealt leitud mumifitseerunud surnud virgutanud kujutlusvõimet juba paljudel põlvkondadel. Lüganuse oli paljudele kohalikele tähtis ka kalmistu tõttu. Kuigi tööstus oli Püssi toonud rahvast mujaltki, oli enamik Püssi eestikeelseid inimesi oma juurte poolest ikkagi pärit Lüganuse kihelkonnast.

Kirikust põhja pool suubub suuremasse Purtse jõkke Roodu (Kohtla) jõgi, mis oli Nõukogude ajal ilmselt Eesti saastunuim jõgi. Roodu jõe paralleelnimena oli saastatusest tingituna kasutusel ka kohanimi Tõrvajõgi. Jõel oli kombeks oma värvi muuta olenevalt sellest, mida ja kui palju Kohtla-Järve õlitehastest jõkke lasti. Niisamuti oli saastunud Purtse jõe läänepoolne lisajõgi Erra (Uhaku). Sealtpoolt liikusid Purtse jõkke Kiviõli õlitehaste jäägid, mis rikkusid ära ühe Eesti uhkeima loodusmälestise, Uhaku karstiala. Kui üldiselt seostatakse Purtse ja tema lisajõgede saastamist Nõukogude ajaga, siis tegelikult algas see juba 1920. aastatel koos toonase rahvusliku uhkuse, põlevkivitööstuse arenguga. Praeguseks oleme suutnud küll suure osa tollasest saastast jõe põhjast ja kallastelt kokku koguda, kuid selle töö hinda mõõdetakse miljonites eurodes. Kuna Purtse jõgi oli ujumiseks kõlbmatu, käidi veemõnused sageli nautimas Uljaste järves, ja kui meri soojaks läks, siis ka Liimala ja Purtse rannas ning ehk ka Aa rannas. Mere äärde minekul tuli aga arvestada, et see on seotud mõningase riskiga, sest ametlikult tähendas Tallinna-Narva maanteest põhja poole minek sisenemist piiritsooni. Formaalselt oli selleks vaja eriluba, kuid sisuliselt 1980. aastatel piiritsoonis enam ranget kontrolli ei teostatud. Küll võis vahel näha, et rannas on liiv võimalike piiririkkujate avastamiseks üles küntud, või sähvisid öösiti Soome lahe kohal helgiheitjate valgusvihud. Piirivalvuritega seoses tekitas 1987. aastal kohaliku rahva seas elevust Matthias Rusti lend Moskva Punasele väljakule. Sisenemine Nõukogude Liitu toimus just kuskil Püssi piirkonnas ja olen kohanud mitut püssilast, kes väitsid, et nägid lennukit oma silmaga.

Paljudele püssilastele olid teada-tuntud ka Peipsi-äärsed alad. Nõukogude ajal oli tavaline, et suurematel ettevõtetel olid oma puhkekodud. Nii oli ka Püssi puitplaatide kombinaadil oma puhkekodu Alajõel. Ühtlasi oli mitmelgi Püssi perekonnal seal oma suvila. Suviti oli Peipsi kant väga populaarne, osalt kindlasti oma looduslike tingimuste pärast: on ju tegemist kiiresti soojeneva järveveega ja Eesti pikima liivarannaga, mis peale kõige muu on veel avatud lõuna suunas. Liati ei kimbutanud sealseid puhkajaid piirivalve. Alajõe, Kauksi ja teisedki Peipsi-äärsed kohad majuta-

sid suviti tuhandeid siseturiste ja sinna jõudsid ka toonased Eesti popartistid oma estraadikavadega.

Minu Püssiga kuulus kokku veel omalaadne äritegevus, mida harrastasid mu vanavanemad nagu hulk teisigi püssilasi. Kuna soojusenergia oli odav, kasutati seda suurte kasvuhoonete kütmiseks. Mitu Püssi perekonda olid rajanud kasvuhoonetesse begooniaaiandid. Töö nendega kestis kogu talve ja kevadest hakati lilli müüma nii Jõhvi kui Rakvere turgudele. Osa müüdi ära ka otse kasvuhoonest. Vähemal määral toimus samasugune äritegevus tomatitega. Kuidas see seadusesilmale paistis, on nüüdsel ajal raske mõista. Eks töö aiandis toimus suuresti “tööväliselt”, ja kui sisuliselt olematu kütteraha oli makstud, siis otseseid takistusi tänapäevases mõttes äriga tegelemisele ilmselt polnud.

Igal kohal on oma lugu oma tõusude ja mõõnadega. On selge, et praegu ei ela Püssi oma parimaid aegu. Kuid nagu ajalugu on näidanud, võivad muutused saabuda ootamatult ja mööda ettearvamatuid radu. Kas Püssit ootab ees vaikne hääbumine või jõuab näiteks “õiglane üleminek” ka sinna? Ma igatahes soovin, et Püssil läheks hästi. Kõigil Eesti kohtadel võiks hästi minna!

TAAVI PAE (1976) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafina (1999), magister geograafia alal a-st 2002, filosoofiadoktor a-st 2006. Töötanud Eesti Entsüklopeediakirjastuse teadustoimetajana (2002–2009) ja a-st 2006 Tartu Ülikoolis, praegu TÜ loodus- ja täppisteaduste valdkonna ökoloogia ja maateaduste instituudi Eesti geograafia kaasprofessor. *Akadeemias* on talt ilmunud artiklid “Eesti mägede kõrgustest” (1999, nr 4, lk 767–781), “Eesnimede piirkondlikud erinevused Eestis 1840. aastal (koos Liisi Pärsikuga; 2011, nr 3, lk 511–535) ja “Eesti-Vene piir Vasknarvas — Euroopa Liit Narva jõe paremkaldal” (2014, nr 10, lk 1731–1745) ning Jaak Meiterni toimetatud *Maailma atlase* arvustus “Eesti maailmaatlastest” (2008, nr 3, lk 680–683).

TÖÖSTUSE HÄÄBUMINE KIRDE-EESTIS EHK TEEKOND SONDAST NARVANI

Ants Jürman

1940. aasta algust iseloomustas Virumaa idaosas peamiselt välismaisele kapitalile kuuluvast tööstusest eelmine kümnendi esimesel poolel aset leidnud kriisile järgnenud tõus. Saksa kapitali valduses olnud Eesti Kiviõli õlitoodang oli suurenenud 70 000 tonnini aastast ja rootslastele kuulunud Sillamäe Eestimaa Õlikonsortsiumis 50 000 tonnini aastast. Kohtlasse projekteeris Inglise firma New Consolidated Gold Fields katsetehase kõrvale uue suurtehase toodangumahuga 11 000 tonni aastast. Eesti riigile kuuluvast Esimeses Eesti Põlevkivitööstuses kaevandati aastast 700 000 tonni põlevkivi ja toodeti tagasihoidlikud 1200 tonni bensiini. Eesti Rahvuslik Jõukomitee kavandas Narva kosele 52 000 kW võimsusega hüdroelektrijaama ehitamist. AS Riiklikud Tellisetehased oli 1937. aastal Aserisse rajanud tellisetehase, mille aastatoodang oli kuus miljonit tellist, ning Vaivaras valmistas AS Kunstkivi Tehas katusekive (Karma 1999: 142–146). Narvas oli suurim ettevõtte sakslastest osanike Kreenholmi Puuvilla Saaduste Manufaktuuri OÜ, kus oli küll võrreldes Esimese maailmasõja eelse ajaga töötajate arv vähenenud umbes neli korda ja kahanenud 2700-le, lisaks töötasid jõe teisel kaldal Jaanilinnas asuv Narva Linavabrik ning Kalevivabrik 600 töölisega ja kalevi aastatoodanguga 240 000 meetrit.

Teine maailmasõda tõi kaasa suuri muutusi. Narvas hävisid nii kalevi- kui ka linavabrik, tõsi, Kreenholmi piirkond sai kannata väga vähe. 1946. aastal sai linnaõigused Kohtla-Järve ning järgmisel aastal aleviks Sillamäe (linnaks 1957), kuhu hakati rajama salajast kombinaati nr 7, mille tegevusalaks oli uraani rikas-

tamine Nõukogude aatomipommi valmistamiseks. Koos Sillamäe salajase kombinaadiga pandi Narvas alus teiselegi poolsalajasele ettevõttele kombinaadi filiaalina, mis 1966. aastal sai endale ka avalikkuse jaoks nime tehas Baltijets. Samal aastal lahutati Eesti metsandus kaheks ametkonnaks — metsamajanduseks ja metsatööstuseks (Meikar 2018: 96). Metsatööstuse haldusalas moodustati Rakvere Metsakombinaat. Kuigi asutuse keskus jäi Rakverre, oli selle tööpiirkonnaks peamiselt Kohtla-Järve rajoon, kus asusid ka kaks kolmest metsapunktist — Sonda ja Jõhvi. Veel liideti metsakombinaadiga 1960. aastate alul Avinurme tünnitehas.

1947. aasta lõpul töötas Kirde-Eestis seitse kaevandust, järgmisel aastal avati kolm uut — Ahtme, Sompa ja Käva (Varb, Tammet 2008: 6). 1949. aastal alustas tööd Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemiskombinaat. 1955. aasta keskel pandi ENSV Ministrite Nõukogu ning Kohaliku ja Põlevkivi-Keemiatööstuse Ministeeriumi määrusega alus mööblitööstusele Narvas, mis 1980. aasta juulis nimetati Narva Mööblikombinaadiks ja kus tol kümnendil töötas üle 1700 inimese. 1958. aastal alustati Orul turbakombinaadi ehitamist, tööd kestsid üle aastakümne ning teine ehitusjärg valmis alles 1969. aastal.

Elupõline idavirulane Aadu Pekk kirjutab, kuidas 1961. aastal rajati Vokas rajooni tehnikajaam, mis hiljem sai tuntuks Kohtla-Järve EPTna, täieliku nimega Eesti Põllumajandustehnika Kohtla-Järve Rajoonikoondis (Rand 2020). 30. detsembril 1969. aastal anti Narvas eksploatatsiooni Ehitusmaterjalide Kombinaadi esimene kompleks aastavõimsusega 173 000 m³ betoontooteid. 1974. a valmis koostöös Soome firmaga Rauma-Repola Püssi Puitplaatide Kombinaadi I järk. Õpingutest Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonnas 1978–1982 on jäänud meelde, et puitplaativabriku kõige sobivamaks asukohaks peeti Türit, kuid parem veega varustatus langetas otsuse Püssi kasuks hoolimata sellest, et toorainet veeti sinna kokku kogu Eestist. Püssi PPK jäi ühtlasi viimaseks suuremaks tööstusettevõtteks, mis Nõukogude ajal Kirde-Eestisse rajati.

Uutmisaja lähtetehkeks Eestis võib pidada nelja mehe artiklit ajalehes *Edasi* 26. septembril 1987 pealkirjaga “Ettepanek: Kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele” (Kallas jt 1987), mis avalikkuse silmis sai nimeks IME. Järgnevatel aastail võe-

ti vastu seadusi, mis võimaldasid asutada kooperative, väike- ja ühissettevõtteid, seadustasid eraettevõtluse ning kehtestasid üsnagi soodsad maksetingimused (Kaas, Kraas 2009). Kirde-Eesti suuremaid tööstusettevõtteid olid ligi pooled — Baltijets, Sillamäe Keemia- ja Metallurgia Tootmiskoondis, nii Kohtla-Järve kui ka Kiviõli Põlevkivikeemia Tootmiskoondis, Eesti Põlevkivi kaevandused — üleliidulises alluvuses, nende töötajaskond oli suur ja nõrk seotus Eesti majandusega tähendas aeglasemaid muutusi.

*

Plaanimajandusest loobumise teise etapi alguseks Eestis võib pidada 1988. aasta lõppu, seega vaatleksime suurtööstuse kärbumist Kirde-Eestis just sellest aastast peale. Eesti rahvamajanduse konkurentsitult suurima töötajaskonnaga kollektiiviks oli selleks ajaks Eesti NSV Kergetööstuse Ministeeriumi süsteemi kuulunud Narva puuvillakombinaat Kreenholmi Manufaktuur, kus 1988. aasta aastaaruande andmeil töötas aasta lõpul 10 476 inimest, sh juhtimisaparaadis 478, ja põhikirja järgi oli koosseisus seitse põhitootmise struktuuriüksust: kolm kudumisvabrikut — Joala, Vana ning Georgi; kolm ketrusvabrikut — Uus, Vana ja Georgi-nimeline; ja viimistlusvabrik.¹ See aasta oli viimane, mil tegevus toimus n-ö ülevalt poolt ehk Eesti NSV Riikliku Hinnakomitee kehtestatud hindade alusel. 1989. aastal lasti hinnad üldse vabaks.

Ülimalt keeruline on tolle aja rublasid muuta võrreldavaks tänapäeva eurodega. Arvud on pigem näitlikustamiseks, 1992. a rahareformiga vahetati rublad kroonideks kursiga 10 : 1 ja 2011. aastal sai üks euro omakorda võrdseks 15,6466 krooniga. Kui hakata sel põhimõttel summasid jagama 156-ga, oleks tulemuseks imepisikesed komakohtadega arvud, aga näitlikkuse mõttes toon paar 1988. aasta hinda: bensiiniliiter maksis 15 ja elektri kilovatt-tund kaks kopikat, keskmine palk oleks mehaaniliselt ümber arvestatuna u 1,5 eurot ning korteri tolleaegsed kommunaalkulud jääksid alla kümne eurosendi.

¹Годовой отчет со всеми приложениями 1988. — Narva Linnaarhiiv (= NLA), 55.10.236.

Kreenholmi Manufaktuuri realiseeritud kaubatoodangu mahuks kujunes 1988. aastal pisut üle 500 miljoni rubla ja tegelikuks kasumiks 81 miljonit rubla, seega tuli käiberentaabluseks (kasumi suhe käibesse) 16%. Tootmistööliste keskmine kuutasu 1988. aastal oli 234 rubla, mis oli lähedane Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse tolle aasta aastaraamatus avaldatule.² Kreenholmi Manufaktuuri bilansis oli kümme linna lasteaeda, elamufondi (ettevõttele kuulunud kortermajad) suurus oli 33 378 m², mis tähendaks kolme üheksakorruselist elamut, igas neli trepikoda. Eksisteeris isegi arvuliselt muljet avaldav eksporditegevus: nii laekus valuutat u 13,8 miljoni rubla eest, millest vabalt konverteeritava valuuta osa (kapitalistlikud riigid) oli kõigest 1000 rubla. Peaaegu kogu eksporditoodang lähetati Ungari Rahvavabariiki. Manufaktuuril oli kaks firma kauplust: üks Narvas ja teine Tallinas.

Jätame ühe aasta vahele ning liigume edasi 1990. aastasse, kui plaanimajandus oli oma positsioone üha rohkem loovutamas tärkavale turumajandusele. Aruannete põhjal on pisut keeruline järeldada, kui palju mõjutas näitajaid inflatsioon, kuid Kreenholmi Manufaktuuri toodangu realiseerimise tulu oli suurenenud 75 miljoni rubla võrra ja kasum jõudnud 110 miljoni rublani. Tööliste arv oli kahanenud 9700-lt 9000-le, justkui oleks uutes majandustingimustes läbi viidud koondamised tõstnud tööviljakust. Valuutat laekus samas suurusjärgus ehk 14,3 miljoni rubla eest, vabalt konverteeritava valuuta osa aga oli suurenenud ligi kümme korda ehk 9700 rublani. Aruandes kirjutatakse: “1990-l, nii nagu eelmistelgi aastatel, oli kombinaadil suuri raskusi peenekiuliste puuvillasortide ümbertöötlemisega.”³

1992. aastal kehtis juba Eesti kroon ja andmed on tänapäeval lihtsamini arusaadavad. Realiseerimise brutokäive (koos käibemaksuga) jäi veidi alla miljardi krooni (953 miljonit krooni), realiseerimise kasum ületas veerand miljardit (267 miljonit krooni). Valuuta jääk Venemaa Riiklikus Arengupangas (Vnešekonom-

²ENSV tööliste ja teenistujate keskmine rahapalk 1988. aastal oli 249 rubla. Vt *Eesti NSV...* 1989: 229.

³Годовой отчет со всеми приложениями 1990. — NLA, 55.10.332.

bank) oli koguni 43,124 miljonit krooni.⁴ See saab hiljem üheks saatuslikuks aspektiks Kirde-Eesti tööstuse kadumisel, sest valuuta jäigi kätte saamata.

Nimetatud aruande seletuskirjas on esimest korda kirja pandud hulk ärevust tekitavaid aspekte. Toodangu väljalase vähenes ketruses 19% ja kudumises 43%, tootmisvõimsuste kasutamine oli langenud eri tootmisliikides 53–63%. Puuvillast kangast müüdi mahuühikutes (jooksev meeter) rublatsooni 40%, Eestisse 20% ja Läände 40%. Et tootmismahu järsu langemise juures hoida inimesi tööl, mindi üle osalise tööajaga nädalale. Töötajate arv oli kahanenud veel 1800 võrra ning oli nüüd 7250. Toorainet saadi lepingulise kohustuse 26 500 tonni asemel kõigest 16 000 tonni.

1993. aastal pani Erastamisagentuur RASi Kreenholmi Manufaktuur müüki.⁵ Soovijaid oli kolm: üks USA hulgimüüja, Saksa-maa froteetootja Vossen, kes soovis saada endale ka sinse froteetootmise, ning rootslaste Borås Wäfveri AB. 31. detsembriks oli manufaktuuri bilanss katastroofiline — müük oli vähenenud eelmise aastaga võrreldes üle 30 korra. Põhivarade väärtus oli 128 miljonit krooni, kohustused ületasid ostjatelt saamata raha kuus korda, eelmiste perioodide ja jooksva aasta kasum kokku oli langenud miinusesse, töötajate arv oli vähenenud veel tuhande jagu, olles tolleks hetkeks pisut alla 6300, nende keskmiseks kuupalgaks kujunes 774 krooni. Juba eespool mainitud Kreenholmi valuutakogus 43 miljonit krooni (u 3 miljonit dollarit) kanti Riigikogu otsusega 1993. aastal Eesti Panga ja Vabariigi Valitsuse asutatud riiklikku VEB Fondi. Erastamiskonkursi võitis Roots si firma.

1990. aastatel vaheldusid kasumlikud aastad kahjumlikega, kaubatootmise maht vähenes pidevalt ning sajandi lõpuks oli Kreenholmi Valduse ASi jäänud alles 406 töötajat. 2010. a kuulutati lõplikult välja aktsiaseltsi pankrot ning 1857. aastast tegutsenud ja Eesti suurima töötajaskonnaga ettevõtte lakkas ole-

⁴Годовой отчет со всеми приложениями 1992. — NLA, 55.10.400.

⁵RAS Kreenholmi Manufaktuur erastamiseks ettevalmistamise dokumendid, 6.06.1992–12.01.1994. — RA (= Rahvusarhiiv), ERA.5450.1.678.

mast. Vesteldes 2022. aastal manufaktuuri viimase peainseneri Ants Usuga uurisin, kas oleks olnud võimalik teistsugune saatus. Usk väitis, et “nii pidi see minema”.

Narva teiseks suuremaks ettevõtteks oli Baltijetsi tehas. Selle tegevust kattis tugev salastatuse loor (suurem, kui tegelikult väärt oli). Üheks dokumendiks, millest juhinduti, oli NSVLi Keskmise Masinaehituse Ministeeriumi “Ettevõtte (organisatsiooni) salastatud osakonna tüüp määrus (instruktsioon Nr. 0126)”.⁶ Selles on muu hulgas esitatud nõue “kindlustada kehtestatud korras *erikanalite* kaudu saadud mobiliseerimis- ja välismaise salajase infomaterjali, tehnilise dokumentatsiooni ja näidiste hoiustamine ning käitlemine”. Salajaste toodete nimekirjas leiduvad venekeelsetena nt *toode ACP*, *toode Pikila*, *sektor 3-k* ja *DET-10 S*, aga mida need täpsemalt tähendasid, leida ei õnnestunud. 1990. aasta tööjõu salajase aruande järgi oli tehase keskmine tööjate arv 4326 (1989. aastal 4388), sh tootmis-tehniline personal 3873 ja juhtkond 292 inimest.⁷ Mind kui oma töös väärismetallide töötlemisega kokku puutunud isikut üllatab, et isegi “väärismetallide liikumise aruanded” kannavad salastatuse templit. Arhiivimaterjalide hulgas leidub ka Eesti NSV Riikliku Julgeolekukomitee Narva osakonna kooskõlastus 31. juulist 1991 ehk paarkümmend päeva enne Moskva putši, kus ollakse nõus uuele pearaamatupidaja asetäitjale loa andmisega juurdepääsuks ettevõtte dokumentidele.⁸

Baltijetsi tehase viimane Nõukogude aja juht (1987–1992) Valeri Tšetvergov on andnud 2017. aasta juunis intervjuu Narva linnaametnikule Madis Tuuderile (vt Kuningas, Tuuder 2017) ning ma ise vestlesin talle järgnenud direktori Vladimir Nazarenkoga 2022. aasta suvel tema kodus Narva-Jõesuus. Tšetvergovi sõnul olnud tootmiskoondise struktuuris 11 põhitootmise tsehhi ja kesklaboratoorium ning kuna analoogilist toodangut valmista-

⁶Типовое положение о секретном отделе предприятия (организации) Министерства среднего машиностроения СССР. — NLA, 112.4.219.

⁷Отчеты о численности кадров годовые. Директивные указания вышестоящих организаций. — NLA, 112.4.206.

⁸Список лиц допущенных к работам и документам 7.03.1991–31.07.1991. — NLA, 112.4.291.

sid ka General Electric ja Siemens, siis polnud nad pärast Eesti iseseisvuse *de facto* taastamist enam suutelised Euroopas konkureerima. Osalt hakati ühiselt tegutsema ENSVs samamoodi salastatud ettevõttega Dvigatel ja valmistati “saadusi” aatomitööstuse jaoks. Ainulaadseks tooteks olid ujuvelektrijaamad. Vladimir Nazarenko märkis, et pärast tehase müümist taanlastele õnnestus säilitada 450 küll väiksepalgalist, kuid Narva tingimustes olulist töökohta.

Ongi jõudnud kätte viimane periood, mis algas 20. juulil 1992. aastal. Sel päeval moodustati Nõukogude-aegset nime kandnud Tootmiskoondis Baltijetsi alusel RAS Tootmiskoondis Baltijets. Juba aasta pärast ehk 1993. aasta juulis likvideeriti sellenimeline Baltijets⁹ ning selle ühest osast moodustatud firma nimeks sai RAS Balti ES. Selleks hetkeks ületasid pärast varade jaotust kohustused varasid 1,8 miljoni krooni ulatuses. 1997. aastal läks tehas Taani firma A. P. Møller — Mærsk A/S valdusesse, kes muutis täielikult tootmisprofili ning hakkas valmistama konteinereid.

*

Piirilinna tuntuselt kolmas ettevõtte oli metsatööstuse süsteemi kuulunud mööblitootja, mis aastail 1980–1988 kandis nime Narva Mööblikombinaat, järgmisel kahel aastal Firma Narova ning 1991–1996 AS Firma Narova. Uutmise ajajärgu alul oli ettevõttes neli põhitootmise tsehhi ning 23 osakonda koos erinevate teenistustega, toodeti korterimööblit, sektsioonkappe ja ka pehmet mööblit. 1989. aasta oli edukas — käiberentaablus küündis 20%-ni, töötajaid oli 1676, kuid siiski tõdetakse aastaaruande seletuskirjas, et “raskusi esines varustatusega ja vagunite eraldamisega valmistoodangu lähetamiseks”.¹⁰ Narova juurde loodi väikeettevõtte Edu, mis oli tol ajal üsna tavaline nähtus.

Järgmise ehk 1990. aasta arvude pool oli rõõmustavam, (käibe)rentaablus tõusis 27%-ni ja toodangu väljalase suurenes.

⁹ Ликвидация ГАО Балтиец 1993. — NLA, 112.1.248.

¹⁰ Годовой баланс и отчеты по основной деятельности 1989. — NLA-41.1.1114.

Iseküsimus on, kui suur oli selles riiklike hindade kadumise mõju, sest teisel tõdetakse, et “vineeritoorme puudusel TVMKs [s.t Tallinna Vineeri- ja Mööblikombinaadis] ei olnud kindlustatud vajalikul määral vineeriga”. Töötajate arv suurenes u 50 inimese võrra. Vabalt konverteeritavat valuutat teeniti 271 000 rubla ekvivalendina.¹¹

Midagi kurjakuulutatavat ei ennustanud ka esimene kroonistaasta, rentaablus jäi pisut alla 20%.¹²

1993. aasta oli aga juba hoopis teisest puust.¹³ Sama suure käibe juures (95 miljonit krooni) teeniti ainult napp miljon krooni kasumit, see jäi ka viimaseks kasumiaastaks. Aastate 1994–1995 kahjum oli kokku ligi 59 miljonit krooni¹⁴ ning 1996. aastal lõpetas aktsiaselts tegevuse, ja mitte kõige korrektsemal moel.

*

Viimase Narva ettevõtteks käsitleti Ehitusmaterjalide Kombinaati. Selles 1970. aastal käiku lastud tehases oli 12 tsehi, neist tegeles tootmisega viis. Kui 1988. aastal oli ta mitte millegi erilise ga silma paistnud ehitusmaterjalitootja, siis 1990. aastaks oli kombinat siin käsitletud neljast Narva ettevõttest kõige tõhusam, iga müüdud kaubarubla andis 40 kopikat kasumit, töötajaid oli 696.¹⁵

Olukord muutus põhjalikult 1992. aastal, kui 14-miljonilise käibe juures saadi 400 000 krooni kahjumit, ostjatelt oli saada poole vähem raha, kui oldi võlgu hankijaile. Järgmise aasta esimese poole kahjum ulatus juba 2 miljoni kroonini ning Silbeti (firma uus nimi) varast ei jätkunud enam kohustuste katmiseks. 1994. aastal kuulutati välja pankrot.¹⁶ Sel ajal oldi võlausaldajaila võlgu juba 15 miljonit krooni.

¹¹Годовой бухгалтерский отчет за 1990. — NLA, 41.1.1136.

¹²Годовой бухгалтерский отчет за 1992. — NLA, 41.1.1149.

¹³Годовой бухгалтерский отчет за 1993. — NLA, 41.1.1155.

¹⁴Годовой бухгалтерский отчет за 1995. — NLA, 41.1.1164.

¹⁵Годовой бухгалтерский отчет за 1990. — NLA, 84.1.1044.

¹⁶Материалы о ликвидации АО Нарва-Силбет (решения Гор. управы, решения суда о банкротстве). — NLA, 84.1.1075.

*

Liigume nüüd Narvast edasi lääne poole, kus järgmise linna jääb 26 km kaugusele Sillamäe. NSVLi Ministrite Nõukogu määrusest nr 1626-718 27. juulist 1946 tulenedes alustati sel aastal tehase ehitustöödega ja juba 1948. aastal saadi esimesed uraanikontsentraadid. 1962. aastal lasti käiku põlevkivi töötlemise katsetsehh ning 1970 lopariidi (paljusid haruldasi metalle sisaldav mineraal) kontsentraadi tootmisüksus. Selleks ajaks oli tehas pärast mitut ümbernimetamist saanud nimeks Sillamäe Keemia-Metallurgia Tootmiskoondis, koondise paberplankidel oli nimeks postkast P-6685.¹⁷ Kui Narvas oli salajase tegevusega üksnes Baltijets, siis Sillamäe linna see osa, mis jäi bussijaa- mast mere poole, oli piiritsoon ning sinna võis siseneda üksnes passis oleva eri sissekirjutuse või eriloa alusel.

Tehase tegevuse kohta õnnestus Rahvusarhiivist leida vähe säilikuid. On aga teada, et põhitootmises oli ametis u 4500 inimest, tuhat töötas ettevõtet teenindavais allüksustes ning veel 3500 linna eri organisatsioonides,¹⁸ mis samuti teenindasid koon- dist, moodustades kokku 70% kogu Sillamäe aktiivsest elanik- konnast. Tootmises olid järgmised olulisemad suunad: a) harul- dased muldmetallid; b) haruldased metallid, nt nioobium; c) ma- terjalide filtrid; d) videokassettide kestad; e) kütuse kvaliteedi in- dikaatorid; f) värvide titaan-kaltsium-lisandid.

Esimesed leitud näitajad on 1991. aasta kohta.¹⁹ Kauba rea- liseerimise maht oli kolm miljardit rubla, sellest 80% endise NSVLi territooriumile ning viiendik ehk kuus miljonit dollarit va- balt konverteeritavas valuutas, keskmine kuupalk oli 3700 rub- la. Linnas asus 1950. aastail ehitatud mürgise veega veehoidla ja selle pärandiks oli 50 ha radioaktiivselt saastatud territooriumi. Kahjulikke aineid heideti atmosfääri 4600 tonni, suurim kogus neist ehk 2500 tonni langes vääveldioksiidi SO₂ arvele, puhta vee tarbimise hulk oli 21,6 miljonit m³, reovett puhastati 4,1 miljo-

¹⁷RAS Silmeti erastamiseks ettevalmistamise dokumendid. — RA, ERA.5450.1.854.

¹⁸Samas.

¹⁹Samas.

nit m³, Soome lahte sattus 217 000 m³. Riigieelarvesse maksti 2,1 miljonit rubla loodusvarade kasutamise tasu.

Kolm nädalat pärast Eesti iseseisvuse taastamist 1991. aastal loodi ühissettevõtte Murmanski oblasti Lovozero Mäerikastuskombinaadiga, järgmisel aastal sai ettevõtte omanikuks Eesti Vabariik ning tehas hakkas tegutsema RAS Silmetina. Maikuus toimunud juhatuse nõupidamisel tõdeti omakäibevahendite nappust ja suurt kreditoorset võlgnevust tarnijaile, mille kohe sissenõudmise puhul ähvardaks aktsiaseltsi pankrot.²⁰ Tootmistegevus jätkus kuues tsehhis, eksport ületas 13 miljonit dollarit, sihtriikidest olid neli Euroopas ning lisaks Jaapan. Novembris saadeti peaministrile kiri, milles paluti RAS ajutiselt vabastada eelarvesse tehtavaist maksetest või erandkorras lubada Maksuametil arveldada seda võlgnevust 1992–1993 müügilaekumiste arvelt.²¹ Aasta lõpul oli suurim ostjast võlglane Ust-Kamenogorski Tootmiskoondis UMZ (Ulba Metallurgiatehas, Kasahstan) 21 miljoni kroonise ekvivalendina, RAS ise oli kõige rohkem võlgu Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Tootmiskoondisele — 10,4 miljonit krooni. Töötajate arv oli pisut vähenenud ehk 4193, neist kvalifitseeritud tööjõud 3180, brutokäive (müük koos käibemaksuga) 127 miljonit krooni, millest puhaskasum moodustas 7,3% ehk 9,3 miljonit krooni. Töötajate keskmiseks palgaks kujunes 585 krooni. Neli miljonit blokeeritud USA dollarit õnnestus Silmeti juhtkonnal Venemaalt kätte saada ning kanda üle Eesti Panka. Tähtsamate tootmisliikide maht oli järgmine: 1) tantaalpentoksiid 17 000 kg; 2) nioobimpentoksiid 79 tonni; 3) metalliline nioobium 116 500 kg. Võrreldes 1991. aastaga oli suurenenud ainult viimase kogus.²² 1997. aastal RAS Silmet erastati ning sai üheks ASi Silmet Grupp osaks.

Sõjajaelne Sillamäe ei olnud tüüpiline Eesti põllumajanduslik maa-asula, rootslastele kuulunud Eestimaa Õlikonsortsium tootis seal vähesel määral põlevkiviõli, kuid Narva kõrval oli ta siiski tööstuse seisukohast kõrvaline keskus. NSVLi võetud eesmärk luua oma tuumapomm tõi sinna 1989. aastaks rahvaloenduse and-

²⁰ Samas.

²¹ Samas.

²² Samas.

meil üle 20 000 sisserrändaja, kellest osa hiljem lahkus (koos sõjaväelastega läksid siit esmajärjekorras kõrgharidusega spetsialistid), kuid Sillamäe sadama rajamine leevendas Narvaga võrreldes palju rohkem sotsiaalseid vapustusi. Tabavalt ütles 2022. aastal vestluses minuga Sillamäe ajaloo kohta Kohtla-Järve Põlevkivikeemia Tootmiskoondise viimane Nõukogude-aegne direktor, polaarjoone tagusest Murmanskist pärit tehnikakandidaat Nikolai Kutašov: “Sillamäe oli geoloogide omaaegne viga, tuumarelava valmistamiseks vajalike omadustega uraani maapõues ei leidunud ja linna poleks tohtinud tekkida.”

*

Jõhvi poole liikudes jääb Tallinna-Narva maanteest lõuna poole Oru (Kohtla-Järve linnaosa), mille kohta on Helmut Joonuks kirjutanud rohkem kui poole sajandi eest, et “mõni aasta tagasi eksis siia kurgi hirmutama vaid mõni üksik murakaline” (1969: 44). Tegelikult hakati Oru Turbakombinaati rajama juba 1958. aastal, kuid ehitus venis ning teine ehitusjärg valmis alles 1969. aastal. Põhitoodanguks oli turbabrikett ja väetisturvas.

Murrangulise ajajärgu kohta on andmeid 1990. aastast,²³ kui ettevõtte oli igati kasumlik ja töötajaid 800 ringis. Sama kümnendi esimene pool enam nii edukas ei olnud ning ettevõtte pankrotistus lõplikult 1996. aastal.

Oru läheb ajalukku sellega, et 1997. aasta jaanuaris korraldati seal esimene streik iseseisvuse taastanud Eestis. Töötajad nõudsid saamata jäänud palgaraha ning peaaegu kaksikümned inimest osalesid näljastreigis. Pankrotihaldur võttis Jõhvis pangast välja 700 000 krooni, sai teel olles hoiatuskõne, et autos on pomm, ning viskas koti koos sularahaga teeäärssesse kraavi. Hiljem sealt midagi ei leitud, aga haldur mõisteti sellegi poolest kohtus õigeks (Sikk 1997). Oru saatus kujunes sarnaseks mitme samasuguse monofunktsionaalse paigaga (nt Võhma, Püssi), kus ainus tööandja kadus ettevõtluse kaardilt ning elanikud seisis küsimuse ees: kuidas edasi?

²³J. Anveldi nim. Oru Turbakombinaadi 1990. a aastabilanss. — RA, ERA.5088.5.30.

Peterburi maanteest jääb sama ristmiku lähedalt teisele poole Soome lahe suunas Voka. Seal asub 1964. aastal rajatud tehnika-jaam, mis Kirde-Eesti ajalukku läheb kui EPT Kohtla-Järve Rajoonikoondis. Järgmisel aastal valmis väetiste ladu ning teises tegevuspaigas Kiviõlis rekonstrueeriti 1970. aastate esimesel poolel treimistsehh. EPT juhataja asetäitja Aadu Pekk on meenu- tanud, et “kui sotsialism oleks jätkunud ja odavad ressursid ka, vast olekski see elu-olu olnud nii pilvitu” (tsit. Rand 2020: 14).

1990. aasta oli koondisele igati korralik majandusaasta, kasu- mit teeniti üle kolme miljoni rubla, vabalt konverteeritavat va- luutat oli ettevõtte kontol 22 000 rubla vääringus ning tööta- jaid 540.²⁴ Krooni käibeletuleku päevaks 20. juunil 1992. aastal pilt enam nii roosiline polnud: kahjum üle 100 000 krooni, müü- gi netokäive oli isegi absoluutarvudes väiksem (558 000 kroo- ni) kui kaks aastat tagasi.²⁵ Likvideerimiskomisjoni protokollis 26. augustist 1994 on kirjas, et “võlgu on 2,7 milj. kr [---], kõik need on EPT eksisteerimise ajal tekkinud kahjumid. Kui lasta välja kuulutada pankrott, siis kannatavad kõik EPT koosseisus olnud”.²⁶ Viimane protokoll on kuupäevastatud 13. septembriga 1994 ning selles on kirjas, et “otsustati hinnata kõigi rentnike vara ja panna müüki enampakkumisel”.

Nii lõpeb EPT saaga ja tänapäeval tegutsevad omaaegse üsna- gi suure organisatsiooni ruumes väikeettevõttjad.

Peale majandustegevuse tasub märkida, et n-ö sotsiaalsfääris panid EPT inimesed 1984. aastal aluse ühele Eestis tollal tund- matule spordialale — triatlonile.

²⁴1990. a aastaaruanne koos lisadega. — RA, LVMA.371IV.1.615.

²⁵Raamatupidamise aruanne seisuga 20. juuni 1992. a. — RA, LVMA.371IV.1.628.

²⁶Likvideerimiskomisjoni koosolekute protokollid, 26.08.1994–13.09.1994. — RA, LVMA.371IV.1.647.

*

Regiooni teise suurema linna, Kohtla-Järve n-ö lipulaevaks oli 1945. aasta 10. juunil kaevanduste eraldamisega loodud Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Tehas (Rooks 2004: 19), mis 1949. aasta aprillis nimetati ümber Põlevkivitöötlemise Kombinaadiks ja 1978. aastal Põlevkivitöötlemise Tootmiskoondiseks (PTK). Laskumata tootmistehnoloogia üksikasjadesse, esitame siinkohal valiku seal valmistatud peamistest õlidest ja õlitoodetest: puiduimmutusõli, kütteõli, õlikoks, antiseptikum Ligno, väikekatelde kütus, teekatteõli, bituumen (samas: 67). Koondise töötajaskonna arv saavutas maksimumi 1985. aastal ning hakkas seejärel püsivalt vähenema; 1988. aastal langes see alla viie tuhande, järgmise kümnendi algul seiskusid ammoniaagi- ja väävelhappetsehid ning eraldus lämmastikväetiste tehas. Korra kasvas töötajaskond 1995. aastal, kuid selle põhjuseks oli liitmine Kiviõli Põlevkivikeemia Tootmiskoondisega, mitte tootmise kasv. Hoolimata sellest teenis PTK 1988. aastal ehk sotsialistliku majandussüsteemi murenemise algaastal 30 miljonit rubla kasumit, millest peaaegu pool oli naftakeemia osa (pürolüüsiõli), alla kolmandiku väetised ja väävelhape.

Iseseisvuse taastanud Eesti algusaastad enam nii edukad polnud. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist 1991. aastal lõpetati Moskvast koondise kõigi projektide rahastamine, tasapisi katkesid toorme tarneahelad. 1993. aastal suleti kahjumit teeninud lämmastikväetiste tehas, uue nime RAS Kiviteri all jätkanud aktsiaselts sai tervikuna 71 miljonit krooni kahjumit. Aasta lõpul müüdi ammoniaagi- ja karbamiiditsehid koos veetsehi ning laboratooriumiga uuele ettevõttele AS Nitrofert. Järgmisel aastal tehti käpardlik katse ühendada RASiga Kiviter Eesti Kiviõli. 1994. ja 1995. aastal suudeti taas olla kasumis. (Rooks 2004.) 1995. aastal müüdi bensoehappe tootmisüksus USA firmale Velsicol Chemical Corporation.

Kohtla-Järve lähedal koolipõlve mööda saanud meenub mulle keskkonna kehva olukord linnas. Näiteks suviti jalgpalli ning talviti jäähokit vaatamas käinuna tuleb silma ette, et vanas linnaosas asunud staadionidel polnud rohi suviti roheline ega jää talvel valge, vaid kõigil aastaegadel hallikat tooni. Üle-eestiliste

õhureostajate esikümnes olid kuus suurimat Kirde-Eestist, neist Kohtla-Järve PTK asus “pingerea” keskel, esimesed kaks kohta kuulusid elektrijaamadele, linnasiseses “konkurents” kuulus PTK-le teine koht, sest soojuselektri jaam paiskas õhku 2,5 korda rohkem tolmu. Endel Lippmaa arvas, et fenoolidest vähemalt pool läheb Soome lahte, ning pidas vajalikuks põlevkiviõli tootmise viivitamatut lõpetamist (Vahe 1989).

Vahetult enne kooliminekut põlevkivimaale kolimise järel olid seitsmeaastasele poisile üheks kõige muljetavaldavamaks vaatepildiks Kukruse ja Kiviõli tuhamäed. Selliseid tasaselt pinnalt kõrgusse tõusvaid kunstmoodustisi polnud Kagu-Eestis Venemaa piiri lähedal kusagilt võtta. Neisse kuhjatud koksijäätmete pind haljastati hiljem, ning praegu on raske näha, et kunagi olid need tumedad aherainemäed. Kui jätta kõrvale Haanja ja Otepää kõrgustik, siis “tuhamägede” kõrgeim tipp ületab mõne meetriga Pandivere kõrgustiku taevale lähimat mäeotsa ning “kõrgustik” on Eestis auväärse kolmandal kohal.

1996. aastal kuulutas Erastamisagentuur välja Kiviteri kõigi aktsiate müügi.²⁷ Erastamise võitis järgmise aasta lõpul Eriõli AS, kes üldiselt jätkas kõigis tol ajal käigus olnud valdkondades. Eriõli müüs skandinaavlaste Akzo Nobelile maha karbamiid- ja fenoolvaikude turustusõiguse (Rooks 2004: 130). 1998. aasta veebruaris kuulutati välja RAS Kiviteri pankrot ning selle vara renditi ASile Viru Keemia Grupp (VKG). Kirde-Eesti üle 70-aastane riikliku põlevkivikeemia ajajärk sai sellega läbi. Akadeemik Ilmar Öpik avaldas 1992. aasta augustis arvamust, et põlevkiviõli-tööstus on hääbumise ohus, u 1 miljardi kroonise investeeringuta juhtub see viie aasta jooksul.²⁸ Pärilist ei jäänud. 2022. majandusaasta aruande põhjal tootis VKG tütarettevõtte VKG Oil sel aastal 572 516 tonni põlevkiviõli, kaasates selleks 631 töötajat. Ei õnnestunud kusagilt leida andmeid, kui mitme töötajaga kokku oli 1939. aastal toodetud viis korda väiksem õlikogus Kiviõlis, Kohtlas ja Sillamäel. Põlevkivitöötlemise Tootmiskoondise tipp-

²⁷RAS Kiviteri erastamiseks ettevalmistamise dokumendid, 8.06.1992–31.12.1993. — RA, ERA.5450.1.832.

²⁸Samas.

saavutuseks jäi 1977. aastal puiduimmutusõli tootmine kaaluga 195 000 tonni (Rooks 2004: 122).

Rohkem küll mitte linna enese, vaid selle ümbrusega on seotud “pruuni kulla” kaevandamine. Põlevkivibasseiniks kutsutud alal Kirde-Eestis on rohkem kui saja aasta jooksul tegutsenud kakskümmend kaevandust ja karjääri. Vähem kui paarkümmend aastat tagasi ületas põlevkivi kaevandamine Eestis miljardi tonni piiri. Asjatundjad on märkinud (Varb, Tambet 2008: 6), et Eesti enda tarbeks oleks piisanud umbes 40%-st sellest mahust, ülejäänu läks peamiselt Loode-Venemaa ja Leningradi vajaduste rahuldamiseks, Kohtla-Järve gaasiga kõeti Leningradis elumaju. Praegu töötavad veel ainult VKG tegevussfääri kuuluv Ojamaa kaevandus, Estonia kaevandus ning Narva karjäär. Kaevanduste sulgemine Nõukogude ajal polnud siiski seotud esmaselt mitte turu kadumise, vaid maapõues oleva varu lõppemisega kaevandamise alal; üleminekuajal lõpetas seetõttu tegevuse üks kaevandus — 1987. aastal Kiviõli oma. Sel sajandil on kaevanduste väike arv seotud tootmisvajaduse drastilise languse ja Euroopa Liidu poolt pealesurutava poliitikaga.

*

Korraks veel keemikute linna Kohtla-Järvele tagasi põigates peatuksin ühe arenguks olulise majandusharu — ehituse juures. Seal tegutses mitu ehitusorganisatsiooni, kelle hulgast suurim oli Ehitustrust (ET), mille koosseisus oli neli ehitusvalitsust ning mis tegeles nii toomishoonete kui ka -rajatiste ja elamuehitusega.

1988. aasta lõpul oli trust kasumit teeniv 1001 töötajaga ehitusettevõtte oma lasteaiaga ning talle kuulus 72 776 m² elamis-pinda (üle poole rohkem kui Narvas Kreenholmi Manufaktuuril). Kuigi objektide ehitamise ala oli trustil siin käsitletavate ettevõtete hulgas konkurentsitult suurim (kujundlikult Peipsi rannalt Soome lahe kaldani), siis arhiiviinfot Kohtla-Järve Ehitustrusti enda kohta sattus kätte kõige vähem. Tõenäoliselt alustati selle nime all 1962. aastal. 1988. ja 1989. aasta olid tulemuste poolest üsna sarnased, ehitiste ja rajatiste kvaliteet kõikus üsna suurtes piiri-

des nii materjalide omaduste ja defitsiidi kui ka tööjõu voolavuse pärast.²⁹

1988. aastal loodi trusti juurde kaks väikeettevõtet, töotajaskond oli kahanenud 888-le. 1992. aastal oli trusti uueks nimeks Kohtla-Järve Ehitus,³⁰ töotajate arv kukkus 148-lt 39-le, järgmisel aastal oli käibe suuruseks ehitusfirma kohta imepisike 2,193 miljonit krooni ning tööd tegi ainult 24 inimest.³¹ Erastamisagentuur otsustas 23. oktoobril 1993. aastal võtta ehitustrust rahvusvahelise konkursi nimekirja.³²

*

Edasi Tallinna poole liikudes tuleb Kiviõli teeristist pööre vasa-kule ning mõne kilomeetri järel keerab tee Püssi. Eelmise sajandi viimase veerandi algul alustas puitplaatide valmistamist Püssi Puitplaatide Kombinaat (PPK). Koostöös soomlastega ehitatud vabrikus toodeti peamiselt kaht liiki puitplaate — laast- ja kiudplaate — ning sisseostetud tehnoloogia tagas nende kõrge kvaliteedi.

Kombinaadi üleminekuviisaastaku 1986–1991 kohta leidsin andmeid üksnes esimese ja viimase aasta kohta. 1986. aasta³³ oli plaanimajanduses arvnäitajatelt korralik nii toodangu realiseerimise kui ka kasumi teenimise seisukohast, töotajaid oli 1421, puitlaastplaate toodeti 132 500 tingkuupmeetrit, eksporti läks 27 100 m³. Bilansikomisjon tõi järgmise aasta märtsikoosolekul välja kaks olulisemat puudust: põhimaterjalide osas esineva

²⁹Сводный годовой отчет за 1989 г. — RA, LVMA.402IV.1.961a.

³⁰Статистическая отчетность за 1992 год. — RA, LVMA.402IV.1.977.

³¹Статистическая отчетность за 1993 год. — RA, LVMA.402IV.1.984.

³²Kohtla-Järve Ehituse varad ostis tervikuna AS Viru Ehitaja (vt *Eesti Sõnumid*, nr 142, 27. VI 1995, dea.digar.ee/article/eestisonumid/1995/06/27/9.7); 2001. aastal läks Viru Ehitaja pankrotti (vt dea.digar.ee/article/aripaev/2001/04/26/54.6). *Toim.*

³³1986. a. Püssi Puitlaastplaatide Kombinaadi raamatupidamise aruanne. — RA, ERA.R-1864.6.3931.

ülekulu ning puittoorme ladustamisvõimaluste loomise ülesande täitmata jätmise.

1991. aasta kevadel reorganiseeriti PPK riigi aktsiaseltsiks. Siit edasi algas seisak ning järgnevatel aastatel juba langus. Kolme järgmise aastaga vähenes toomismaht eri kaubanimetuste osas kaks kuni kümme korda, riigi omanduses jäi viimaseks kasumi saamise aastaks 1992, töötajate arv kahanes 1993. aasta lõpuks 886-le.³⁴ Erastatuna jätkas AS Repo Vabrikud tegevust kuni 2022. aastani, mil aasta lõpul kuulutati välja pankrot, selleks ajaks oli töötajaskond kokku kuivanud 148 inimeseni (Püssi... 2022).

*

Püssist seitsme kilomeetri kaugusele jääb umbes kolm korda suurema elanikkonnaga Kiviõli linn, kus Teise maailmasõja ajal sai nii 1941. kui ka 1944. aastal oluliselt kannatada põlevkivikompleks.

1944. aasta augustis alustati kaevanduse ja tehase taastamist. Aasta hiljem alustasid tööd kaks uut tunnelahju (Tammiksaar 2023: 65) ning esimese toodangu andis uuesti ka bensiinitehas. 1947. aastal lasti käiku veel üks tunnelahi ning soojuselektrijaam. 1980. aastatel sisaldas Kiviõli Keemiakombinaadis toodetavate põlevkiviõilide ja vees lahustuvate põlevkivisulfanoolide alusel valmistatavate toodete nimekiri üle 30 nimetuse.

1987. aastal suleti Kiviõli kaevandus. Sellele järgnenud kahel aastal olid kombinaadi majandustulemused siiski edukad, neljas põhitootmise tsehhis toodeti olulisemaist saadusist formaliini, liimvaiku, sünteetilisi pesuvahendeid ning põlevkiviõli, töötajaid oli 1988. aasta lõpul 1953.³⁵ Töötajate vahelduvus oli siiski suur, selle põhjustena toodi välja elamispinna puudust, vahetustega tööd, kahjulikke töötingimusi ning linna teiste asutustega

³⁴1992. a. raamatupidamise aastaaruanne. — RA, LVMA.418IV.1.877; 1993. a. aastaaruanne. — RA, LVMA.418IV.1.889.

³⁵Годовой отчет по основной деятельности с пояснительной запиской за 1988 год. — RA, LVMA.338IV.1.2636.

võrreldes madalaid palku. Naftasaaduste hinna languse tõttu maailmaturul pankrotistus Kiviter AS 1998. aastal ning tehas suleti.

1999. aastal ostis T. R. Tamme Auto OÜ seiskunud ning rüüstatud tehase. Tekkis uuesti vajadus oma põlevkivitoorme järele. Äriregistri viimaste kättesaadavate andmete põhjal tootis B2G Gruppi kuuluv KKT (= Kiviõli Keemiatööstuse) Oil OÜ 2024. aastal peaaegu poolteist korda rohkem kui sõjajärgne Eesti Kiviõli ehk 104 862 tonni põlevkiviõli, töötajaid oli 540.

Kiviõli sai sõjajärgses Eestis tuntuks veel selle poolest, et sinna jõudis tolle perioodi suurim sissereis Eestis — mitu aastat enne Teise maailmasõja puhkemist saabusid poolakad. Nad töötasid nii taludes kui ka kaevanduses, 1936. aastal toimunud ulatusliku streigi (Tammiksaar 2023: 40) järelmina saabus järgmisel aastal üle kolmesaja söekaevuri (Varb, Tambet 2008: 54). 2021. aastal pidas Statistikaameti andmebaasi järgi Kiviõlis ennast poolakaks seitse elanikku.

*

Edasi Tallinna poole liikudes jääb mere äärde Aseri, kuhu oli 20. sajandi alguseks tekkinud piirkonnas arvestatav tootmisettevõte — tsemendivabrik. 1988. aastal kandis see nime Aseri Keraamikatehas ja seal käis vilgas kasumlik tootmistegevus, toodanguks drenaažtorud ja seinamaterjalid, töötajaid oli 1037.³⁶

1989. aastaks vähenes nende arv alla tuhande, kuid paaril järgmisel aastal säilitati jätkusuutlikkus. Nii nagu Kohtla-Järve Ehitustrusti puhul, loodi ka keraamikatehase juurde samal aastal üks väikeettevõte ning kaks kooperatiivi, 1993. aastal moodustati tehase riigi aktsiaselts ning järgmisel aastal loodi koos Soome firmaga Oy Rudus AB ühisettevõte Aseri Tellis. Praegu kuulub ettevõte Austria kontserni ja töötab nime all Wienerberger AS, selles toodetakse eri liiki telliseid ning seda vahelduva eduga. Turu kõikumiste tõttu on iga aasta olnud toomissiseisakuid ning töötajaskonna suurus on langenud alla saja.

³⁶Aseri Keraamikatehase 1988. a. aruanne. — RA, ERA.R-1992. 1.2646.

*

Vastupidi kirjutise pealkirjale on liikumissuuna viimasteks ja läänepoolsemateks punktideks Sonda ja Avinurme, mis olid Rakvere Metsakombinaadi piirkondlikeks tootmisüksusteks Kohtla-Järve rajoonis enne Ida-Viru maakonnaks ümbernimetamist 1990. aastal. Sondas asus metsapunkt, Avinurmes oli tünnitehas. Rajoonis oli veel teinegi, Toila metsapunkt, mis tegelikult asus hoopis Jõhvi külje all. Kuigi metsakombinaadi keskus oli Rakveres, toimus enamik tegevusest Kohtla-Järve rajoonis, 1988. aasta aruande järgi elas töötajaskonnast 70% Kohtla-Järve rajoonis ning toodangust saadi sealt 75%. Olulisemad tegevused olid metsa langetamine ja väljavedu, saematerjali, tünnilaudade ja tehnoloogilise laastu valmistamine.³⁷

1. jaanuarist 1989 kandis kombinaat Virumaa Metsatööstuskoondise nime ning 1993. aasta suvel muudeti see riigi aktsiaseltsiks.³⁸ Eelnenud aastal oli Eesti valitsus tõstnud kännuraha (maks raieõiguse võõrandamise eest metsamajandusele) üle kümne korra ning algasid raskused. Ühtlasi pankrotistusid Tallinna ja Kehra tselluloosivabrik ning sealt saamata raha tõttu muutus metsatööstuskoondise jätkamine võimatuks. Töötajate arv oli 1994. aastaks kahanenud kuue aasta eelselt tasemelt 1167-lt 33-le, kännuraha võlg kasvanud 1,5 miljoni kroonini ning saematerjali väljatulek 58 000 m³-lt 500 m³-le, s.t sada korda. Ettevõtte vastu esitati kohtu kaudu kännuraha hagi, mis siiski tasuti, ning seejärel Virumaa Metsatööstuskoondis erastati.

Nii sai otsa riigi metsatööstuse aeg Kirde-Eestis. Selleks et mitte lõpetada tööstuse hääbumise kirjeldamist minoorses toonis, mainiksin positiivse aspektina, et ainsa tolle ajajärgu tippjuhina (metsatööstuskoondise peainsener ning hilisem RASi peadirektor) jätkab aktiivset ettevõtluses osalemist juba auväärses eas, pika staažiga metsandustegelane Rein Strauch (snd 1945), praegu mööblitöösturina.

³⁷1988. a. Rakvere Metsakombinaadi raamatupidamise aastaaruanne. — RA, ERA.R-1864.6.4109.

³⁸RAS Virumaa Metsatööstus erastamiseks ettevalmistamise dokumendid, 11.06.1993–28.05.1996. — RA, ERA.5450.1.627.

Siinses kirjutises toodud kuraditosin tööstusettevõtet ei kujuta endast muidugi kogu Kirde-Eesti tööstust eelmise majandusmudeli lõpuperioodil, kuid nende saatust annab üsna objektiivse pildi plaanimajanduse kadumisega seotud muutustest. Jämedalt rehkendades kadus piirkonnast neist firmadest sisuliselt kümnendi jooksul üle 30 000 töökoha. Artiklis puudutatud ettevõtteid punase joonena läbiv mõiste on pankrot, sest peamiselt turumajandusele ülemineku tõttu muutusid ekstensiivarengu põhimõtteil loodud üksused konkurentsivõimetuks.

See oleks asjaolude n-ö objektiivne külg, kuid on ka subjektiivne pool. Siit käsitlusest on välja jäetud Balti ja Eesti Elektri-jaam, sest energeetikaharu on teataval määral säilinud. Praegu toodab Eesti kolm korda vähem elektrienergiat kui 1973. aastal ehk pärast Eesti Soojuselektrijaama viimase bloki käikuandmist, ning on muutunud elektri ülejäägiga maast selle sisseostjaks. 2022. aasta oktoobris külastasid Narvat tollane peaminister Kaja Kallas ja Euroopa Komisjoni president Ursula von der Leyen ning õiglase ülemineku kava³⁹ esitlusel saadi teada, et 354 miljoni euro abil Euroopa Liidu fondidest likvideeritakse Eestis põlevkivitööstus praegusel kujul täielikult (Euroopa... 2022).⁴⁰ Sellisel viisil läbiviidav “rohepööre” oleks juba tõeline sotsiaalne vapustus täienduseks eelnenud kolmekümnele aastale (vt ka Jürman 2025).

³⁹Õiglase Ülemineku Fondi kohta vt ka kodulehte idavirufond.ee.

⁴⁰Vrd ka Kaja Kallas: “Rohepöörde vajalikkusest on räägitud pikalt, kuid Venemaa sõda Ukraina vastu on näidanud, et fossiilsete energiaallikate kasutamisest tuleb loobuda veel kiiremini. Kliimanetraalsuse poole pürgimine on nii Eesti kui meie planeedi tulevikku silmas pidades vältimatu, aga see ei tähenda majanduse pidurdamist. Vastupidi — see on võimalus majanduse ümberkorraldamiseks jätkusuutlikumatel alustel, uute investeeringute soodustamiseks ning ettevõtete konkurentsivõime tõstmiseks” (Kallas 2022).

Kirjandus

- Eesti NSV rahvamajandus: Statistika aastaraamat 1988.* 1989. Tallinn: Olion
- Euroopa Komisjon kinnitas 354 miljoni euro eraldamise Ida-Virumaale. 2022. — Err.ee, 10.10, www.err.ee/1608745321/euroopa-komisjon-kinnitas-354-miljoni-euro-eraldamise-ida-virumaale
- Joons, Helmut 1969. *Alutaguse*. Tallinn: Eesti Raamat
- Jürman 2025 = АНТС Юрман. Quo vadis, Ида-Виру?. — *Нарвская Газета*, 4. IV, gazeta.ee/estonia/mnenie-quo-vadis-ida-viru
- Kaas, Marina, Kersti Kras (koost.) 2009. *Eesti ettevõtluse taasisünd: 1987–1991*. Tallinn: TEA Kirjastus
- Kallas, Kaja 2022. Kõne Narvas Eesti õiglase ülemineku kava kaivitamise puhul 10.10.2022. — Kajakallas.ee, 10.10, kajakallas.ee/blogi/kone-narvas-estii-oiglase-ulemineku-kava-kaivitamise-puhul/
- Kallas, Siim, Tiit Made, Edgar Savisaar, Mikk Tiitma 1987. Ettepanek: Kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele. — *Edasi*, nr 222, 26. IX, lk 3, dea.digar.ee/article/edasi/1987/09/26/5
- Karma, Otto 1999. *Eesti Vabariigi majanduspoliitika: Kaks aastakümmet 1919–1939*. Tlk Mart Aru. Tallinn: Umara
- Kuningas, Henry, Madis Tuder 2017. Uraanist Jukuni: Masi-natehas “Baltijets” Narvas. — Merike Ivask (toim.). *Endised Narva vaalad — kindlus, kaubandus, tööstus: Uurimusi Narva piirkonna ajaloo*. (Narva Muuseumi toimetised 18.) Narva: Narva Muuseum, lk 181–208
- Meikar, Toivo 2018. *Eesti metsanduse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Püssi puitplaatidehase pankrot jätab tööta mitusada inimest. 2022. — *Põhjarannik*, nr 114, 6. X, lk 3 pohjarannik.postimees.ee/7618743/puitplaatide-tootja-as-repo-vabrikud-esitas-pankrotiavalduse
- Rand, Lea (koost.) 2020. *Akipeedu lood ja lood Aadust*. Voka: Lea Rand
- Rooks, Ivar 2004. *Esimesest Eesti Põlevkivitööstusest Kiviterini 1938–1998: Mälestused ja faktid*. Kohtla-Järve: I. Rooks
- Sikk, Rein 1997. Orulased kohtusid ministriga. — *Eesti Päevaleht*, nr 24, 31. I, lk 3, epl.delfi.ee/artikkel/50735574/oru-nalgijad-kohtusid-ministriga
- Tammik, Erki 2023. *Kivi-õli ja tema linn: Kiviõli keemiatööstus 100*. Kiviõli keemiatööstus

V a h e, Urmas 1989. Eesti maapõues on palju saladusi. [Intervjuu Endel Lippmaaga]. — *Äripäev*, nr 2, 13. XI, lk 24, dea.digar.ee/article/aripaev/1989/11/13/50.1

V a r b, Nikolai, Ü l o T a m b e t (koost.) 2008. *90 aastat põlevkivi kaevandamist Eestis: Tehnoloogia ja inimesed*. Tallinn: GeoTrail KS

ANTS JÜRMAN (1959) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi raamatupidamise ja majandusanalüüsi erialal 1982. ENSV Teaduste Akadeemia varustuskontori pearaamatupidaja 1982–1984, Tallinna Eksperimentaalse Juvelitehase pearaamatupidaja 1984–1986, ENSV Metsamajanduse ja Looduskaitse Ministeeriumi pearaamatupidaja 1986–1988, ENSV TA Majanduse Instituudi rahvamajanduse ökonoomika, planeerimise ja juhtimise organiseerimise mittetatsionaarne aspirant 1987–1991, nooremteadur 1988–1991, ühissetevõtte Fiber-tec pearaamatupidaja 1991, Keila Panga pearaamatupidaja 1991–1992, Tallinna Sadama pearaamatupidaja 1992–1996, Ernst & Young Eesti audiitori assistent 1996–1997, A. J. Teenuste OÜ juhataja a-st 1998, A. L. Timber Production & Sales LLG Eesti filiaali juhataja 2000–2003, Voodrilauakeskus OÜ juhatuse liige 2003–2006, A. J. Rahastamise ja Turismi OÜ juhatuse liige a-st 2006.

NARVA

HELGE TULEVIKU EELDUSED

Allan Kaldoja

KAS TUNNED MAAD?

“Kas tunnend maad, mis Peipsi rannalt käib Läänemere kaldale?” Kas tunnend? Kas tunnend? See jääb minus kummitama. See konkreetne maa, mille järele laulu alguses küsitakse, on Ida-Virumaa. Rikka ajaloo ja kauni vaheldusrikka loodusega maalapp Peipsi ranna ja Läänemere kalda vahel. Põline eesti ala tsivilisatsioonide piiril. Piirimaa. Ja Ida-Virumaa lukk ja lahendus on Narva — sinne suurim linn ja väravabastion.

MIKS NARVA ON OLULINE?

Narva on oluline, sest ta on sajandeid olnud piir. Olen linnakesse toonud kümneid välismaalasi ja eriti ameeriklased on kahel pool jõge seisvaid kindlusi imetledes hüüatanud: “Just nagu muinasjutus!” Olen siis selgitanud, et kui pilt on lihtsalt kaunis, siis põhjused on kaunis tõsised — kaks kantsi esindavad kahte eri maailma, mis sajandeid just siin on kohtunud. Tsivilisatsioonide piir, nagu Samuel P. Huntington seda kirjeldab.

Piir on määratluse järgi joon, millel kohtuvad kaks erinevat. Seega — kui tahame, et piir oleks seal, kus ta praegu on, peame ise piirini ulatuma. See “ise” tähendab Eestit oma ühiskonna,

kombe- ja õigusruumi ning kultuuriga. Inimestega. Kui me seda ei tee, siis millalgi tulevikus piir muutub ja tuleb sinna, kuhuni me ulatume. Sedagi vaid heal juhul, sest ajalugu näitab, et kui piirid liikuma hakkavad, võib inerts olla suur ja väiksemad kaduda. Kui piirid liiguvad, siis rahvusvaheline õigus, mida president Lennart Meri nimetas väikeriikide tuumarelvaks, ei kehti. Eesti jaoks on see hoomatavas tulevikus ainuke tegelik oht kaduda.

Olen neile samadele ameeriklastele ja teistelegi kümneid korra selgitanud, et Eesti ala ajaloos on viimase 500 aasta jooksul olnud kaks varianti — kas oleme Vene impeeriumi poolt okupeeritud või ründab ta meid keskmiselt 30–40-aasta tagant. Neid sõnu oli lihtne rääkida, kuid ega ma ise siis teadvustanud, et see intervall ongi taas läbi saamas. Vene impeerium ei suuda ega suuda kokku kukkuda ning määratseb taas.

Narvast on oluline mõelda, veelgi olulisem siin tegutseda, sest see on piirilinn meie ainsa piirkondliku vaenlasega, kes võib Eesti olemasolu ohustada. Linnas, kus üle 90% inimeste emakeel on vene keel, eesti keelt valdab umbes kolmandik ning paljud keskealised ja vanemad elavad ikka veel mingites Nõukogude-amputatsiooni fantoomvaludes, on Vene impeeriumi mõju endiselt liiga suur ning vaimne ühendus muu Eestiga liiga väike. See on suurim linn piirkonnas, kus ainsana Eestis on tegelikke probleeme põhiseaduse preambulis nimetatud Eesti riigi ülesannetega — tagada eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimine läbi aegade.

Sestap leian, et on tark uurida, millised on peamised Narva olemust, selle elanikkonda ja meelsust iseloomustavad vektorid: elanike arv ja vanuseline struktuur ning nende meelsus praegu päevakajalistes küsimustes. Siis pühendan hetke impeeriumi olemuse kirjeldamisele, sest see aitab Narva probleemi mõista. Seejärel pakun mõne võimaliku lahenduse ja tegevuse, mis võiks aidata Narva trajektoori nii linnale endale kui kogu Eesti Vabariigile kasulikumaks muuta.

NARVA ELANIKE ARV JA VANUSELINE STRUKTUUR

Viimaste kümnendite jooksul on elanike arv langenud paljudes Eesti omavalitsustes. Narvas on see aga suuremate asulate seas pretseedenditu (vt tabel 1).¹

Nõukogude okupatsiooni lõpuaastail ehk 1989. aasta rahvaloenduse andmeil elas Narvas üle 81 000 inimese, kusjuures noori ehk alla 15-aastaseid oli neist üle 22%, seega üle 18 000 ehk rohkem kui Eesti suuruselt kuuendas linnas Viljandis praegu elanikke. Pensioniealiste osakaal oli aga vaid 8% linna elanikkonnast. Linna rahvastik oli parimas tööeas ning tubli potentsiaaliga.

Vahepeal möödunud 36 aastaga on olukord põhjalikult muutunud. Elanike arv on kahanenud rohkem kui kolmandiku võrra ning on praegu vaid veidi üle 52 000. Nende hulgas on tööealiste osakaal veel enam-vähem Eesti keskmine ehk 60%, kuid alla 15-aastaste osa on kahanenud vaid 12%-le ning pensioniealiste osakaal suurenenud ligi 30%-ni.

Selle peamiseks põhjuseks on Nõukogude impeeriumi lagunemine. Kodanlik-barokse “Balti mere pärli” Narva pommitas Punaarmee põhjalikult puruks 1944. aasta märtsis. Kuigi suur osa linnast oli pärast sõda taastatav, jõudsid restaureerimistööd vaid mõne tähtsama hooneni, nagu raekoda ja kindlus. Lõppotsus vana Narva hävitada ja rajada uus Nõukogude linn langetati alles 1950. aastate lõpul. Buldoosrite ja traktorite laastamistöö tule-

¹Tabelites sisalduvate andmete allikaks on Väino Kuri jt (koost.) 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus. I, *Faktiline ja alaline rahvastik, rahvastiku paiknemine, soo- ja vanuskoosseis* = 2000 population and housing census. I, *Population de facto and usual resident population, location on the population, population sex and age structure*. Tallinn: Statistikaamet, 2001, www.digar.ee/id/nlib-digar:9615; Ene-Margit Tiit, Mihkel Servinski. *Eesti maakondade rahvastik: Hinnatud ja loendatud*. Tallinn: Statistikaamet, 2015, www.digar.ee/id/nlib-digar:242316; Elanike arv kohalike omavalitsuste kaupa [2002–2005]. — Eesti Linnade ja Valdade Liit, 11.05.2025, www.elvl.ee/ elanike-arv; Kõik juhtimislaudad. Kohalik omavalitsus. Piirkondlik statistika. Narva linn. — Statistikaamet, juhtimislaudad.stat.ee/et/piirkondlik-statistika-3/narva-linn-26.

Tabel 1

NARVA ELANIKE ARV

	1989	2000	2011	2021	2023	2025
Alla 15-aastased	18 079 22%	11 356 9020	7213	6977	6298	12%
Vanuses 15–64	56 887 70%	47 914 41 979	32 367	32 762	31 330	60%
65 ja vanemad	6255 8%	9394	11 732	13 844	14 136	14 867 28%
Keskmine vanus	35	39	43			47
Kõrgharidusega vähemalt 15-aastased			32%	29%	29%	30%
Keskharidusega vähemalt 15-aastased			44%	44%	44%	44%
Eesti emakeelega inimesi			3%	6%		
Vene emakeelega inimesi			95%	92%		
Eesti kodanikke			47%	51%	50%	51%
Venemaa kodanikke			37%	35%	36%	36%
Nn halli passiga			15%	13%	13%	12%
KOKKU	81 221	68 664	62 731	53 424	53 875	52 495

museks oli sile maa, mis hommikupäikese tõustes säras ja säten-
das veel oma viimast sära — need olid endiste kaupmeheelamute
Hollandi ahjude killud.

Endisi elanikke linna tagasi ei lubatud, küll aga hakati sinna
tooma noori spetsialiste üle NSVLi. Neid, kelle abiga taheti ehi-
tada üles uus kommunistlik tööstuslinn. Linn täitis uute inimes-
tega, kellel vanast Narvast polnud suurt aimu. Elanike arv kasvas
kiiresti, rajati rohkesti uusi stalinkaid, hiljem hruštšovkasid. Tä-
navate vana struktuur lõhuti teadlikult. Näiteks linna (ja Eesti)
suurima Aleksandri luteri kiriku ning Narva õigeusu katedraali
vahel kulgenud Kiriku tänavale ehitati risti peale mitu elamut ja
suur kauplus.

Nõukogude Liidu lagunedes kadus uuselanikke linna sisse pumpav süsteem, suuremate ettevõtete jaoks langes ära Nõukogude Liidu turg ning vabal turul nad konkureerida ei suutnud. Esimene suur lahkujate laine koosnes neist, kes naasid 1990. aastate alul oma kodumaale ehk peamiselt Venemaale. Kuna linnas noorte jaoks ülejäänud Eestist puudusid haridusasutustest või tööandjatest tõmbekeskused, siis elanike sisseränne lakkas ja uued narkavad sündisid vaid kohapeal ja üha kahanevas tempos.

Võiks arvata, et 1990. aastate alguse lahkumislaine oli ülekaalukas, kuid andmeist selgub, et linna elanikkonna keskmine langus 1989–2025 on üsna võrreldav aastatega 2011–2025 või 2023–2025, jäädes umbkaudu 750 inimese juurde aastas (vt tabel 2). Sama stabiilsust on näha ka tööeliste ja noorte arvu igaaastases kahanemises ning pensionäride arvu ja vastavalt osakaalu kasvus. Väikest suurenemist on näha aastail 2021–2023 — need on Ukrainast Eestisse ja sealhulgas Narva saabunud põgenikud. 2021. aastaks oli Narva tööeliste osakaal enam-vähem Eesti keskmine, kuid noori oli keskmisest märkimisväärselt vähem ning pensioniealisi rohkem.

2021. aasta rahvaloendusel selgus, et võrreldes 2011. aastal küsitletutega oli Narva elanikkonnast 82% jäänud samaks. Selle indikaatori tase oli Eesti omavalitsuste kõrgeim ning kinnitab eeltoodut — nii sisseränne Narva kui ka kohalik sündide arv on madalal tasemel.²

Eeltoodust lähtudes saame Narva elanike arvu ja struktuuri kohta teha üsna tõsikindlaid prognoose (vt tabel 3).

Näeme, et senise dünaamika säilides ehk juhul, kui Eesti ühiskond (või halvemal juhul meie ainus piirkondlik vaenuriik) midagi otsustavalt ei muuda, langeb Narva elanike arv lähema 15 aasta jooksul tasemele veidi üle 40 000 elaniku. Sellega on Narva ka 15 aasta pärast kõrvuti Pärnuga suuruselt Eesti kolmas-neljas linn. Tööeliste osakaal on mõlemas ennustuses vaid ligi 50%. 2021. aasta rahvaloenduse andmeil oli Eesti elanikkonnast tööelisi veidi üle 60% ning nii noori kui ka pensionäre ligi 20%.

²Vt “Rahvaloendus. Kõige vähem on rahvastik muutunud Ida-Virumaal, kõige rohkem Läänemaal”. — Statistikaamet, 23.11.2022, rahvaloendus.ee/et/uudised/polisus-ja-ranne-31-detsember-2021.

Tabel 2

NARVA ELANIKE ARVU DÜNAAMIKA VANUSERÜHMITI

	1989– 2025	2000– 2025	2011– 2025	2021– 2025	2023– 2025	2025	RL 2021 (EE) (%)
Rahvaarvu muutus perioodi aastas keskmiselt	–28 726 –798	–16 169 –647	–10 236 –731	–929 –232	–1380 –690	52 495	100
Alla 15-aastaste elanike arvu muutus	–11 781	–5058	–2722	–915	–679	6298	
perioodi aastas keskmiselt;	–327	–202	–194	–229	–340		
osakaal Narva elanikkonnas	22%	17%	14%	14%	13%	12%	19
Tööealiste arvu muutus	–25 557	–16 584	–10 649	–1037	–1432	31 330	
perioodi aastas keskmiselt;	–710	–663	–761	–259	–716		
osakaal Narva elanikkonnas	70%	70%	67%	61%	61%	60%	61
65+ vanuses elanike arvu muutus	8612	5473	3135	1023	731	14 867	
perioodi aastas keskmiselt;	239	219	224	256	366		
osakaal Narva elanikkonnas	8%	14%	19%	26%	26%	28%	20

Kurvema stsenaariumi korral on Narvas 2040. aastal pensionäre koguni ligi pool elanikkonnast ning noori pole peaaegu üldse. Aga ka positiivsema stsenaariumi korral jätkub linna kiire hääbumine ja noorte arvukus ei ületa 10%.

Seega kipub piirilinn Narva kindlalt vananema ja kahanema. Piirilinn jääb nõrgemaks. Seda aga kontekstis, kus ka praegu on linnas valitsev meelsus teatud küsimustes väga eristuv eestlaste arvamusest.

Tabel 3

NARVA ELANIKKONNA PROGNOOS

	2025	2040+	2040–	RL 2021 (EE)
Narva elanike arv	52 495	42 794	42 145	100%
sh alla 15-aastased	6298	3263	1206	
osakaal	12%	8%	3%	19%
sh vanuses 15–64	31 330	21 380	20 590	
osakaal	60%	50%	49%	61%
sh 65 ja vanemad	14 867	18 151	20 350	
osakaal	28%	42%	48%	20%

Tulba “2040+” (positiivne stsenaarium) tuletamise aluseks on vastavate elanikkonnarühmade arvukuse keskmine muutus aastast perioodil 2000–2025 ning “2040–” (negatiivne stsenaarium) aluseks keskmine muutus perioodil 2023–2025.

NARVA ELANIKKONNA MEELSUS MÕNES PÄEVAKAJALISES KÜSIMUSES³

Tabelist 1 nägime, et kuigi eestlaste osakaal Narva elanikkonnas on aastail 2011–2021 suisa kahekordistunud, on selle peapõhjuseks erakordselt madal algtaase. 2021. aastal määratles end eestlasena vaid 6% narvakaid. Kui linnas elab väidetavasti rohkem kui saja rahvuse esindajaid, on neist rohkem kui 90% emakeeleks vene keel.

Eesti kodanike osakaal on viimasel paariteisel aastal püsinud 50% juures, suurenedes mõne protsendipunkti võrra kodakondsuseta isikute arvel. Venemaa Föderatsiooni kodanikke on linna elanikest püsivalt veidi üle kolmandiku. Nii on Narva Eesti suurematest omavalitsustest ülekaalukalt suurima võõrriigi kodanike osakaaluga linn.

³Siin esitatud andmed pärinevad Riigikantselei tellitud uuringutest, ennekõike kokkuvõttest “Avaliku arvamuse seireuuring. 23. seire. Küsitlus 15 a. ja vanema elanikkonna seas 4.–9. juuni 2025”. — Riigikantselei, 17.06.2025, www.riigikantselei.ee/uuringud?view_instance=0¤t_page=1.

Tabel 4

TOETUS NATOsse KUULUMISELE

	Toetan	Ei toeta
Eestlased	91%	6%
Mitte-eestlased	48%	36%
Kirde-Eesti	41%	40%

Tabel 5

SUHTUMINE VENE SÕJATEGEVUSSE UKRAINAS

	Vastu	Poolt	Ei avalda
Eestlased	92%	2%	6%
Mitte-eestlased	55%	12%	33%
Kirde-Eesti	55%	11%	33%

Eeltoodu kajastub ka linna elanike suhtumises praegusaja päevakajalistesse küsimustesse. Riigikantselei korraldab asjaomaseid uuringuid iga kvartal ning on viimastel aastatel eraldi välja toonud ka Kirde-Eesti elanike suhtumise ja seisukohad. Narvat eraldi uuringuis pole, kuid kõigest eeltoodust võib üsna julgelt järeldada, et Narva arvamus on Kirde-Eesti omaga võrreldes ülejäänud Eesti omast veidi kaugemal.

Eesti jaoks olulisim väline protsess on praegu Venemaa sõda Ukraina ja laiemalt senise reeglitepõhise maailma vastu. Küsitlused näitavad, et üle 90% eestlastest mõistavad Venemaa agressiooni hukka ning toetavad Eesti kuulumist NATOsse. Üle poole Eestis elavatest mitte-eestlastest on samuti Venemaa alustatud sõja vastu, kuid tähelepanuväärne on see, et veidi üle 10% toetab seda ning suisa kolmandik vastanuist ei soovi oma arvamust selles küsimuses avaldada (vt tabelid 4 ja 5). Hoolimata asjaolust, et kui Eesti poleks NATO, saanuks Narvast suure tõenäosusega Mariupol, kuigi kümme korda väiksem, toetab Eesti NATOsse kuulumist Kirde-Eestis umbes niisama palju inimesi, kui on vastuolijaid.

Ka mõnes riigisiseses päevakajalises küsimuses on mitte-eestlaste ning Kirde-Eesti elanike seisukohad eestlaste omadest

Tabel 6

SUHTUMINE EESTIKEELSELE ÕPPELE ÜLEMINEKUSSE

	Toetan	Ei toeta
Eestlased	82%	15%
Mitte-eestlased	46%	50%
Kirde-Eesti	47%	50%

põhjalikult erinevad. Noorte vene emakeelega inimeste Eesti ühiskonda lõimumise peamiseks takistuseks on aastakümneid olnud vähene keeleoskus. Nüüd lõpuks on haridusreform ehk eestikeelsele õppele üleminek seadustatud ja on hakatud seda elu viima. Kui eestlastest toetab vene emakeelega noorte eestikeelsele õppele üleminekut neli viiendikku, siis mitte-eestlaste ja Kirde-Eesti elanike hulgas jagunevad pooldajad ja vastased enam-vähem pooleks (vt tabel 6). Mõneti on see arusaadav, sest reformi algusotsa loomulike raskustega on silmitsi just mitte-eestlaste pered ning Kirde-Eestis ja eriti Narvas on kooliväline keelekeskkond üleminekut vähim toetav.

Eesti õigeusuruumis kestab ebakanooniline olukord, kus ühes riigis on kaks omavahel võistlevat õigeusukirikut — Moskva-le alluv kirik ning iseseisev ja Konstantinoopoli jurisdiktsioonis asuv kirik. Asjaolu, et Moskva patriarh on kinnitatud andmete järgi Venemaa julgeolekuteenistuse ohvitser ning kirikupeana on ta kaldunud hereesiasse ja läinud etnofületismi ehk kirikliku maru-rahvusluse teed, õnnistades ja julgustades ühtesid õigeusklikke “pühas sõjas” tapma teisi õigeusklikke, on ajendanud Riigikogu astuma samme, et lõigata läbi Eesti õigeusukiriku alluvussuhe Moskvaga. Praegu ei ole seadus veel jõustunud, sest president on selle kaks korda välja kuulutamata jätnud. Nii tegutseb Eestis endiselt kirik, mille tähtsamate ametikohtade täitmine ning oluliste otsuste langetamine toimub sisuliselt FSBks ümbernimetatud KGB heakskiidul. Küsitlused näitavad, et ka selles küsimuses erineb eestlaste ja mitte-eestlaste ning Kirde-Eesti elanike seisukoht täielikult. Eestlastest toetab kiriku Moskvast sõltumise katkestamist ligi kolmveerand, teistest veidi üle 20% (vt tabel 7).

Ilmselt kõige selle tõttu erineb ka Eestis elavate inimeste subjektiivne ühiskondlik õiglustunne. Eesti kodanikest tajub veidi üle

Tabel 7

EÕK TULEB MOSKVA ÕIGEUSUKIRIKUST LAHTI SIDUDA

	Toetan	Ei toeta
Eestlased	72%	17%
Mitte-eestlased	22%	58%
Kirde-Eesti	22%	60%

Tabel 8

TAJUN, ET MIND KOHELDAKSE EBAÕIGLASELT

	Jah	Ei
Eesti kodanikud	28%	61%
Vene kodanikud	64%	20%
Kodakondsuseta	59%	30%

Tabel 9

TUNNEN, ET KUULUN EESTI ÜHISKONDA

	Jah	Ei
Eestlased	88%	6%
Mitte-eestlased	64%	18%

veerandi, et neid koheldakse ühiskonnas ebaõiglaselt. Kodakondsuseta isikute hulgas on selliste osakaal aga ligi 60% ning Eestis elavate Venemaa kodanike puhul ligi kaks kolmandikku (vt tabel 8).

Siinjuures on isegi veidi üllatav, et lõviosa Eesti mitte-eestlastest elanikest tunneb end siiski Eesti ühiskonna osana, ja see annab lootust, et pleksiklaasist sein muulaste ja eestlaste ühiskonnatunnetuse ja suhtumiste vahel võib ajapikku siiski murenedada ja lõpuks kaduda (vt tabel 9).

IMPEERIUMI HINGUS

Narva elanikkond kahaneb ja vananeb kiiresti ning eestlaste osakaal kasvab kiiresti, kuid on üldosakaalus endiselt tühine. Samal ajal on Narva elanike arvult endiselt kolmas Eesti linn ning Eesti ja Euroopa Liidu piirilinn meie ainsa piirkondliku vaenlase — Venemaa impeeriumi järjekordse vormiga. Uuringud näitavad, et narvakate seisukohad mitmes praegu Eesti ühiskonnas olulises lakmusküsimuses eristuvad selgelt eestlaste arusaamadest — see tähendab, et me elame erinevate kultuuriliste ning ajalooliste baasselgituste ja -teadmiste keskkonnas. Ning see eristumine on just “Vene maailmas” levivate seisukohtade poole.

Mõneti võime nentida, et mõned neist probleemidest lahendavad teisi — see, et muust Eestist märkimisväärselt erinevas mõtteruumis elav linn on kiiresti kahaneva ja vananeva elanikkonnaga, tähendab, et kui meie ühiskonna ellu ei üritata jõuliselt väljaspoolt sekkuda, laheneb probleem lähemate aastakümnetega iseenesest. Samas pole meil mingit alust arvata, et sellist sekkumist ei üritataks. Vene propaganda ja õõnestustegevuse eesmärk on just nimelt kõhkluste ja kahtluste tekitamine ning rahvastevaheliste konfliktide lõkkelepuhumine, ning seda on nad korduvalt ja tihti ka edukalt teinud.

Seega ei saa me siinkohal läbi kiire pilguheiduta mütosfääri, mis üle Narva jõe narvakate peadesse ulatub.

Venemaa elab ikka ligi kaheksa sajandit tagasi mongoli valutajatelt päritud ühiskondliku baaskorralduse alusel: kogu võim ja vara kuulub khaanile/tsaarile/parteiladvikule ning oluline on riik, mitte inimene. Venemaa pole oma ajaloolis-kultuurilise arengu käigus läbinud perioodi, mida Euroopas nimetatakse valgustusajastuks, misjärel mõistus ja teadmised osutusid olulisemaks usust ning üksikisik riigi suvast, seaduse jõud aga suuremaks kui suverääni tahe. Nii on Vene propaganda eesmärk, ja selles on Venemaa osav, ka tänapäeval inimestele selgitada, et uhke ei tule olla mitte iseenda või oma pere saavutuste üle, vaid mingi umbmäärase riikliku “velitšije” või võimsuse üle. Et on igati tervitatav minna tsaari kapriisi alusel algatatud ebaõiglasesse ja tegelike ausate põhjusteta sõtta naaberrahva vastu inimesi tapma

ja seal “oma riigi nimel” surra. Kuna evolutsiooniline edu selles süsteemis põhineb jõul ja jõud subjekti suhtelisel vahemaal tsaarist võrreldes tema hetkelise suhtluspartneri distantsiga, siis ei ole Venemaal erilist mõtet investeerida oma ettevõttesse või kodukaunistamisesse — alati võib tulla tugevam ning selle investeeringu vilja endale võtta. Põlvkondade viisi parimaid iseenda ühiskonna liikmeid on Venemaal hävitatud või emigratsioonile kaotatud nii 20. sajandi alul, keskel kui ka lõpus. Nii kujunebki ühiskond, mis rajaneb võimuvertikaalil ehk põhimõttel “allu tugevamatele ja ahista nõrgemaid”. Ühiskond, kus “meist ei sõltu midagi” ning kus ühiskonda tegelikult polegi, on vaid “inimmaterjal”. Inimesed, kel hirmu ja lootusetuse tingimustes on kujunenud krooniline alaväärsuskompleks, mida juhtiv kildkond toidabki usuga oma riigi, impeeriumi või tsivilisatsiooni üleväärsusse teiste alandamise kaudu, olgu siis jutt Venemaa gaasita külmuvast “Geiroopast”, ukrainlastest, keda rahvusena polevat olemas, või klassikalisest võõravihast, mida alaväärsuskompleksi ja televisiooni abil on väga lihtne lõkkele puhuda. Mahajäämus ajab raevu ja nii käitubki see riik otsekui joodik, kes purjus peaga laamendab ja pärast imestab: “Miks te mind ei armasta?” Alandus otsib kompensatsiooni. Nii on ori uhke oma isanda rikkuse üle ning vene külamees Putini palee ja oma riigi tuumaarsenali üle. Impeerium ei saa oma olemuselt olla stabiilne — ta kas kasvab ja tugevneb või kahaneb ja lõpuks laguneb. Impeerium muutub vabaduseta inimeste koosluse kinnisideeks. Impeerium ja messianism — kuigi oma kodumaal ei ole me suutnud välikäimlaid kaotada, oleme siiski Issandast valitud kõiki teisi elama õpetama ja kes ei taha õppida, on jumala ja tsaari ja impeeriumi vastu ehk mitteinimesed, ja nemad tuleb parema tuleviku nimel hävitada.

HELGEMA TULEVIKU EELDUSED

Seega kordame selgelt üle — Narva elanikkonna Eesti ühiskonda lõimimise tõhusaim kiirendaja oleks Vene impeeriumi selge, vaieldamatu ja lõplik kaotus, millele järgneks patukahetsus ja

puhastustuli. Muu hulgas selle nimel peame Ukraina riiki aitama ning enda tugevuse ja liitlassuhetega töötama.

Aga on ka asju, mida iga päev oma riigis ise teha saame. Sest Narva on Eesti, noorem pool Narva elanikest on Eestis sündinud ja need kõik on meie inimesed, kellega koos selles riigis ja ühiskonnas elame. Ja kui tahame, et piir oleks ka homme seal, kus ta on praegu, peame ise tublisti selle piirini ulatuma.

Alustuseks tuleks kõigil Eestis tegutsevatel erakondadel ehk vabatahtlikel ühendustel, mis on kokku tulnud maailmavaatelistel põhjustel Eesti elu kujundama ja suunama, ka Narva fookusesse võtta. On häbiasi, et veel lähiajal ei osalenud mõned Eesti suurimad parteid kohalike omavalitsuste valimisel Narvas oma nimekirjaga. Kõik teavad, et Narva on olemas, kuid poliitikute tegelikus tajuruumis seda linna pole — linna, tema tugevusi ja muresid ei tajuta ega teadvustata päriselt, vaid fakti tasandil, ning seda aitab leevendada kiirvisiit linna, mille kohta kunagi, pärast kohtumist umbes seitsmenda kultuuriministriga Narva Vaba Lava ruumides visandasin lühikese viiepunktilise sketši, mis lõpeb ministri reipa üleskutsega “Noh, teeme siis pilti kah!” ning Tallinna poole lahkuva limusiini tagatuledega. Narvakatest on Riigikogus praegu üks inimene ning valitsuses narvakaid vist polegi olnud, mõne poolnarvaka ehk kohalike keeles “varjaagi” loodud erandiga. Nii on tõenäosus, et valitsuses või parlamendis tekiks pädev ja huvitunud jõuõlg, kes tahaks Narva arengu küsimusi strateegiliselt suunata, väike. Kontaktist kohaliku võimutasandi ja keskvõimu vahel selleks selgesti ei piisa.

Narva trajektoori positiivsemaks keerata oleks ka rahaliselt mõttekas. Nimelt koosneb kohalike omavalitsuste eelarve Eestis peamiselt üksikisiku tulumaksu laekumisest. Kui Tallinna tänavusest eelarvest katab see tululiik ligi 70% ja Tartus ligi 60%, siis Narva tänavusest eelarve tulupoolest moodustab üksikisiku tulumaks veidi alla 50%. Nõrgema omatuluga omavalitsuste toetamiseks on Eesti riigieelarves vahend nimega tasandusfond. Selle mõte on tagada kõigile kohalikele omavalitsustele võrdsemad võimalused avalike teenuste pakkumiseks. 2025. aastal on tasandusfondi maht riigieelarvest 130 miljonit eurot. Narva linn saab sellest summast ligi 17 miljonit, olles nii ülekaalukalt suurim toe-

tuse saaja, ületades toetuse mahult järgmise kahe suurema toetuse saaja Kohtla-Järve ja Pärnu toetusi kokku.⁴

Ja seda olukorras, kus tööelisi elanikke on Narvas praegu veel 60% elanikkonnast. Meie aga teame, et see osakaal on kiires languses ning abivajadus ehk riiklike vahendite Narva suunamise vajadus, mis juba praegu on Eesti suurim, kasvab kiirelt edasi. Kui kümned miljonid eurod riigieelarvest igal aastal Narva toetuseks suunatakse, võiksime mõelda sellele, kuidas see raha kõige mõistlikumalt Narva trajektoori pööramiseks investeerida.

Toon siinkohal esile neli põhisuunda, millele keskendumine, s.t mille läbitöötamine ning pikaajaline ja püsikindel rahastamine ja elluviimine aitaks luua eeldusi Narva helgemaks tulevikuks.

Töökohtade loomine ning noorte spetsialistide sissetoomine ja kinnistamine

Viimastel aastatel on aset leidnud mitu positiivset sündmusteklastrit, mis just seda eesmärki täidavad.

Nii kaasnes otsusele lõpuks eestikeelsele õppele üle minna vajadus tuua Narva ja laiemalt Ida-Virumaale eesti keelt valdavaid kõrgharidusega õpetajaid. Selle eesmärgi saavutamiseks kehtestas Haridus- ja Teadusministeerium oma määrusega asjaomase palgatoetuse, mille tulemusena on piirkonda tulnud kümneid uusi kõrgharidusega inimesi.⁵

Ida-Virumaa kui suuresti põlevkivienergeetikaga seotud piirkonna keskkonnasäästlikumaks ümberkujundamiseks mõeldud ja Euroopa maksumaksja rahastatud Õiglase Ülemineku Fond investeerib piirkonda lähema kolme aasta jooksul ligi 330 miljonit

⁴Vt “Vabariigi Valitsuse 25. märtsi 2025. a korraldus nr 65 “Tasandus- ja toetusfondi jaotus 2025. aastal. Lisa”, www.riigiteataja.ee/aktilisa/3260/3202/5004/VV_2025_k65_lisa.pdf.

⁵Vt “Ida-Virumaa koolieelsete lasteasutuste, üldhariduskoolide ning kutseõppeasutuste õpetajate, juhtide ja tugispetsialistide töö väärtustamiseks täiendava tööjõukulude toetuse eraldamise tingimused ja kord 2025. aastal. Vastu võetud 18.12.2024 nr 36”. — Riigi Teataja, RT I, 28.12.2024, 1, www.riigiteataja.ee/akt/128122024001?leiaKehtiv.

eurot, mille abil tuleb ka Narva vähemalt 12 uut tootmist, olemasolevate tootmisüksuste laiendust ja investeringut turismitaristusse.⁶ Iga selline investering tähendab uusi töökohti ning uusi, mujalt Eestist või välismaalt pärit spetsialiste Narvas.

Lähiaastatel rajab kaitsevägi Narva baasi, kus hakkab esialgu püsivalt paiknema 200–250 kaitseväelast.⁷ Ühtlasi on piirkonnas avamas operatiivjuhtimiskeskust ning kavandab maismaakaitse väljaõppekeskust Euroopa piirivalveagentyur Frontex.⁸

Kõik need sammud toovad piirkonda lähiaastatel uusi noori spetsialiste. Samas hõlmavad need plaanid heal juhul vaid lähemat viit aastat. Selline töövoog, mis toob linna aastas 100–300 uut töökohta, peaks püsivama muutuse toomiseks jätkuma vähemalt 10–15 aastat — seega peaks nii linn kui ka valitsus juba praegu töötama uute abinõude kallal, mis alanud suundumust jätkaks.

Linnale ja Eesti ühiskonnale tekkiv kasu oleks seda suurem, mida suurem hulk neid spetsialiste rajaks oma kodu kas või kümnendiks just Narva. Kui Narva tuleks 15 aasta jooksul igal aastal 300 uut tööeas spetsialisti, kellest pooled jääksid paikseks ning looksid siin pere ja saaksid lapsi, paraneks Narva elanikkonna struktuuri praegused väljavaated (vt tabel 3) märkimisväärselt. 5000 väljastpoolt sisserännanud mittepensionäri Narvas moodustaksid 2040. aastal üle 12% linna elanikkonnast. Kui enamik neist oleks eestlased, suureneks eestlastest elanikkond ligi 20% juurde. Linna igapäevane toimimisstruktuur muutuks, tekkiks parem keskkond väikeettevõtluseks, paraneks Narva linna eelarveseis, mis kahandaks vajadust riigieelarvelise toetuse järele ning linna kultuuri- ja komberuum ühenduks järk-järgult ülejäänud Eesti omaga, säilitades loomulikult piirkondlikud eripärad.

⁶Vt “Kuidas meil läheb”. — Õiglase Ülemineku Fond, 10.07.2024, idavirufond.ee/kuidas-meil-laheb.

⁷Vt “Kaitsevägi rajab Narva baasi”. — Err.ee, 23.04.2025, www.err.ee/1609672436/kaitsevagi-rajab-narva-baasi.

⁸Vt “Uku Särekanno. Frontexi ja Sisekaitseakadeemia Narva õppekeskuse muudatustest”. — Err.ee, 23.05.[2025?], vikerraadio. err.ee/1609702946/uku-sarekanno-frontexi-ja-sisekaitseakadeemia-narva-oppekeskuse-muudatustest.

200–300 uue töökoha loomine Narva ei ole kindlasti ületamatu ülesanne, sest tervik koosneb nii riigiasutustest, Euroopa Liidu institutsioonide töökohtadest kui ka erasektorist.

Õiglase Ülemineku Fondi investeeringute õnnestumisel tasub kindlasti kaaluda sarnase siseriikliku investeerimisfondi rajamist näiteks Ida-Virumaal, sealhulgas Narvas tegutsevasse tööstusparkidesse tootmisettevõtete investeeringute meelitamiseks.

End üsna hästi õigustava õpetajate palgatoetuse kõrval tasuks tõsiselt kaaluda noore spetsialisti eluasemesoetuse toetuse loomist. Üheks Narva probleemiks on see, et linna elamufond on Nõukogude-aegne, viimase 30 aasta jooksul on ehitatud vaid paar uut korterelamut. Tänapäevaste elamistingimuste nappus pärsib uue tööjõu toomist, eriti aga selle sidumist Narvaga — Narvas käiakse pendeltööl, kuid siia ei rajata kodu. Samal ajal teame, et kinnisvarahindade praeguse taseme juures on noortel ülikooli lõpetanud spetsialistidel üha keerulisem soetada oma esimene kodu Tallinnas ja viimasel ajal ka Tartus. Kui loodaks riiklik või riigi ja linna koostöös abinõu, mille alusel korvataks noorele, Narva erialasele tööle asuval spetsialistile Narvas asuva korteri ostul esmane sissemakse kuni 25% korteri hinnast ning kompensatsioon muutuks tühistamatuks juhul, kui spetsialist näiteks seitse aastat on Narvas töötanud, siis laheneks mitu eelkirjeldatud probleemi korraga, kusjuures kulud riigile või linnale korvaks spetsialisti palgalt laekuv tulumaks. Ühtlasi tekiks nii kinnisvaraarendajatele lisamotivatsioon Narva uusi korterelamuid rajada.

Tööd tuleb jätkata ka olemasoleva tööealise elanikkonnaga. Üheks Narva probleemiks on inimeste vähene eesti keele valdamine. Samal ajal teame, et kohaliku Eesti Keele Maja kursused täituvad ülikiiiresti. Minu arvates oleks seetõttu tähtis koolitustellimuse mahtu tõsta. Loomulikult tuleb tagada ka koolitajate endi tase — et ei juhtuks nii, et ühed eesti komberuumi vaid kaudselt aimavad isikud õpetavad eesti keelt teistele samasugustele. Keel on vaid võti, mis avab ukse kultuuri majja. Kirjeldatud libaolukorra vältimiseks tuleb jälgida, et rakendatavad abinõud, näiteks riiklik palgatugi kooliõpetajatele, ei tekitaks soovimatut konkurentsiolukorda, kus eesti keelt täiskasvanutele õpetavad inimesed samasugust palgatuge ei saa ning nii liiguvad paremad õpeta-

jad üldhariduskoolidesse ja täiskasvanute koolitusvajadus Narvas jääb rahuldamata.

Töö noortega

Praegu on alla 15-aastaseid noori Narvas üle 6000, kuid nende arv kahaneb kiiresti (vt tabel 3). Seega võiks küüniliselt nentida, et siin lahendab probleem iseennast — eesti keelt ja meelt mittevaldavate noorte arv Narvas langeb iseenesest. Selline ebalahendus aga loomulikult ei toimi.

Ka töös noortega on Narvas viimastel aastatel olnud positiivseid uudiseid. Nii Narva Eesti Gümnaasium kui Narva Gümnaasium on saanud uued, kaunid ja hästi sisustatud hooned. Eesti-keelsele õppele üleminek on katsumusterohke, kuid on siiski alanud ning toonud linna uusi õpetajaid. Vanemate arv, kes üritavad oma last Narvast välja keskkooli saata, on langemas.

Vaba Lava kogemus näitab, et noored on kõikjal sarnased — maailmast huvitatud, soovivad õppida, areneda, osaleda ja kuuluda. Teater lõi viis aastat tagasi Narva esimese eestikeelse huvialaringi — teatrirühma. Viimastel aastatel on meie puhtas eesti keeles mängiv noorteteater võitnud korduvalt Ida-Virumaa kooliteatrite konkursi ning saanud auhindu riiklikult konkursilt. Noorte huvi teatri, muu kultuuri ja vabatahtliku tegevuse vastu on suur. Narvas korraldatavale Vabaduse teatrifestivalile koguneb esinejaid ja delegaate ligi 25 riigist. Kohalike noorte vabatahtlike silmis särav rõõm sellise ürituse korraldamisel ning uhkus selle üle, et rahvusvaheline sündmus just nende kodulinna aset leiab, on alati südantsoojendav.

Noorte puhul on peamine proovikivi nende kultuuriline sidumine ning vaimne toetamine.

Peame mõistma, et erinevalt muust Eestist õpivad nad enda jaoks võõrkeelses keskkonnas, kus ei tänaval kõneldav keel ega kodune keskkond seda õpet ei toeta. Umbkeelsed vanemad ei suuda ka parima tahtmise korral oma lapsi eesti keeles õppimisel aidata. Sellele lisanduvad ideoloogilis-poliitilised erimeelsused, mis Narvas jooksevad tihti perekondade sees ja põlvkondade va-

hel. Hea on see, et mõnes eesrindlikumas Narva koolis õpetatakse lastele eraldi ainena Narva ajalugu ning süvendatud kodanikuõpetuse piires rõhutatakse vaba maailma ja ülalkirjeldatud “russki miri” põhimõttelist vahet. Seda tulebki süvendatult teha, sest need lapsed ei saa tihtipeale neis asjus kodust mitte tuge, vaid peavad seal Eestit kaitstes oma vanemate või vanavanematega vaidlema. Seega vajavad Narva õpilased rohkem tugispetsialiste, alates vajaduse korral nendega isiklikult tegelevatest abiõpetajatest ja lõpetades psühholoogidega. Eestikeelsele õppele ülemineku eelarve peaks muu hulgas neid ülesandeid silmas pidama.

Lisaks arvan, et igal Narva kooliõpilasel võiks olla võimalus igal õppeaastal kaks-kolm nädalat õppida vahetusõpilasena mõnes teises Eesti piirkonnas asuvas koolis. Ideaalis võiks sellised vahetused toimuda mõlemat pidi. Nii tekiksid tegelikud sõprusuhted, positiivsed kogemused vähendaksid hirne ning Vene müitosfääri leviku vastu tekiks Eestiga suurema seotuse kaitsekiht.

Teame, et Eesti ühiskonda hoiab suurel määral koos vaba-tahtlik ühistöö. Olgu selleks siis laulupeod, millele eelnevad aastad täis kooriproove ja väiksemaid esinemisi, tegevus Kaitseliidus või selle noorteorganisatsioonides või “Teeme ära!”-laadsed, üle Eesti korraldatavad kodupaiga koristuskampaaniad. Narva noori tuleks sellistesse üle-eestilistesse võrgustikesse maksimaalselt kaasata, vajaduse korral arvestades asjaolu, et vanemate võimalused (ja huvi!) on Eesti keskmisest väiksemad, võimalik saavutatav positiivne mõju aga keskmisest suurem. Väga vajalikud oleksid ka loometoad ja ettevõtlusinkubaatorid, mis aitaksid perekondliku kogemusest ja igapäevase ümbruse toeta noortel teha õigesti esimesed sammud teel ettevõtjaks või muuks meistriks saamise poole.

Kultuuriruumide ühendamine

Nagu eelnevalt kirjutasin — keel on vaid võti kultuuri majja. Eesmärk ei pea pelgalt olema see, et keegi eesti keeles sõnu oskaks öelda. Eesmärk võiks olla, et meie mitte-eestlastest ühiskonna-kaaslased valdaksid peale emakeele eesti keelt ning jagaksid vähemalt põhiosas eesti komberuumi ning kultuurikoodi.

Selle eesmärgi nimel töötavad nii iga päev tegutsevad kui põhiliselt ürituse või festivaliga seotud kultuuritöötajad. Tuleb arvestada, et ka siin valitseb paraku turutõrge — teatris täissaali välja müüa on palju lihtsam kohas, kus lavalt kostab publiku emakeel, teater on tegutsenud aastakümneid ning publikul on teatris käimise harjumus välja kujunenud. Tartu Vanemuine on suurepärane teater, kuid peame teadma, et riigieelarvest toetame seda igal aastal 8–9 miljoni euroga. Kõik Ida-Virumaa kultuurikorraldajad kokku saavad riigieelarvest aastas ilmselt kolm-neli korda väiksema toetussumma. Vaba Lava on olnud sunnitud Kultuuriministeeriumiga toetussumma suurendamise üle kohut käima. Väiketeater, mis on Narvas tegutsetud kuue aasta jooksul teinud üheksa lavastust Narvast või narvakatest, võitnud tiitlid “Narva aasta tegu” ja “Ida-Virumaa aasta tegija” ning mille korraldatud Vabaduse festival sai Eesti Kultuurkapitali aastapreemia kogu Eesti teatriaasta sündmuste seast, võitis ministeeriumi kohtus. Selle tulemusena suurenes toetus ajutiselt, ametkondlik solvumine aga püsivamalt. Suuremat pilti on ehk raske näha ja seega jääb mulje, et probleem Eesti rahva, keele ja kultuuri kestmisega on Tartus, mitte Narvas. Küsimus on “kopikates” — Vaba Lava aastane tegevustoetus on Vanemuise omast rohkem kui 20 korda (!) väiksem. Ja lahendus ei ole mitte Vanemuise toetuse kärpimises.

Sarnane olukord on festivalide korraldajatel. Tuntuimad neist on ehk Station Narva, Vabaduse festival, Narva ooperipäevad ja Narva-Jõesuu Jazz. Kõigi korraldajad teevad suurt tööd, tuues sära vaid artiste maailmast ja turiste mujalt Eestist Narva, viies inimesi kokku ja aidates kultuuriruumi eraldavat nähtamatut pleksiklaasi lõhkuda. Kõigil neil oleks lihtsam oma tegevuses keskenduda peaaegu ükskõik millisele teisele Eesti suuremale linnale — kõigis neis on kultuuritarbimise harjumust, turiste ja raha rohkem kui Narvas. Kõigil neil on pidevad probleemid eelarvega, et see vähemalt nulli jääks. Kõik nad on vähemalt korra läbi põlenud ja kaalunud Narva hülgamist või seda ka ajutiselt teinud. Ja — paraku on kõik nad oma valdkonnas vähemalt nähtavas tulevikus peaaegu asendamatud. Kultuurimajandus käib Eesti riigis osalt riigi toel. Lahendus oleks Ida-Viru ja Narva erifookusega pikaajalisemate, püsikindlamat kavandamist ja eelarvestamist võimalda-

vate abinõude väljatöötamine ja ellurakendamine Kultuuriministeeriumi ja Riigikantselei poolt.

Eraldi probleemid on veel ühel linna juhtival kultuuriruumide ühendajal — Narva Muuseumil. Kuna muuseumil on kaks peremeest, ministeerium ja linn, siis segavad kohalike umbkeelsete linnavolinike Nõukogude minevikku idealiseerivad poliitvõitlused muuseumi pädevat tööd. Tuleb vaid kiita muuseumi juhtkonda selgete ja ausate seisukohtade ning selle eest, et peale muuseumi mahuka tavatöö aitavad nad Eestit ka mütosfääride võitluses, riputades 9. mail kantsi kõrgele seinale plagu “Putin = War Criminal”, et teisel kaldal “ajutise tanki” kõrval suunaga Narvale pesni-pljaskit korraldav seltskond saaks aru, et siinpool kallast on teine maailm, kuhu neil ei ole oma tankidega asja.

Kultuuriruumide ühendamisel on igaühel võimalik miskit paremaks teha. Kellel Eesti ja Narva parem tulevik servastki hingel, kavandagu julgelt puhkusereis, kontserdi- või teatrikülastus Narva. Tase on korralik, üldjuhul keegi pettuma ei pea, turismitaristu areneb ning söögikohti on igale maitsele ja peaaegu kõigis saab muretult eesti keeles hakkama. Ma olen pikema aja jooksul isikliku sportliku plaani alusel toonud piirkonda külastama keskmiselt 30–40 uut inimest aastas ning umbes pooled neist on iseseisvalt käima jäänud.

Linnaruum

Kolmandaks kultuuriruumilise katkestuse põhjustajaks ja hoidjaks on linnaruum. Barokset Narvat nimetati Balti mere pärliks. Vana Narva hävitati 1944. aastal ning asemele rajati peamiselt hruštšovkasid täispikitud Nõukogude tööstuslinn. Praegu on linna elanikkond drastilises languses. See tähendab, et vana ja amortiseeruvat elamispiinda on rohkem kui vaja. See omakorda hoiab all kinnisvarahindu ega võimalda uusarendustel turule tulla. Ennekõike hoiab aga tüüpiline Nõukogude linn inimesi füüsiliselt keskkonnas, mis võiks juba olla kaduvikku vajunud. Iga uus hea arhitektuuriga hoone linnas parandab märkimisväärselt linna esteetilist väljanägemist ning loob enda ümber positiivse kesk-

konna. Ka noored näevad iga uue objekti tekkega, et areng on võimalik ka nende linnas.

Kohe raekoja vastas on ala, mida Nõukogude aja linnaarhitektid targalt ei lubanud täis ehitada. See on osa hävinud Vanast Narvast. Maa all on hävinud linnasüdame majade vundamendid. Kokku ehk 20 krunti. Kui oleks minu olemine, siis ma esiteks mõtleksin, millised linnale tarvilikud funktsioonid võiks sellele alale tuua. Siis otsiksin mõned Eesti edukamad ettevõtted ja tutvustaksin neile seda plaani. Plaan oleks aga järgmine. Need 20 krunti tuleks mõistlikus mõõtkavas jagada avalike ja erafunktsioonide vahel — hotellid, restoranid, galeriid jms. Erafunktsioonide elluviimise soovijailt tuleks võtta investeerimislubadused. Seejärel tasuks pöörduda 10–20 maailma juhtiva arhitektuurbüroo poole, et saada igäüks neist ühte või kahte hoonet headel tingimustel projekteerima. Projekteerimise mõte ei ole Vana Narva kopeerimine, vaid kunagiste hoonete väliskuju, mahu ja stiili alusel tänapäevase arhitektuuriga mängimine. Kunagiste perekondade vapid ja tänapäeva teravaim arhitektuur ei pea teineteist välistama. Kogu projekti kogueelarve oleks hinnanguliselt kuni 200–250 miljonit eurot kümne aasta peale. Võrdluseks, Eesti riigi ühe päeva eelarve on ligi 50 miljonit. Seega on see projekt kindlasti teostatav, oleks vaid vaja pikaajaline, kohalikest poliitriiigidest vaba huvi ning keskvlõimult mõistmine ja vajaduse korral osaline tugi. Kui tulemusena valmiks näiteks kümne aasta pärast terviklik 20 kinnistuga linnaosa, mis toob südalinna elu ja mille loomisel on osalenud maailma tipparhitektid, oleks Ees-til juures üks suurepärase turismiobjekt ning Narva linna vaimne struktuur oleks taas paremal trajektoiril. Või kujutate näiteks ette, et Tartu oleks praegusega võrreldav vaimne keskkond, kui tema südalinna oleks veel suuremas mahus hävitatud ja asemele oleks 100-miljonilise hinnasildiga Siuru asemel rajatud mõned hruštšovkad?

*

Kõigi mainitud projektide rahastamiseks vajaliku erifondi loomiseks võiks valitsuse ja Riigikogu tasandil esmalt teha ära põhimõttelise otsuse, et Ida-Virumaa kasutamiseiga kaasnevad

keskkonnatasud, -lõivud ja -maksud suurusjärgus 40–50 miljonit eurot aastas suunataks edaspidi sajaprotsendiliselt tagasi piirkonna toetusmeetmeteks kultuuri, hariduse ja ettevõtluse vallas.

ALLAN KALDOJA (1979). “Olen sündinud Narvas. Elanud olen seal aga ainult suviti ja koolivaheaegadel. Mu praegu 95-aastane vanaema töötas aastaid Narva linnavalitsuses ja õpetas mind seda piirkonda armastama. Vanaisa oli lõpuks Balti Soojuselektrijaama direktor. Õppisin Tallinnas 21. Keskkoolis ja Tartu Ülikoolis, kus lõpetasin politoloogias osakonna 2002; töötanud olen peamiselt Tallinnas. Viimased kaksteist aastat olen väikese meeskonna koosseisus üritanud anda oma panuse Narva trajektoori pööramisse. Meie rajatud Linda keskuses tegutsevad praegu Vaba Lava Narva teatrikeskus, ERRi tele- ja raadiostuudiod, Eesti Keele Maja ja mitu meditsiiniuasutust. Üürnike valimise põhimõtteks on olnud see, et iga maja asukas tooks Narva kas mõne uue avaliku teenuse või mõne vana, aga 21. sajandi võtmes. Teater on saanud “Ida-Viru aasta tegija” tiitli ja “Narva aasta teo” auhinna, teatri korraldatav Vabaduse festival pälvinud Kultuurkapitali teatrikunsti aasta-preemia 2023. ERR edastab muule Eestile püsivat uudisvoogu Kirde-Eestist. Eesti Keele Maja on püüdnud õpetada eesti keelt tuhandetele täiskasvanud narvakatele. Keskuses aastatel 2019–2025 tegutsenud Narva Loomeinkubaator pälvis Eesti ettevõtluse edendaja tiitli 2023, kuid pidi 2025. aasta jaanuaris rahapuudusel ukSED sulgema. Aastate jooksul toimunud 400 üritust andsid vähemalt ühele põlvkonnale kohalikele noortele uusi teadmisi ja usku, et maailm on lahti, nad on soovitud ja kõik on võimalik ja enda kätes. Keskuses tegutseb ka kaks meditsiiniuasutust, mis kumbki osutavad oma sihtrühmale Eesti rahvaarvult veel kolmandas linnas seni professionaalselt osutamata teenuseid. Praegu üritame keskusse rajada linna esimest tänapäevast neljatärnihotelli. Ühtlasi oleme tegelenud pidevate rahastamisprobleemidega teatri ja inkubaatori puhul, sisulise töö ja selgete seisukohtade väljendamisega seotud väljakutsetega muust Eestist tugevalt erinevas kultuuriruumis.”

A. K.

VIRUMAALASTE IDENTITEET JA VÄÄRTUSED

Andu Rämmer

Kui 1934. aasta rahvaloenduse järgi moodustasid venekeelsed inimesed Eesti rahvastikust kaheksa protsenti, oli nende osakaal suurenenud 1989. aastaks juba 30 protsendini (Rämmer jt 2025a). Will Kymlicka sõnul (2000) pole meie venekeelse vähemuse puhul Eestis tegemist Läänes kehtivas tähenduses ei immigrantide ega rahvusvähemusega, kuid samas kujutab see endast mõnes suhtes immigrante ning teisest seisukohast on tegemist rahvusvähemusega. Suurearvuline venekeelne elanikkond kujunes Eestis välja pärast Teist maailmasõda, moodustades rahvusvähemuse. Sisserändajad ise ei pidanud end ei vähemuseks ega immigrantideks. Oma arusaama järgi kolisid nad sellesama riigi piires, kus venelased moodustasid enamuse. Nad eeldasid, et leiavad eest — ja leidsidki — hulga venekeelseid institutsioone. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist tuli neil aga kohaneda eluga teises riigis.

Huvitavaid vaatenurki suhtumisest lõimumisse pakub Luk J. Buhagiari ja Gordon Sammuti (2023) Maltal korraldatud araablastest sisserändajate uuring. Nii nagu osalt Venemaaga piirneva Eesti puhul, on väikse Malta naaberriikideks rahvarohked Araabia maad. Intervjueeritud araablased tajusid lõimumist keerulise, kuid vajaliku protsessina, mida peeti sotsiaalse ühtekuuluvuse seisukohast oluliseks. Lõimumist toetavatest argumentidest toodi välja ligipääsu parema majandusliku kindlustatuse ja heade töökohtade juurde. Samuti peeti seda oluliseks sõprusuhete, sotsiaalsete võrgustike ja kuuluvustunde loomisel. Lõimumise vastu välja toodud argumentidest koorus, et araablased tajusid Malta ühiskonda lõimumisele vastu seisvana või isegi vaenulikuna, mis tekitas neis tõrjutuse ja diskrimineerimise tunde. Takistustena nähti ka kultuurilisi ja religioosseid erinevusi, sest kardeti, et lõimumine sunnib neid loobuma oma identiteedi kesketest osa-

dest. Samuti tunti hirmu stigmatiseerimise ja marginaliseerimise ees — mõni intervjueeritav leidis, et lõimumine on ühiskonnas valitsevate eelarvamuste tõttu peaaegu võimatu.

VENEKEELSETE EESTI NOORTE IDENTITEET JA VÄÄRTUSED

Identiteedi all võib pidada silmas gruppi või selle liikmeid teistest eristavaid iseloomulikke omadusi, milleks on kas nende välimus, uskumused või väljendusvormid. Eesti iseseisvuse taastamise järgsel ajal süvenenud ruumilist segregatsiooni eri eluvaldkondades uurinud Kristiina Kukk (2019) on toonud välja, et venekeelsed pered olid järk-järgult koondunud omakeelse taristu ümber. Lähemalt keskendus ta rahvuserinevustele vaba aja veetmisel. Nende juures oli määravaks teguriks keelebarjäär, sest vabal ajal sõpradega meeldivalt aega veetes ei soovitud võõrkeeles suhelda. Eestlastel olid kujunenud välja oma kohad, kus meelt lahutada, ja venekeelsed eelistasid teisi. Kui eestlastele näiteks meeldis Tallinna Telliskivi asumi stiilis boheemlaslik atmosfäär, eelistasid venekeelsed glamuurseid ja säravaid kohti.

Anastassia Tuuderi intervjuudest venekeelsete Narva noortega (2022) selgus, et nende hulgas annab tooni keelel, mentaliteedil ja inimeste käitumisel põhinev kohalik identiteet. Eelkõige seisnes see vene ja eesti keele oskuses, kultuurilistes eripärades ja eri kultuuride läbipõimumises. Samuti ilmnis ka nende kahetine positsioon rahvussuhetes — sellal kui Narva eestivenelased tajusid ennast Eesti riigis domineeritaval subjektipositsioonil, positsioneerisid nad end Narva linnas domineerival subjektipositsioonil. Samas tõid nad intervjuudes välja erinevusi nii eestlastest kui ka Venemaa venelastest ning samuti mujal Eestis, eelkõige Tallinnas elavatest eestivenelastest. Sellist suhtumist põhjendas Tuuder etnilise segregatsiooniga (noorte eestivenelaste võrgustikud on eelkõige sugulaste ja sõpradega asustatud venekeelsetes piirkondades). Kuigi Narva elanikkond on kujunenud erinevate sisserännanud rahvusrühmade liikmete põhjal, on märke varasema kultuurilise mitmekesisuse vähenemisest, sest noorema põlvkonna huvi oma päritolu vastu on vähenenud (Gorkova 2021). Samas tõi Tuuder välja, et noored vaatavad Narvast väljapoole, õppe- või töökogemust väljaspool oma kodulinna peeti maailmapilti avardavaks. Narvast noorte lahkumise põhju-

si uurinud Arina Marova (2024) nimetab nendeks arenguvõimaluste piiratust, tööpuudust, madalaid palku, vabaajategevuse piiratust ning ebasobivana tajutud linnakeskkonda. Anna Solovjova sõnul (2025) peletab noori Narvast lahkuma linnas levinud depressiivne mentaliteet ja ametiasutuste hoolimatu suhtumine inimestesse.

Väärtused on emotsionaalselt laetud, ihaldatud eesmärkidele või nendeni jõudmiseks heakskiidetud viisidele osutavad olukorraülesed, käitumise ja sündmuste valikut ning neile antavaid hinnanguid suunavad uskumused (Smith, Schwartz 1997: 80). Eesti- ja venekeelsete noorte väärtusi võrrelnud Andu Rämmer (2023) näitas Euroopa Sotsiaaluuringu andmete analüüsi põhjal, et venekeelsed Eesti elanikud väärtustavad eestlastest kõrgemalt, kuid Venemaa venelastest madalamalt materiaalsel kindlustunnet ja domineerimist teiste inimeste üle ning oma edukuse tunnustamist ja võimete demonstreerimist. Narva noorte väärtusi uurinud Rämmeri jt töörühm leidis (2025b), et peale võimu ja saavutuste on venekeelsed noored orienteeritud tugevamiini ka turvalisusele, mis kujutab endast majandusliku ja füüsilise turvalisuse tähtsustamist. Turvalisust seostati ka ainelise kindlustatuse ja hea töökoha olemasoluga ning madalat turvatunnet põhjendati intervjuudes töökohtade puuduse ja madalate palkadega.

ANDMED JA ANALÜÜS

Analüüsid põhinevad Tartu Ülikooli Narva kolledži ja uuringufirma Norstat korraldatud üle-eestilise küsitlusuuringuga kogutud andmetel. Kuna mõlema uuringu puhul oli tegu kvootvalimiga, siis ei saa tulemuste representatiivsusest rääkida. Samas andis see võimaluse elanike väärtuseelistuste väljatoomiseks. 2024. aasta novembris tehtud identiteediteemale keskendunud uuringus osales 1000 vastajat, kellest 15% olid (Lääne- ja Ida-)Virumaa elanikud. Virumaalastest olid 38% eestikeelsed ja 62% venekeelsed vastajad. 30% neist olid 18- kuni 29-aastased noored ja 70% 30-aastased ja vanemad. 2025. aasta mais läbiviidud väärtusteemadele keskendunud uuringus osales samuti 1000 respondenti ning nendest 14% olid virumaalased. Nendest omakorda 42% olid eestikeelsed ja 58% venekeelsed vastajad. 32% neist olid 18- kuni 29-aastased noored ja 68% 30-aastased ja vanemad vastajad. Kuna nende üle-eestiliste küsitluste vahele jäi vaid mõni kuu, siis

ei võrdle me siin nendes antud hinnangute vahel toimuda võinud muutusi, küll aga kõrvutame virumaalaste väärtushinnanguid ülejäänud Eesti elanike omadega ning toome statistiliselt oluliste hinnanguerinevuste alusel võrdlevalt välja eesti- ja venekeelsete ning 18- kuni 29-aastaste noorte ja 30- kuni 74-aastaste virumaalaste suhtumise.

VIRUMAALASTE IDENTITEEDI ERIPÄRAD

Dmitri Teperiki ja Grigori Senkivi (2020) venekeelsete noorte uuringust selgus, et nende uuringule eelnenud aja jooksul suurenes end ühel või teisel moel Eestiga samastajate osakaal ning vähenenud oli selliste inimeste arv, kelle jaoks on isiklikult olulised vene kultuur, ühine ajalooline mälu Venemaaga ja õigeusk. Samal ajal oli põhiosa uuritute jaoks emakeelena oluline vene keel. Reinhard Krummi töörühm märgib (Krumm jt 2023), et sõda Ukrainas on avaldanud Eesti ühiskonnale olulist mõju. Nende uuringust selgus, et sellal kui üle poole eestikeelsest elanikkonnast kiitis heaks Teises maailmasõjas Nõukogude Liidu võidule pühendatud monumentide kõrvaldamise, suhtus kaks kolmandikku venekeelsetest Eesti elanikest sellesse väga kriitiliselt. Samal ajal ei tundnud enamik viimastest, et ajalooliste ja poliitiliste vaidluste teemade avatud aruteludeks oleks soodne õhkkond.

Eesti- ja venekeelsete virumaalaste hinnangutes ilmneseid rahvuslikule kuuluvusele omistatud tähtsuses olulised erinevused. Kaheksa kümnest eestikeelsest ja vaid pooled venekeelsetest virumaalastest olid veendunud selle olulisuses. Samas leidis iga kümnes eestikeelne ja 28% venekeelsetest virumaalastest, et nad ei soovigi end tingimata mõne rahvuse liikmena määratleda.

Samuti selgus, et virulaaste uhkusetunne eesti rahva sekka kuulumise üle on veidi madalam (72%) kui ülejäänud Eesti elanike seas (86%). Eestikeelsete virulaaste hulgas oli see niisama kõrge kui mujal Eestis, kuid vaid kuus kümnest venekeelsest respondentist tundis uhkust eesti rahva hulka kuulumise üle ning olulisi vanuselisi erinevusi hinnangutes ei ilmnenu.

Sotsiaalkultuurilise psühholoogia uuringud (Wagner 2024) toovad välja, et rühmakuuluvusega seotud essentsialismil on oluline osa identiteedi väljakujunemisel etnilistes rühmades — identiteedi essentsialistlik käsitlus toetab identiteedi kujunemist ja

pakub kognitiivse mehhanismi kultuurilise olemusega sise- ja välisrühmade eristamiseks. Essentsialiseeritud, rühma olemuslikul olemusel põhinev identiteet antakse järeltulevatele põlvedele edasi biosotsiaalsete enkultuuratsiooniprotsesside kaudu.

Vastajatelt uuriti, milliseid aspekte peetakse eestlaseks oleku juures oluliseks. Kuigi mitmed virumaalaste hinnangud eestluse olemuse mõistmises erinesid ülejäänud Eesti elanike omadest, koorusid välja suurimad erinevused eesti- ja venekeelsete virumaalaste seisukohtades. Sellal kui kuus kümnest teiste Eesti piirkondade elanikust pidas eestlaseks oleku juures väga oluliseks eesti keele oskust, oli sellisel arvamusel olijaid virumaalaste hulgas veidi üle kolmandiku. Veelgi suuremad erinevused ilmnesid eesti- ja venekeelsete vastajate hinnangutes. Sellal kui lausa ligikaudu seitsme kümnest uuringus osalenud eestikeelse virulase arvates oli väga oluliseks eestlaseks olemise teguriks eesti keele valdamine, jagas seda arvamust kümnest venekeelsest virumaalasest vaid kaks. See näitab, et viimased ei pea eestlaseks oleku juures eesti keele oskust kuigi oluliseks kriteeriumiks. Sellal kui vaid kolmandik virumaalastest leidis, et eestlaseks oleku määratlemisel on väga oluline eesti kultuurist osa saamine, oli sellisel arvamusel olijaid ülejäänud Eesti elanike seas 44%. Eestikeelsetest virumaalastest pidasid seda oluliseks pooled ning venekeelsetest neljandik. Eestikeelsete hulgas oli ka venekeelsetest rohkem neid, kes leidsid, et eestlase olemuse määratlemisel on olulised nii eesti päritolu esivanemaid kui ka Eesti poliitiliste institutsioonide ja seaduste austamine.

Vastajatel paluti hinnata ka eesti rahva hulka kuulumiseks vajalike kriteeriumide olulisust. Kaks kolmandikku virumaalastest ja üle poole ülejäänud Eesti elanikest leidsid, et oluliseks tingimuseks on suurema osa oma elust Eestis elamine. Sellal kui eestikeelsete virumaalaste hulgas oli selle seisukoha pooldajaid sama palju kui teiste Eesti piirkondade elanike seas, jagas seda seisukohta lausa kolm neljast venekeelsest virumaalasest. Eesti keele oskust pidas oluliseks eesti rahva hulka kuulumise tingimuseks kaheksa kümnest virumaalasest ja 94% ülejäänud Eesti piirkondade elanikest. Pole üllatav, et seda pidas oluliseks rohkem kui üheksa eestikeelset virumaalast, kuid sama seisukohta jagas ka seitse kümnest venekeelsest vastajast. Eestikeelsed virumaalased pidasid venekeelsetest olulisemateks kriteeriumideks ka enda

tundmist eesti rahva osana, Eesti valitsuse ja seaduste austamist, Eesti kodakondsuse omamist ning eestlaste järeltulijaks olemist.

Arusaamu rahvusliku identiteedi püsivusest uuriti mitme küsimusega. Väitega, et eestlased jäävad eluks ajaks eestlaseks, nõustus täielikult neljandik eestikeelsetest ja 18% venekeelsetest virumaalastest. Väitega, et venelased jäävad kogu eluks venelaseks, nõustus täielikult juba 43% eestikeelsetest ja vaid neljandik venekeelsetest respondentidest. Samas polnud venekeelsetest küsitletutest mõlema arvamusega üldse mitte nõus iga kümnes, kuid eestikeelsetest vastajatest mitte ükski.

Sellal kui vaid neljandik kõigist virumaalasest oli veendunud, et eesti laps jääb kultuuriliselt eestlaseks ka siis, kui ta kasvab üles vene kultuuris, leidis neljandik venekeelsetest ja pool eestikeelsetest respondentidest, et vene laps jääb kultuuriliselt venelaseks ka siis, kui ta kasvab üles eesti kultuuris. Seega võib öelda, et venekeelsed virumaalased peavad vene kultuurilise päritolukeskkonna mõju järgnevale põlvkonnale eestikeelsetest virumaalastest vähem oluliseks.

Küsitlustulemused näitavad, et Anastassia Tuuderi Narva noorte uuringus (2022) ilmnenu tugev kohalik identiteet ei piirdu Narva linna ega noorte vanuserühmaga. Seitse virumaalast kümnest ja vaid pisut üle poole ülejäänud Eesti piirkondade elanikest tundsid oma maakonnaga tugevat emotsionaalset seost. Emotsionaalne side Eestiga oli tugevam eestikeelsete virumaalaste hulgas — seda tähtsustas üheksa kümnest eestikeelsest ja kolm neljast venekeelsest virumaalasest. Tugevat emotsionaalset sidet Euroopaga tunnetasid nooremad virumaalased — kaks kolmandikku 18- kuni 29-aastastest noortest ja veidi üle poole üle 30-aastastest vastajatest pidasid seda oluliseks.

VIRUMAALASTE SOTSIAALSED VÄÄRTUSED

Tabelist 1 näeme, et virumaalaste väärtushierarhia ei erine ülejäänud eestlaste omast. Sotsiaalsetest väärtustest kõige kõrgemalt hindasid virumaalased inimõiguste ja demokraatia kaitsmist. Ka sõnavabadust väärtustas kõrgelt enamik virumaalastest. Eestikeelsete virumaalastega võrreldes (63%) oli see olulisem venekeelsetele (80%). Samuti pidasid seda läänevirulastest (57%) olulisemaks idavirulased (79%). Inimestevahelist solidaarsust vää-

Tabel 1

VIRUMAALASTE JA ÜLEJÄÄNUD EESTI ELANIKE
SOTSIAALSED VÄÄRTUSED, %

	Virumaa	Muu Eesti
Inimõiguste ja demokraatia kaitsmine	80	83
Sõnavabadus	73	69
Inimestevaheline solidaarsus	36	46
Sooline võrdõiguslikkus	22	25
Solidaarsus ühiskonna nõrgemate liikmetega	17	22
Solidaarsus Euroopa Liidu liikmesriikide vahel	17	18
Vähemusrühmade kaitse	12	11

tustasid virumaalased madalamalt (36%) kui ülejäänud Eesti elanikud (46%). Noorematest virumaalastest pidas seda oluliseks vaid neljandik, kuid vanematest lausa 42%. Eestikeelsetest väärtustasid inimestevahelist solidaarsust ligi pooled, kuid kümnest venekeelsest virumaalasest oli see oluline vaid kolmele. Soolist võrdõiguslikkust pidas oluliseks veidi üle viiendiku virumaalastest ning seda väärtustas noorematest kolmandik, kuid vanematest vaid 18%. Solidaarsust ühiskonna nõrgemate liikmetega väärtustas vaid 17% virumaalastest ning hinnangutes rühmadevahelisi ja vanuselisi erinevusi ei ilmnenu. Vähemusrühmade kaitset pidas oluliseks 12% virumaalastest ning see oli märksa olulisem noortele (22%) kui vanematele virumaalastele (7%).

Virumaalaste hulgas oli ülejäänud maakondade elanikest vähem nii Eesti teaduse ja tehnika valdkondade saavutuste kui ka meie ajaloo ning kõigi ühiskonnarühmade õiglase ja võrdse kohtlemise üle uhkuse tundjaid. Samas pole üllatav, et virumaalaste seas hinnati nendest kõige kõrgemalt teaduse ja tehnika saavutusi, sest sellesse piirkonda on koondunud arvestatav osa Eesti tööstusest. Eesti saavutuste üle tundis uhkust kolm neljast uuringus osalenud virumaalasest. Noorte, 18- kuni 29-aastaste vastajate seas oli teaduse ja tehnika üle uhkuse tundjaid 89%, kuid vanemate vastajate hulgas vaid kaks kolmandikku.

Eesti ajaloo üle tundis uhkust kuus virumaalast kümnest ning lausa kaheksa kümnest eestikeelsest vastajast, kuid vaid veidi alla poole venekeelsetest respondentidest. Kolm neljast eestikeelsest ja vaid neljandik venekeelsetest virumaalastest leidsid, et Eestis peab kõigil elanikkonna rühmadel olema üks ühtne tõlgendus ajaloosündmustest. Samas leidis üle poole viimastest ja ainult viiendik eestikeelsetest vastajatest, et igale elanikkonnarühmale peaks jätma õiguse tõlgendada ajalugu oma vaatevinklist. Ka Reinhard Krummi jt uuringust (2023) koorusid sarnased venekeelse vähemuse seisukohad, kus nende esindajad tunnistasid, et Eesti ajaloost ja Venemaa sõjalisest sissetungist Ukrainasse on raske vabalt rääkida, kui nende arvamus erineb ametlikust.

Rahvusvähemuste kommete ja traditsioonide säilitamist pooldas kaks kolmandikku virumaalastest ja veidi alla poole ülejäänud Eesti elanikest. Eestikeelsetest virumaalastest toetasid seda pooled ning venekeelsetest lausa kaheksa kümnest vastajast. Venekeelsete virumaalaste seas oli rohkem (66%) vastajaid, kes leidsid, et erinevate kultuuride kokkupuude on ühiskonda rikastav, kui eestikeelsete hulgas (58%). Seevastu eestikeelsete vastajate seas (28%) oli venekeelsetest (10%) rohkem levinud mure, et kultuuride erinevused tekitavad konflikte inimrühmade vahel.

Vastajatel paluti hinnata, kui oluliseks peavad nad nii oma päritolukultuuri ja emakeele tundmist ja säilitamist venelaste ja teiste Eestis elavate vähemusrahvaste poolt kui ka viimaste panust eesti keele ja kultuuri tundmisel ja säilitamisel. Sella kui virumaalastest pooled leidsid, et Eesti vähemusrahvastele on oluline päritolukultuuri ja emakeele tundmine ning säilitamine, jagas seda arvamust vaid kolm kümnest ülejäänud Eesti elanikust. Ainult pooled virumaalased leidsid, et Eesti vähemusrahvastele on oluline eesti keele ja kultuuri tundmine ja säilitamine, kuid teistest Eesti elanikest jagas seda arvamust lausa 62%. Kuigi eesti keele ja kultuuri hoidmises virumaalaste hinnangutes erinevusi ei ilmnenu, avaldusid olulised erinevused suhtumises rahvusvähemuste päritolukultuuri ja emakeele säilitamise olulisusesse. Vaid neljandik eestikeelsetest, kuid lausa kuus kümnest venekeelsest virumaalasest olid seisukohal, et venelased ja teised Eestis elavad vähemusrahvad peaksid tundma ja säilitama oma päritolukultuuri ja emakeelt.

Suhtumises mitte-eestlaste suuremasse osalusse Eesti poliitikas ja majanduses ilmnemisele eesti- ja venekeelsete virumaalaste

suhtumises täiesti vastupidised seisukohad. Venekeelsetest vastajatest 59% ja eestikeelsetest vaid kümnendik pidasid seda oluliseks. Samas pidas vaid 5% esimestest ja üle poole teistest mitte-eestlaste suuremat osalust Eesti poliitikas ja majanduses Eestile kahjulikuks.

Olulised erinevused ilmneseid ka suhtumises riigikeele oskusesse. Kolmandik virumaalastest ja vaid 17% teiste Eesti piirkondade elanikest hindas eesti keele oskuse nõudeid mitte-eestlastele liiga kõrgeks. Selles küsimuses ilmneseid suured erinevused eesti- ja venekeelsete virumaalaste hinnangute vahel. Viimased tajusid eesti keele nõudeid rangena — sellisel arvamusel olid nendest pooled, kuid eestikeelsetest vaid 8%.

Ka virumaalaste arusaamad rahvusvähemustesse kuulujate saavutusvõimalustest erinesid mujal Eestis elavate inimeste omadest. Vaid 43% virumaalastest, kuid lausa 61% ülejäänud Eesti elanikest leidsid, et edasijõudmise võimalused Eesti ühiskonnas on kõigile sarnased, sest ka rahvusvähemuste esindajatel on võimalik ametiredeli tippu jõuda. Virumaalaste seas on hinnangud veelgi erinevamad — kui eestikeelsetest vastajatest oli sellisel arvamusel lausa kolm neljandikku, hindas edu saavutamise võimaluste kättesaadavust realistlikuks vaid veerand venekeelsetest uuritutest.

Kõigi ühiskonnarühmade õiglase ja võrdse kohtlemise üle tundis uhkust vaid kolm kümnest virumaalasest. Selline kriitiline hinnang tuleneb just venekeelsete vastajate madalast hinnangust (18%), sest eestikeelsetest virumaalastest tundsid kõigi ühiskonnarühmade õiglase kohtlemise üle uhkust pooled.

Ronald F. Ingleharti (2018) väärtusarengu teooria kohaselt kaasneb majandusliku heaolu ja turvatunde paranemisega ühiskonnas eneseväljenduslike väärtuste esiletõus ja toimetulekuväärtuste taandumine. Küsitlusest selgus, et virumaalaste seas annab tooni aineeline ebakindlustunne — nende seas oli veidi rohkem (55%) neid, kes pidasid kuritegevuse ja terrorismi vastu võitlemist tähtsamaks kui inimõiguste ja sõnavabaduse kaitsmist (45%). Selle poolest oli nende suhtumine erinev ülejäänud Eesti elanike omast, kelle seas oli rohkem (60%) inimõiguste ja sõnavabaduse kaitsmist oluliseks pidajaid kui kuritegevusega võitlemisega tähtsustajaid (40%).

Virumaalased hindasid Eesti Euroopa Liiduga ühinemise mõju nii majandusele, poliitilisele süsteemile kui ka kultuurile üle-

jäänud Eesti elanikest halvemaks. Samas olid eestikeelsete virumaalaste arvates Euroopa Liiduga ühinemise mõjud nendele valdkondadele positiivsemad kui venekeelsete arvates. Ka noorte, kuni 29-aastaste vastajate seas oli vanematest virumaalastest rohkem neid, kes leidsid, et Euroopa Liiduga ühinemine on mõjunud nendele valdkondadele hästi.

ÜLDISTATUD JA INSTITUTSIONAALNE USALDUS

Ühiskonna ja selle institutsioonide edukaks toimimiseks on vajalik usaldus inimeste vahel. Anu Realo sõnul (2023) on usaldus liimiks, mis liidab inimesi ja soodustab nende tegutsemist ühiste eesmärkide nimel. Oma olemuselt tähendab usaldus hinnangut või hoiakut teiste inimeste või institutsioonide usaldusväärsuse suhtes. Uskumust, et enamikku inimesi, sh täiesti võõraid, võib üldiselt hinnates usaldada, määratletakse kui üldist usaldust, usaldust riigi või muude institutsioonide vastu nimetatakse enamasti kas poliitiliseks või institutsionaalseks usalduseks. Mai Beilmann ja Anu Realo (2018) toovad välja, et üldine usaldus on sellise sotsiaalse kapitali tuumaks, mis tekib kuulumisest erinevatesse rühmadesse ja suhtevõrgustikesse. Nende sõnul kaasneb suuremate sotsiaalsete võrgustike ja kõrgema üldise usaldusega suurem majanduskasv, madalam kuritegevuse tase, tõhusam ja kaasavam valitsemine, suurem kodanikuaktiivsus ning väiksem sotsiaalne ebavõrdsus.

Nii nagu varasemates üle-eestilistes üldistatud usalduse uuringutes (Beilmann, Realo 2018; Rämmer 2017), oli üldistatud usaldus ka eestikeelsete virumaalaste seas kõrgem (42%) kui venekeelsete hulgas (12%). Institutsionaalne usaldus oli virumaalaste seas madalam kui ülejäänud Eesti elanikel. Eesti õigussüsteemi pidasid väiksemal või suuremal määral usaldusväärseks kaks kolmandikku eestikeelsetest ja pooled venekeelsetest vastajatest. Ka haridussüsteemiga rahulolijaid oli rohkem eestikeelsete virumaalaste hulgas (71%) kui venekeelsete seas (41%). Usaldus selle vastu oli kõrgem noorte, kuni 29-aastaste virumaalaste seas (74%) kui üle 30-aastaste seas (43%). E-valimisi usal-

dasid pooled virumaalased ja lausa kaks kolmandikku ülejäänud Eesti elanikest. Uuringus osalenud virumaalastest usaldas seda seitse eestikeelset respondentit kümnest ja vaid 38% venekeelsetest vastajatest. Erinevus ilmnes ka vanuserühmade võrdluses — nooremas vanuserühmas usaldas e-valimisi kaks kolmandikku vastajatest ja vanemas 44%. Väga madal oli usaldus Eesti erakondade vastu — veidi üle poole virumaalastest ja pisut rohkem kui kolmandik ülejäänud Eesti elanikest ei usaldanud neid üldse. Venekeelsete virumaalaste seas oli erakondade usaldamatus veelgi kõrgem (64%) kui eestikeelsete hulgas (39%). Ka vanemas vanuserühmas umbusaldati erakondi rohkem (62%) kui kuni 29-aastaste seas (34%).

SALLIVUSE MUSTRID

Kuigi Virumaal ei peetud sallimatust muust Eestist suuremaks probleemiks, tajusid venekeelsed vastajad seda tõsisema probleemina kui eestikeelsed — sellal kui kaks kolmandikku viimastest pidas sallimatust vähem või rohkem tõsiseks probleemiks, suhtus lausa kolm neljast venekeelsest sellesse väga tõsiselt.

Reinhard Krummi töörihma uuringus (2023) osalenud venekeelsetest inimestest poolte arvates diskrimineeritakse Eestis inimesi, kes ei oska eesti keelt või oskavad seda halvasti. Samas uuringus osalenud eestlastest arvas nii vaid 16%. Hiljem on selle taju suurenenud — halvast eesti keele oskusest tulenevat diskrimineerimist tõi välja viiendik kõigist üle-eestilises küsitluses osalenud eestikeelsetest ja ligi kolm neljandikku venekeelsetest vastajatest. Virumaalastest oli selles veendunud kaks kolmandikku vastajatest ja ülejäänud Eesti respondentidest pooled. Venekeelsetest virumaalastest oli sel arvamusel kolm neljandikku ja eestikeelsetest 27%.

Sallivuse osas jäävad virumaalased alla ülejäänud Eesti elanikele — vaid neljandikul virumaalastest, kuid samas kolmandikul ülejäänud Eesti elanikest polnud midagi selle vastu, kui inimesed, kelle elustiil erineb märgatavalt ühiskonna keskmisest, seda ka avalikult välja näitavad. Samas olid noored virumaalased vanematest küsitletutest tolerantsemad — nelja kümnest 18- kuni 29-aastasest ja ainult kahte kümnest vanemast uuringus osalenud

ei häirinud sellised inimesed, kes oma teistsugust elustiili avalikuses välja näitavad.

Kõige ilmekam on suhtumine homoseksuaalidesse. Sellal kui kaks kolmandikku ülejäänud Eesti elanikest oli veendunud, et homoseksuaalsetel meestel ja naistel peaks olema vabadus elada oma elu nii, nagu nad soovivad, jagasid seda arvamust pooled virumaalased. Samuti on virumaalaste seas rohkem inimesi, kes ei soovi, et nende naabruses elaks homoseksuaalid (41%), kui ülejäänud Eestis (21%). Nii nagu varasemates üle-eestilistes uurin-gutes (Titma, Rämmer 2006), on ka Virumaal homoseksuaale oma naabrusesse mittesoovijate seas rohkem venekeelseid (54%) kui eestikeelseid vastajaid (22%). Kuigi vanemate, eriti venekeelsete inimeste väärtused on noorematest konservatiivsemad (Rämmer 2023), pidas ka üle poole Narva õppuritest end konservatiivse maailmavaate pooldajateks (Rämmer jt 2024). Venekeelsed respondentid olid tõrjuvamad ka võõrtöolistest sisserändajate suhtes (45%) kui eestikeelsed (23%).

TÖÖVÄÄRTUSED

Inimeste töövaliku kriteeriume ja eelistusi uuritakse sageli tööväärtuste abil. Neid liigitatakse erinevate motivaatorite põhjal töö tegemise eest oodatavate hüvede alusel instrumentaalseteks, eneseväljenduslikeks ja sotsiaalseteks (Ester jt 2006; Gesthuizen jt 2019). Tavapärasteks ehk instrumentaalseteks tööväärtusteks on töö eest saadavad tasud ja hüved (näiteks ühiskondlik positsioon, hea teenistus, ametialane karjäär, elukutse mainekus). Ekspressiivsed ehk eneseväljenduslikud väärtused tulenevad töö tegemisega seotud hüvedest (töö meeldivus ja loomungulisus, töötamisega kaasnevad enesearendamise võimalused). Sotsiaalsete väärtuste hulka (töötamine koos meeldivate kolleegidega) arvestatakse sageli ka altruistlikud väärtused (olla kasulik teistele, anda oma panus ühiskonna heaks).

Nii nagu Rämmeri töörühma analüüsitud Narva noorte tööväärtuste puhul (Rämmer jt 2025b), vormis virumaalaste töövalikukriteeriume materiaalne ebakindlustunne. Kõige kõrgemalt väärtustati töö instrumentaalseid aspekte: head teenistust (4-pallisel skaalal 3,77) ja töökoha kindlust (3,69). Nende jaoks olid need motivaatorid ülejäänud Eesti elanikest ka olulisemateks töövaliku kriteeriumideks. Nii nagu ka Rämmeri (2005) analüüsi-

tud Nõukogude-järgsete noorte hinnangute puhul, pidasid töötasu olulisemaks venekeelsed vastajad. Veidi madalamalt tähtsustati töö sisulisi aspekte: võimalusi tegelda endale meeldiva alaga (3,37), kasutada oma võimeid (3,35), näha oma töö tulemusi (3,33), ennast pidevalt täiendada (3,10). Nendest eneseväljenduslikest väärtustest omakorda pisut madalamalt väärtustati võimalust olla kasulik ühiskonnale (2,95). Veelgi vähem oluliseks peeti selliseid instrumentaalseid väärtusi nagu ametialase tõusu võimalused (2,89), töö puhtus ja kergus (2,89), paindlik tööaeg (2,74) ja võimalus saavutada kõrget positsiooni ühiskonnas (2,57). Nooremad, kuni 29-aastased vastajad hindasid peale kõrge positsiooni saavutamise väljavaadete vanematest vastajatest kõrgemalt ka ametialase karjääri võimalusi. Kõige madalamalt (4-pallisel skaalal 2,39) väärtustati võimalusi töötada koos meeldivate inimestega.

Aineline ebakindlustunne vormis ka virumaalaste suhtumist maksudesse. Nende seas oli maksude vähendamise pooldajaid rohkem (43%) kui teiste Eesti elanike seas (29%). Sellist suhtumist on mõjutanud venekeelsed virumaalased, kellest jagasid seda seisukohta pooled, kuid eestikeelsetest vaid kolmandik.

SUHTUMINE KESKKONNAKAITSESSE JA UUTE TEHNOLOOGIATE ARENDAMISSE

Materialism ilmneb ka virumaalaste suhtumises keskkonnakaitse. Nii nagu varasemates uuringutes (Raudsepp, Rämmer 2012), pidas enamik kõigis uuringus osalenud Eesti elanikest keskkonnateemadest tähtsamaks majanduskasvu. Hoolimata virumaalastele hästi tuttavast põlevkivitööstuse keskkonnaohtlikkusest on see eriti oluline just nende jaoks — lausa kaheksa vastajat kümnest eelistas keskkonnakaitsele majanduskasvu ja uusi töökohti. Ülejäänud Eesti elanikest respondentide hulgas oli sellise mõtteviisiga inimesi vähem kui kaks kolmandikku.

Veidi alla poolte uuringus osalenud virumaalastest olid keskkonnanahoiu heaks valmis vähendama oma tarbimist. Neli kümnest vastajast oli osalenud või oli valmis isikliku tööpanuse kaudu võtma osa sellistest kampaaniatest nagu “Teeme ära”. Kolmandik respondentidest oli valmis ostma keskkonnasäästlikke kaupu ka siis, kui need maksavad rohkem. 13% uuritutest nõustus tegema

rahalisi annetusi keskkonnaprojektide heaks. Vaid 5% protsenti virumaalastest respondentidest oli nõus keskkonnahoiu nimel rohkem makse maksma. Sel eesmärgil rohkem makse maksma oli valmis 10% eestikeelsetest vastajatest ja vaid 1% venekeelsetest respondentidest.

Suhtumist uutesse tehnoloogiatesse uuriti viimastel aastatel edukäiku teinud tehisaru arendamise näite kaudu. Eestikeelsete virumaalaste hulgas oli rohkem (83%) neid, kes leidsid, et otsused tehisaru osas peavad peamiselt tuginema ekspertide nõuannetele, kui venekeelsete seas (63%). Viimased omakorda pooldasid rohkem (37%) seisukohta, et otsused peavad tuginema peamiselt riigi elanike enamuse arvamusele, kui eestikeelsed vastajad (17%).

Usaldus tehisaruga tegelejate vastu kõikus. Nii kõigi Eesti elanike seas (87%) kui ka virumaalaste hulgas (81%) oli kõrgeim usaldus ülikoolides tehisaru ja selle kasutamist uurivate teadlaste vastu. Tehisaru arendavaid tehnoloogiaettevõtteid usaldas nii kaks kolmandikku Eesti elanikest kui ka virumaalastest. Neid usaldas 82% nooremasse ja pooled vanemasse vanuserühma kuulujatest. Usaldus tehisaru kõlbelisi ja eetilisi aspekte käsitlevate eetikakomiteede vastu oli virumaalaste seas madalam (64%) kui ülejäänud Eesti elanike seas, kelle hulgas usaldas neist kolm neljast vastajast. Eetikakomiteede tegevuse toetajaid tehisaru regulatsioonide väljatöötamisel ja jälgimisel oli rohkem nooremas vanuserühmas (86%) kui vanemas vanuserühmas, kuhu kuulujatest usaldasid seda pooled. Tehisaru kohta teavet andvat traditsioonilist meediat (ajalehti, ajakirju ja televisiooni) usaldas üle poole kõigis uuringus osalenutest. Tehisintellekti kohta teavet andvat sotsiaalmeediat pidas usaldusväärseks juba veidi alla poole uuringus osalenutest. Usaldus sotsiaalmeedia vastu oli kõrgem nooremas vanuserühmas — selle tegevust usaldas lausa kolm neljast kuni 29-aastasest noorest ja vaid kolmandik vanemasse vanuserühma kuuluvatest virumaalastest. Kõige vastuolulisemalt hinnati usuliidrite osa tehisarusse suhtumisel. Kuigi teistes Eesti piirkondades oli usaldus tehisaru arendamise kohta sõna võtvate usuliidrite vastu vaid 15%, teevad nad neljandiku virumaalaste hinnangul ühiskonna heaks tublit tööd. Venekeelsete virumaalaste seas oli usaldus usuliidrite hinnangute vastu kõrgem (38%) kui eestikeelsete hulgas (14%).

KOKKUVÕTTEKS

Ülaltoodud analüüsid näitavad, et virumaalaste väärtused ei erine oluliselt uuringutes osalenud ülejäänud Eesti elanike omadest. Peamised erinevused ei ilmnenu mitte niivõrd nooremate, ühiskonda sotsialiseeruvate ja neist vanemate virumaalastest respondentide, vaid eesti- ja venekeelsete vastajate hinnangutes. Võib öelda, et virumaalaste väärtusi on kujundanud venekeelse elanikkonna suur osakaal. Kuigi paljude eesti- ja venekeelsete virumaalaste väärtuste sarnasus osutab venekeelsete inimeste lõimumisele, osutab tugev kohalik identiteet ja paljud väärtushinnangud eelkõige viimaste seas nähtavatele eraldihoidumispüüdlustele. Konservatiivsed väärtused ilmneshid kõige selgemini venekeelsete vastajate taunivas suhtumises seksuaalvähemustesse. Küllap on siin tegemist erinevates olukordades toimetulekuks väljakujunenud, kuid omavahel vastuollu minevatest väärtushinnangutest juhindumisest tuleneva kognitiivse polüfaasiaga, sest just venekeelsetest virumaalastest respondendid väärtustasid sõnavabadust eestikeelsetest kõrgemalt.

Eesti- ja venekeelsete virumaalaste arusaamade maailmavaatelised erinevused (näiteks suhtumises eesti keele tähtsusesse, ajalukku ja keelepõhisesse diskrimineerimisse) on vormitud nende kogukondades tooni andvate minevikukogemuste poolt. Paljust hinnangutest kumab läbi eelkõige majandusliku turvatunde puudus. Seda aitaks leevendada kõrgema lisaväärtusega, paremini tasustatud töökohtade loomine. Heal tasemel eesti keele valdajate ringi laiendamine aitaks omakorda kaasa venekeelsete virumaalaste lõimumisele Eesti ühiskonda.

Kirjandus

- Beilmann, Mai, Anu Realo 2018. Õppides usaldama: Üldine usaldus Eestis aastatel 1990–2016. — *Akadeemia*, nr 6, lk 979–1009, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2018/06/0/6
- Buhagiar, Luke J., Gordon Sammut 2023. Minority arguments on integration: Arabs in the Southern European state of Malta. — *Journal of Community & Applied Social Psychology*, Vol. 33, No. 6, pp. 1381–1397, doi.org/10.1002/casp.2741
- Ester, Peter, Michael Braun, Henk Vinken 2006. Eroding work values?. — Peter Ester, Michael Braun, Peter Mohler (eds.).

- Globalization, Value Change, and Generations: A Cross-National and Intergenerational Perspective.* (European values studies, Vol. 10.) Leiden—Boston: Brill, pp. 89–113, doi.org/10.1163/9789047409571_009
- Gesthuizen, Maurice, Daniel Kovarek, Carolin Rapp 2019. Extrinsic and intrinsic work values: Findings on equivalence in different cultural contexts. — *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 682, No. 1, pp. 60–83, doi.org/10.1177/0002716219829016
- Gorkova, Nelli 2021. Narva subkultuuride käsitlemine mõnede rahvamajas tegutsevate rahvuskultuuriseltside näitel. — *Akadeemia*, nr 43, akadeemia.ee/2021/10/narva-subkultuuride-kasitlemine-mõnede-rahvamajas-tegutsevate-rahvuskultuuriseltside-näitel
- Inglehart, Ronald F. 2018. *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge, UK; New York, NY: Cambridge University Press
- Krumm, Reinhard, Tõnis Stamborg, Irina Strapatsuk 2023. *Feeling Cornered: An Analysis of the Russian-Speaking Minority in Estonia*. (Analysis.) Riga: Friedrich-Ebert-Stiftung, library.fes.de/pdf-files/bueros/baltikum/20566-20230915.pdf
- Kukk, Kristiina 2019. *Understanding the Vicious Circle of Segregation: The Role of Leisure Time Activities*. (Dissertationes geographicae Universitatis Tartuensis 71.) Tartu: University of Tartu Press, hdl.handle.net/10062/63702
- Kymlicka, Will 2000. Eesti integratsioonipoliitika võrdlevas perspektiivis. — Agu Laius, Ivi Proos, Iris Pettai (koost. ja toim.). *Integratsioonimaastik — ükskõiksusest koosmeeleni: Intervjuud Eesti arvamusiidritega. Rahvusvahelise konverentsi materjalid*. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, lk 29–56
- Marova, Arina 2024. *Narva noorte elukohast lahkumise põhjused gümnaasiumi lõpetanute näitel: Bakalaureusetöö*. Narva: Tartu Ülikooli Narva kolledž, hdl.handle.net/10062/100239
- Raudsepp, Maaris, Andu Rämmer 2012. Lootus, hirm ja ükskõiksus: Tehnokultuuri sensitiivsed arengud eestlaste pilgu läbi. — Aili Aarelaid-Tart (koost.), Anu Kannike (toim.). *Nullindate kultuur I: Teise laine tulemine*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 71–99
- Realo, Anu 2023. Miks me usaldame?. — *Akadeemia*, nr 3, lk 387–415, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2023/03/0/6
- Rämmer, Andu 2005. Soolisi ja rahvuslikke erinevusi kahe kümnen-di Eesti koolilõpetajate tööväärtustes. — Paul Kenkmann, Jüri Saar-

- niit (koost. ja toim.). *Põlvkonnad muutuv asjas*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 45–81
- R ä m m e r, Andu 2017. *Sotsiaalse tunnetuse muutused Eesti siird-ühiskonna kontekstis*. (Dissertationes sociologicae Universitatis Tartuensis 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/58658
- R ä m m e r, Andu 2023. Eesti- ja venekeelsete noorte väärtushinnangud. — Mare Ainsaar (toim.). *Muutuv ja mitmekesine Eesti Euroopa Sotsiaaluuringus*. Tartu: Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituut, lk 27–36, uhiskond.ut.ee/et/sisu/eesti-ja-venekeelsete-noorte-vaartushinnangud
- R ä m m e r, Andu, Jelena R o o t a m m - V a l t e r, Anastassia T u u d e r 2024. Narva noorte identiteet ja väärtused. — *Riigikogu Toimetised*, nr 50, lk 155–170, dea.digar.ee/article/JVriigikutoim/2024/12/0/9.2
- R ä m m e r, Andu, Anna G o l u b e v a, Maaris R a u d s e p p 2025a. Social representations of the transition to Estonian-medium education. (Ettekanne konverentsil “The future in representations: Grasping our world” 7.–12. juulil Université de Bretagne Occidentale’s, Brestis Prantsusmaal.) [Käsikiri]
- R ä m m e r, Andu, Maria Ž u r a v l j o v a, Anne K i v i m ä e, Maria A n d e r s o n 2025b. Narva noorte väärtused ja identiteet. — *Mäetagused*, nr 91, lk 7–40, www.folklore.ee/tagused/nr91/narva_noored.pdf
- S m i t h, Peter B., Shalom H. S c h w a r t z 1997. Values. — John W. Berry, Çiğdem Kağıtçıbaşı, Marshall H. Segall (eds.). *Handbook of Cross-Cultural Psychology*. Vol. 3: *Social Behavior and Applications*. London etc.: Allyn and Bacon, pp. 77–118
- S o l o v j o v a, Anna 2025. Üliõpilane: Noored lahkuvad Narvast ebaviisaka, negatiivse ja empaatiavaese suhtumise tõttu. — Delfi.ee, 30.07, www.delfi.ee/artikkel/120393915/uliopilane-noored-lahkuvad-narvast-ebaviisaka-negatiivse-ja-empatiavaese-suhtumise-tottu
- T e p e r i k, Dmitri, Grigori S e n k i v 2020. *Profile of Russian-Speaking Young People in Estonia, 2012–2019*. Tallinn: Riigikaitse ja julgeoleku teadmiskeskus, dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.26752.87045
- T i t m a, Mikk, Andu R ä m m e r 2006. Estonia: Changing value patterns in a divided society. — Hans-Dieter Klingemann, Dieter Fuchs, Jan Zielonka (eds.). *Democracy and Political Culture in Eastern*

Europe. (Routledge research in comparative politics 15.) London — New York: Routledge, pp. 277–307

T u u d e r, Anastassia 2022. *Kohaliku identiteedi, riigirahva identiteedi ning ruumi konstrueerimine Narva noorte eestivenelaste näitel*. (Magistritöö.) Narva-Jõesuu; Tallinn: Tallinna Ülikool. Ühiskonnateaduste instituut, www.etera.ee/s/z9s40IJqOs

W a g n e r, Wolfgang 2024. Natural origins of social essentialism: Ethnic groups, identities, and cultural transmission. — *Culture & Psychology*, Vol. 30, No. 3, pp. 757–779, psycnet.apa.org/doi/10.1177/1354067X241236722

ANDU RÄMMER (1964) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogiaosakonna 1994, psühholoogiamagister 1998, filosoofiadoktor 2018. Eesti Sotsiaalteadusliku Andmearhiivi projektijuht 1995–2009, Eesti Noorsoo Instituudi projektijuht 2002–2008, TÜ sotsioloogiateadur 2000–2005, sotsioloogialektor 2005–2017, töötanud analüütikuna TÜ ühiskonnateaduste instituudis 2015–2018 ja TÜ Johan Skytte poliitikauuringute instituudis 2019. Alates 2019. aastast TÜ noorteuuringute kaasprofessor. Aastail 2022–2025 uuris *Postimehe* Noor-Eesti grandiga noorte eestivenelaste väärtusi ja identiteeti. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Kuidas seletada üldlevinud arusaamade kujunemist” (1997, nr 12, lk 2582–2619), “Kuidas ühiskondlikud muutused mõjutavad sotsiaalseid representatsioone: Ettekujutused ühiskonna kihistumisest” (1998, nr 10, lk 2099–2125) ja “Väärtustest ja neid kujundavatest teguritest” (2019, nr 8, lk 1347–1381) ning tõlkinud koos Birgit Villumiga Wolfgang Wagneri, Andrés Mecha ja Maria do Rosário Carvalho artikli “Vabast mõttevahetusest kanoniseeritud tõeni: Diskursus ja representatsioon nõiduse konstrueerimises” (2024, nr 7, lk 1211–1234).

KRISTJAN RAUD. Pühad veed (tušš, süsi, guašš, u 1927–1933;
foto teosest: Tanja Muravskaja)

KLIIMAKSMÕTLEMISEST JA MAASTIKU AJALOOST

Hannes Palang

Kui sageli me kuuleme mõne suurema arendusprojekti kavandamisel, olgu see tuulepark, sõjatehas või miski muu, et ei, siia meie juurde see ei sobi, teeme selle parem Virumaale, seal on niikuinii kõik juba ära rikutud. Kas ikka on?

Mõni aasta tagasi pidasime kultuurisühholoogidega ühisseminari, kus arutlesime, kas ja kuidas võiks Juri Lotmani kultuuriplahvatusse käsitlust (Lotman 2009) rakendada maastikuuuringutes. Lotman ei räägi küll otseselt maastikest, kuid rõhutab, et on äärmiselt oluline luua seoseid minevikuga, et minevik saaks oleviku osaks ning inimesed suudaksid minevikku mõista ja sellega suhestuda — et minevik oleks “meie”, mitte “nende” oma ning et me ise suudaksime minevikust aru saada. Siis tõusis püsti professor Jaan Valsiner ja märkis: Lotmani semiootika elab minevikust eemale, aga meie peaksime elama tuleviku poole.

Maastik on siin kasulik meetod nii mineviku mõistmiseks kui ka tuleviku kavandamiseks. Just mineviku ja tuleviku vaheline kokkupuutepunkt teebki planeerimise — ja sidemete loomise — nii oluliseks. On öeldud, et maastik on inimkonna (kultuuriline) mälu, ja üheks põhjuseks on see, et tal on inerts nii materiaalses kui ka vaimses mõttes.

Lotmani arutluse tuum on, et kultuuri areng ei ole alati ühtlane; suhtelise stabiilsuse perioodid vahelduvad kiirete muutustega ajajärkudega. Lotman nimetab neid muutuste perioode plahvatusaegadeks. On hetki, mil üks kultuur asendab teise — ja kuna maastik on paljuski kultuuri saadus, siis muutub koos kul-

tuuriga ka maastik. Nagu Lotman rõhutab,¹ tekib plahvatuse korral hulk konkureerivaid arengustsenaariume, millest lõpuks ainult üks kindlustub ja saavutab keskse positsiooni. Probleem on aga selles, et plahvatuse kirjeldamiseks peame esmalt selle läbi elama ja alles siis tagasi vaadates mõistma, mis tegelikult juhtus.

Selline plahvatus tekitab muidu stabiilses maastiku arengus katkestuse. Lotmani väitel tuleb selleks, et minevik saaks olla osa meie olevikust, kirjeldada nii plahvatust ennast kui ka seda kultuuri (maastikku), mis eksisteeris enne plahvatust. Alles siis tekitavad sidemed ja minevik saab oleviku osaks. Kas praegune olukord — COVIDi-järgne ja Ukraina sõja aegne — tähendab, et me oleme tunnistajaks just seesuguse murde tekkele? Ja kui nii, siis mis rolli hakkab see murre mängima maastiku ajaloos ja identiteedis? Siit edasi tahaksingi järgida kahte mõttekäiku, mis mõlemad on olulised ja asjakohased planeerimises selle sõna avaramas tähenduses: esiteks, kuidas käsitleda, kuidas “lugeda” minevikku, ja teiseks, kuidas tulla toime tulevikuga (Palang 2025).

MIDA TEHA MINEVIKUGA?

Esmapilgul näib minevikuga tegelemine lihtne. Paljud uurijad, eeskätt David Lowenthal, on väitnud, et maastik toimib kogu meie tegevuse salvestajana ning seega ka meie mälu vahendi ja hoidlana. Semiootikas viidatakse sageli filosoof Mihhail Bahtini-le ning väidetakse, et maastikku võiks näha kui kronotoopi, see tähendab narratiivide ja representatsioonide ruumilis-ajalist organiseerumist (Remm, Kasemets 2019); maastiku lugemisel või analüüsimisel on oluline nii koht kui ka aeg. See on üsna sarnane Michael Jonesi omaaegse väitega, et maastikke saab mõista ainult õiges ajaloolises kontekstis (Jones 1991). On olemas reeglid ja eeskirjad, mis kujundavad maastikku, ning need omakorda muutuvad ajas. Selles mõttes saame — väga ettevaatlikult — viidata ka Denis Cosgrove'i (1984) arusaamale, et iga sotsiaalmajanduslik formatsioon loob oma maastiku. Või nagu järelda-

¹Ja näiteks ka Marc Antrop (1997), seejuures Lotmani töid tundmata.

vad Tiit Remm ja Kadri Kasemets (2019: 262): kronotoopilised tööriistad teevad maastikukogemuse analüüsitavaks.

Kui aga maastikke saab lugeda, tõlgendada ja mõista vaid nende objektide tekkimise ajaloolises ja poliitilises kontekstis, siis kuidas vältida olukorda, kus me tulevikus ei mõista ega tunne “oma” maastikke enam ära, nagu ma koos Gary Fryga juba mõni aeg tagasi küsisin (vt Palang, Fry 2003)?

Eesti ja laiemalt kogu Kesk- ja Ida-Euroopa puhul võime 20. sajandil rääkida kolmest plahvatuses (Palang jt 2006; Palang 2010), millest igaüks lõi uue maastiku. Need plahvatused langesid mõistagi kokku suurte poliitiliste murrangutega ning toimusid Esimese ja Teise maailmasõja järel ning külma sõja lõpus. Kõigil neil juhtudel katkestati sidemed minevikuga, seejuures enamasti eelnenud kultuuri demoniseerides ja ehitades üles uut, mis alati väljendus ka füüsilises maastikus. Küsimus aga jääb: kui püsivad need muutused on? Kas tegu on kolme eraldiseisva plahvatuses või sulanduvad nad tagantjärele vaadates üheks suureks muutuseks? Kui näiteks Anne Applebaum (2005) väidab, et kollektiviseerimine Venemaal muutis igaveseks Vene talupoja suhet maaga, siis mõnes teises riigis õnnestus need sidemed taastada ja kollektiviseerimise mõju kustutada (Eesti näidet vt Printsman jt 2022).

Kui minevik lõimitakse olevikku, saavad varasemad maastikud osaks meie identiteedist, just nii nagu Lotmani teooria väidab. Nõnda on näiteks baltisaksa mõisad Eestis ja Lätis, mis olid 20. sajandi esimese plahvatuses peamised “võõrad” sihtmärgid, nüüdseks tunnustatud kui vägagi eesti (või läti) objektid ning jõudnud nende riikide turismibrošüüride kaantele (Viik jt 2015). Samamoodi kasutati laialdaselt varasemaid maastikke, kui Soome, Eesti ja Läti tähistasid 2017. ja 2018. aastal oma 100. aastapäeva (Printsman jt 2019). See viib omakorda ühe võimaliku kultuurilise kestlikkuse määratluseni: me võime nimetada kultuuri kestlikuks siis, kui ta suudab endasse sulandada teiste kultuuri-de elemente (Viik jt 2015).

KLIIMAKSMÕTLEMINE

Et paremini mõista üldsuse vastuseisu suurtele taristuprojektidele ja rahva hoiakuid nende suhtes, võttis Kanada geograaf Kate Sherren hiljuti kasutusele mõiste *climax thinking* (Sherren 2020; vt ka Chappell jt 2020). Tema arutluse tuuma võiks kokku võtta nii: kogukonnad seisavad muutustele vastu, sest inimesed näevad oma praegust maastikku kui optimaalset seisundit. Sherren tuginneb oma käsitluses ökoloogias kasutatavale suksessiooni mõistele, mille lõppjärg kliimaks tähistab stabiilset, mitme järjestikuse etapi läbimise järel kujunenud taimkatet. Sherren väidab, et “ka oma läbielatud maastikke tajume me sageli samamoodi, otsekui liiguksid need lähte- ehk “pioneerseisundist” kohaliku arusaama järgi küpsesse ehk kliimaksseisundisse” (Sherren 2020: 2). Nii-suguse arusaama häda on aga muidugi selles, et säärane kliimaks on sama illusoorne kui ökoloogias: maastikud ei ole kunagi päris stabiilsed ega loodud ainult praegust funktsiooni täitma. Ometi ei ole inimesed varasematest muutustest tavaliselt teadlikud, ja nagu paljud uuringud on näidanud, ei meeldi neile enamasti ka tulevased muutused.

Sherren ühendab kliimaks mõtlemise paigaseotuse ja NIMBY-ismiga. NIMBY² mõiste võib teadlaste arvates olla vananenud, kuid avalikes aruteludes kasutatakse seda endiselt palju. Patrick Devine-Wright (2009) on leidnud, et paremini võiks vastuseisu seletada paigaseotus: kohalikku vastuseisu võib mõista kui paigakaitselist tegevust, mis saab alguse siis, kui uusarendused hakkavad lõhkuma varasemaid emotsionaalseid sidemeid ja ohustama paigaga seotud identiteediprotsesse. Sherreni kliimaks mõtlemine toetab seda paigakaitseideed.

Veel üks uurimist vääriv aspekt on kliimaksmaastik ise: kui kaua kulub, et maastik jõuaks sellise tabamatu kliimaksini? Sherreni näited pärinevad kõik läänemaailmast; ühtlasi väidab ta, et kõiki lääne maastikke tajutakse valmis maastikena. Ida-Euroopa maastikud erinevad lääne omadest oma mitmekihilisema ajalis-ruumilise struktuuri poolest, nagu oleme varem kirjutanud (Pa-

²*Not in my back yard* — mitte minu tagahoovis.

lang jt 2006). See väide tugines omakorda Denis Cosgrove'i eespool mainitud arusaamale, et iga sotsiaal-majanduslik formatioon loob oma maastiku (Cosgrove 1984); Euroopa idaosas kogeti 20. sajandi jooksul kolme formatsioonivahetust. Kas neid maastikke võib samuti käsitada valmis maastikena, eriti kui meenutada järeldust, milleni koos Tiina Peiliga oleme varem jõudnud: kiired muutused ja kohanemine on Eestis olnud pigem reegel kui erand (Palang, Peil 2010: 700)?

Siit kerkib esile kolm küsimust. **Esiteks**, kas tõepoolest on nii, et suurem vastuseis arendusprojektidele tekib maastikes, mis on olnud suhteliselt stabiilsed? Mõned esialgsed uurimistulemused Eestist näitavad, et kui inimesed peavad maastikku valmiks või lõpetatuks, pole muutused tõepoolest vajalikud. Umbes 20 aastat tagasi tehtud küsitluses (Palang jt 2003), kui pärisime inimestelt maastikumuutuse võimalikkuse kohta, saime vastuseks: jah, me ei ole muutuste vastu, kuid need ei tohiks olla liiga kiired. Tunneb, nagu oleksid inimesed harjunud kindla eluviisiga ja nagu oleks ka füüsiline maastik selleks eluviisiks kohandatud. Kui miski muutub, tekitab see arusaadavalt vastuseisu. Selle vana uuringu kokkuvõtteks märkisime:

Maastikud on pidevas muutumises, uued asjad asendavad pidevalt vanu. Samal ajal peaksid maastikud pakkuma järjepidevust, traditsioone, identiteeti ja sotsiaalset kestlikkust. Meie uuringud näitavad, et kohalikud inimesed püüavad neid säilitada, seistes samal ajal silmitsi uute ülesannetega, kui põllumajandus ei ole enam peamine sissetulekuallikas. Traditsioonidest kinni hoides on inimesed valmis muutusi aktsepteerima tingimusel, et need ei ole liiga kiired ja inimestel on aega nendega harjuda. Eriti nooremad inimesed näevad turismist tingitud muutusi pigem positiivsena (Palang jt 2003: 881).

Teiseks, kas inimesed, kes muutustele vastu seisavad, mäletavad ka varasemaid maastikumuutusi? See ei ole sugugi alati nii. Eesti meedias räägivad noored sageli lugusid puutumatutest metsadest, kuhu inimjalg poleks nagu kunagi astunud ja mis nüüd olevat tõsisel ohul. Ometi on paljudel juhtudel tegemist metsadega, mis on 70–75 aastat vanad ja kujunenud maadel, mis hüljati

pärast 1940. aastate poliitilisi segadusi (küüditamine, kollektiviseerimine).

See viitab maastiku kihilisele struktuurile ja vajadusele lugeda varasemaid kihte, nagu eelmises alalõigus kirjeldatud. Kaks-kümmend aastat tagasi peatusime samasugusel probleemil (Palang jt 2003) ning toona oli järeldus järgmine:

Probleemiks võib siin olla võõrandumine. Noored inimesed ei oska “kolhoosimaastikku” lugeda; vanematel on sellest nostalgilised mälestused, kuid tegelik väärtus on nende jaoks kusagil mujal. See ei ole veel noorte maastik; see ei ole ka vanade maastik (Palang jt 2003: 880).

Kakskümmend aastat hiljem on mineviku lugemine taas muutunud ja ka mineviku tajumine on teisenenud. Sellele põlvkonnale, keda intervjuueerisime möödunud sajandi viimastel aastatel, oli kollektiviseerimine 1940. aastate lõpus maaelu tähtsaim sündmus ning 1990. aastate muutusi nähti kui varasema ebaõigluse parandamist (Printsmann jt 2022). Praegustes aruteludes on aga kollektiviseerimine eeljalugu ning selle protsessi tulemusena kujunema hakanud maastikud on muutunud “loomulikuks” (s.t selliseks, millisen nad on alati olemas olnud). Need “ürgsed” ja “inimesest puutumata” metsad, millest räägitakse, sisaldavad aga sageli kiviaedu, vundamendikive, keldreid, võssa kasvanud jalgradu jne. Puud, mis hakkasid kasvama küüditatute talupõldudel, on nüüdseks üle 70 aasta vanad ja jõudmas raieküpsusse.

Ja siit tuleb Virumaa. Viime oma tülikad arendusprojektid piirkondadesse, mida ei tajuta stabiilsena! Rajame visuaalselt häirivad tuulepargid Kirde-Eestisse, kus põlevkivi kaevandamine on lõppemas ja ammendunud karjäärid vajavad uusi funktsioone. Seda maastikku ei tajuta stabiilsena, sest seal on alati olnud dünaamikat, ning seetõttu ei teki ka vastuseisu. Irooniliseks teeb selle aga asjaolu, et see dünaamika — pidevalt kasvav kaevandamine ja tajutud maastiku degradeerumine — sai alguse ligikaudu samal ajal, 1940. aastate lõpus, koos kollektiviseerimise ja industrialiseerimise ja kiire linnastumisega. See tähendab, et tajutud dünaamikal ja tajutud stabiilsusel on sarnane päritolu ja sama alguspunkt.

Lõpuks, kas me saame midagi öelda selle kohta, kui kaua võtab aega, et maastik jõuaks sellesse nn kliimaksseisundisse, ehk teisisõnu: kui kaua maastik mäletab? Minu hinnangul on selleks ajaks kolm inimpõlve. Struktuurid meenutavad eelmist põlvkonda; praegune süsteem lubab seda, Nõukogude oma ei lubanud. Inimesed ei taha seda aega mäletada (s.t aega enne viimast plahvatust). Kiired muutused ja kohanemine on Eestis olnud pigem reegel kui erand, nagu juba märgitud. Näib, et umbes 70–75 aastat on tõepoolest piisav aeg, et inimesed hakkaksid mõtlema maastikust nii, nagu oleks ta alati selline olnud. See väide kõlab kenasti kokku Jan Assmanni (2011) arusaamaga kultuurimälust, mis samuti ulatub kolme-nelja inimpõlve taha ehk 80–100 aasta kaugusele. Kauem see mälu ei säili, sest ülekandeinstitutsioonid puuduvad.

Kas tegelikult ka nii on? Paar näidet siia lõppu. Kõigepealt kahest varem tehtud stsenaariumiuuringust. Esimeses (Palang jt 2000) küsisime Setomaal inimestelt arvamust maastiku tuleviku kohta. Viie koostatud stsenaariumi hulgast eelistasid vastajad seda, mis sisaldas kõige vähem muutusi — sisuliselt senise olukorra jätkumist. Stsenaarium, mis kirjeldas kõige põhjalikumaid muutusi, võeti vastu teatud ettevaatliku entusiasmiga: jah, see oleks muidugi tore, aga kust tuleks raha, kes seda teeks jne — täiesti normaalne skepsis. Järeluuring (Palang jt 2019) näitas, et esialgselt skeptisest hoolimata tajusid inimesed järk-järgult maastikku ilmunud uusi struktuure normaalsusena.

Ja teiseks midagi isiklikumat Virumaa servalt. Minu esivanemate talu, mis Endel Varepi (1985) teada oli asustatud juba 1630. aastal, jäi tühjaks 1960, kui Mamma sealt linna kolis. Maja ise kolis linna (Rakverre) aastal 1973. Mingi osa selle talu lugudest on kirja pandud (Tambek 1983; Palang, Paal 2002), mingi osa ei ole. Igatahes on loodus hakanud viimase poolsajandi jooksul seda kohta tasapisi üle võtma.

Nüüd on neist vanadest lugudest hakanud huvituma noorem põlvkond. Õnneks on veel elus vanem põlvkond, kes veetis seal oma lapsepõlve ja on rõõmuga nõus neid lugusid jutustama kõigile, kes kuulata tahavad. Nii võtsimegi mõne inimesega nõuks seda paika külastada, kuid sellest kujunes hoopis pere kokkutulek umbes 30 osalejaga vanuses 11–92 eluaastat. Vanimad olid

seal veetnud oma lapsepõlve kõige rõõmsamad aastad, nooremad olid kuulnud vaid vanaema jutte, enamik polnud seal kunagi käinud — kuid kõik olid innukad kuulama.

Esimene probleem: kuidas kohale saada? Talukoht asub viie kilomeetri kaugusel lähimast teest. Tänapäeval viib sinna lõunast metsarada, mis jõuab üsna lähedale, kuid viimase kilomeetri peab jalgsi minema. Varem oli peamine ligipääs põhjast, kuid see tee on nüüd kinni kasvanud ja lõpeb naabri hoovis.

Parkisime raja lõppu ja hakkasime kõndima. “Kas läheme Papa karjamaa kaudu?” küsis vanim. “Ei, karjamaad pole peaaegu 70 aastat kasutatud, oja pole puhastatud ja karjamaa asemel on nüüd mets.” “Oh taevas,” ütles vanim — mälestus ei tahtnud kuidagi tänasega seostuda.

Jõudsimme taluasemeni. Ma püüan seda paika iga paari aasta tagant külastada, nii et tean enam-vähem, kus miski on. “Kuhu sa meid tõid?” küsis vanim. “See ei ole õige koht!” — “Vaata,” ütlesin, “ma seisan vundamendi nurgal.” — “Ah soo. Kui see on vundamendi nurk, siis peab uks olema siin, aken siin ja kaev siin,” võttis vanim jutu üle. “Ja siis peab saun olema sealpool, need varemused olid aga tallid. . .”

Kõik kogunesid kahe õe ümber (üks 92, teine 75), keegi lülitas diktofoni sisse ning õed jagasid oma mälestusi rohkem kui tunni vältel. Ja hiljem käisid kõik noored seal ringi, püüdes siduda seda, mis on meie silme ees, sellega, mis on meie peas.

Nii et maastik näib mäletavat seni, kuni leidub keegi, kes on valmis lugusid elavalt edasi rääkima.

MIS JÄRELDUB?

Üks järeldus paistab tõesti olevat see, et kui maastik on püsinud kolm inimpõlve ühesugusena — olgu siis maastikupildi või seda pilti kujundava protsessi mõttes —, kiputakse seda tajuma valminna, ükskõik kas tegu on inimeste mälestustega või eelkirjeldatud arusaamaga puutumatust metsast. Umbes sama reha otsas tallab tegelikult ka soode taastamise projekt: inimesed tajuvad, et maas-

tik on valmis; soode taastamine rikub seda illusoorset kliimaksit, järelikut tuleb vastu olla.

Ja teistpidi — kolm inimpõlve dünaamikat annab maastikule hoopis teise mõõtme. Virumaa, eriti selle idaosa, on olnud dünaamiline varsti peaaegu 80 aastat — kolm inimpõlve. Jah, me tahame sinna lükata kõik need asjad, mida mujal me näha ei taha — sest sinna muutuste keerisesse paistab see kenasti sobivat. Aga samamoodi sobib sinna midagi sihukest, mille peale ehk niisama ei tulegi. Paul Claval (2005) on märkinud, et üks linnastumise ja tehnoloogiarevolutsiooniga kaasas käinud olulisi muutusi oli maastiku muutumine mänguväljakuks (vt ka Palang 2022). Töö tegemise asemel tulevad inimesed sinna lõbutsema; ruumi on vaja eelkõige rekreatsiooniks: matkamiseks, jooksmiseks, parvesõiduks või siis hoopis selleks, et mängida golfi või tennist viimse libleni korrastatud väljakul. Virumaa dünaamilisusega sobib see lõhenemine hästi.

Sellest loost julgen teha kaks järeldust. Esiteks: maastikuloo lugemine ja mõistmine võib olla oluline igasuguste planeerimiskonfliktide minimeerimiseks. See ei tähenda, et maastikud poleks vaidlustatud või oleksid konfliktideta. Pigem on maastik kokkulepe, teadlik või mitte, mis saavutatakse võitluse või ettevaatliku läbirääkimise teel. Maastik on stabiilne isegi oma dünaamikas ning pakub seega paljudele inimestele turvatunnet. Ja teiseks: mineviku õppetunde ei tohi unustada; neid tuleks kasutada tuleviku kavandamisel.

Kirjandus

- A n t r o p, Marc 1997. The concept of traditional landscapes as a base for landscape evaluation and planning: The example of Flanders region. — *Landscape and Urban Planning*, Vol. 38, No. 1–2, pp. 105–117
- A p p l e b a u m, Anne 2005 (2003). *Gulag: nõukogude koonduslaagrite ajalugu*. Tlk Aldo Randmaa. Tallinn: Varrak

- Assmann, Jan 2011. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press
- Chappell, Ellen N., John R. Parkins, Kate Sherren 2020. Climax thinking, place attachment and utilitarian landscapes: Implications for wind energy development. — *Landscape and Urban Planning*, Vol. 199, art. 03802; <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2020.103802>
- Claval, Paul 2005. Reading the rural landscapes. — *Landscape and Urban Planning*, Vol. 70, No. 1–2, pp. 9–19
- Cosgrove, Denis 1984. *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison: University of Wisconsin Press
- Devine-Wright, Patrick 2009. Rethinking NIMBYism: The role of place attachment and place identity in explaining place-protective action. — *Journal of Community & Applied Social Psychology*, Vol. 19, No. 6, pp. 426–441
- Jones, Michael 1991. The elusive reality of landscape: Concepts and approaches in landscape research. — *Norsk Geografisk Tidsskrift / Norwegian Journal of Geography*, Vol. 45, No. 4, pp. 229–244
- Lotman, Juri 2005 (1992). *Kultuur ja plahvatus*. Tlk Piret Lotman. Tallinn: Varrak
- Palang, Hannes 2010. Time boundaries and landscape change: Collective farms 1947–1994. — *European Countryside*, Vol. 2, No. 3, pp. 169–181
- Palang, Hannes 2022. Maastik kui mänguväljak. — *Mäetagused*, nr 84, lk 163–176; <https://doi.org/10.7592/MT2022.84.palang>
- Palang, Hannes 2025. Landscape futures: Weaving together past, present, and future. — Mattias Qviström (ed.). *A Research Agenda for Landscape Studies of Planning*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, pp. 171–177; <https://doi.org/10.4337/9781803929705.00018>
- Palang, Hannes, Helen Alumiäe, Ülo Mander 2000. Holistic aspects in landscape development: A scenario approach. — *Landscape and Urban Planning*, Vol. 50, No. 1–3, pp. 85–94
- Palang, Hannes, Gary Fry (eds.) 2003. *Landscape Interfaces: Cultural Heritage in Changing Landscapes*. Alphen aan den Rijn: Kluwer
- Palang, Hannes, Mart Külvik, Anu Printsmann, Joanna T. Storie 2019. Revisiting futures: Integrating culture, care and time in landscapes. — *Landscape Ecology*, Vol. 34, No. 7, pp. 1807–1823

- Palang, Hannes, Piret Paal 2002. Places gained and lost. — Virve Sarapik, Kadri Tüür, Mari Laanemets (eds.). *Koht ja Paik. II. Place and Location*. (Eesti Kunstiakadeemia toimetised.) Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, lk 93–111
- Palang, Hannes, Tiina Peil 2010. Mapping future through the study of the past and present: Estonian suburbia. — *Futures*, Vol. 42, No. 7, pp. 700–710
- Palang, Hannes, Anu Printsman, Helen Alumäe, Egle Kaur, Tõnu Oja, Monika Prede, Piret Pungas, Mart Reimann, Helen Sooväli 2003. Local people as shapers of sustainability of rural landscapes. — Carlos A. Brebbia, Josep Lluís Usó-Doménech (eds.). *Ecosystems and Sustainable Development. II*. (Advances in ecological sciences 19.) Southampton: WIT Press, pp. 873–882
- Palang, Hannes, Anu Printsman, Éva Konkoly-Gyuró, Mimi Urbanc, Ewa Skowronek, Witold Wołoszyn 2006. The forgotten rural landscapes of Central and Eastern Europe. — *Landscape Ecology*, Vol. 21, No. 3, pp. 347–357
- Printsman, Anu, Hannu Linkola, Anita Zarina, Margarita Voločina, Maunu Häyrynen, Hannes Palang 2019. Landscape 100: How Finland, Estonia and Latvia used landscape in celebrating their centenary anniversaries. — *European Countryside*, Vol. 11, No. 2, pp. 187–210
- Printsman, Anu, Raili Nugin, Hannes Palang 2022. Intricacies of moral geographies of land restitution in Estonia. — *Land*, Vol. 11, No. 2, art. 235; <https://doi.org/10.3390/land11020235>
- Remm, Tiit, Kadri Kase mets 2019. Chronotope as a framework for landscape experience analysis. — *Landscape Research*, Vol. 45, No. 2, pp. 254–264
- Sherren, Kate 2020. From climax thinking toward a non-equilibrium approach to public good landscape change. — Jeffrey B. Jacquet, Julia H. Haggerty, Gene L. Theodori (eds.). *Energy Impacts: A Multidisciplinary Exploration of North American Energy Development*. Louisville: Social Ecology Press / Utah State University Press, pp. 17–44
- Tambek, Aino 1983. Väälima talust läbi aegade ja üldjoontes Metsakülalt. [Käsitöö Eesti Rahva Muuseumis]
- Varep, Endel 1985. Ajaloolis-geograafilisi märkmeid asustuse kujunemisest Lahemaa Rahvuspargi lõunaosas. — Ivar Etverk (toim.). *Lahemaa uurimused. II. Rahvuspargi asustusajalugu ja etnograafia*. Tallinn: Valgus, lk 5–20

Viik, Tõnu, Linda Kaljundi, Anu Printsmann, Hannes Palang 2015. Sustainability through alteration: Baltic manors in the Estonian tradition. — Elizabeth Auclair, Graham Fairclough (eds.). *Theory and Practice in Heritage and Sustainability: Between Past and Future*. New York: Routledge, pp. 147–160

HANNES PALANG (1968) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafina (1993), PhD (TÜ, 1998). Praegu Tallinna Ülikooli inimgeograafia professor. *Akadeemias* on talt varem ilmunud artiklid “Eesti kooliõpilaste Euroopa-kujutlusest” (koos Urmas Vessini ja Ülle Liiberiga; 1996, nr 2, lk 240–267), “Püsivad ja muutuvad maastikud Eestis” (koos Helen Soovälja, Anu Printsmanni, Tiina Peili, Egle Kauri, Valter Langi, Marge Konsa, Mart Külviku, Helen Alumäe ja Kalev Sepaga; 2005, nr 10, lk 2209–2227), “Maastik ja pärand” (2008, nr 6, lk 1171–1181) ja “Lumetorm Kiili teel: Sotsiaalne loodus ehk võõras talv” (koos Tarmo Pikneriga; 2010, nr 7, lk 1293–1302) ning arvustus “Maateadus kui klubi või kui distsipliin” (2008, nr 6, lk 1361–1364).

ABSTRACTS

MALL HIEMÄE. Some glimpses into the folk tradition of Virumaa and its research

The article examines three subject areas: folk legends about erratic boulders, wedding customs of the Russians of the Alajõe region on the northern coast of Lake Peipus as well as the functions of riddles and folktale narrating in the past.

The erratic boulders of Virumaa County (the current Ida-Viru and Lääne-Viru Counties) are associated with legend motifs that reflect centuries-old beliefs, moral norms, historical events, and worldviews. These are stories about people turned into stones due to the violation of ethical norms, stones marking the end of the ravaging of the plague spirit, and the so-called wedding dance cross stone in a 17th-century archival record. The author highlights various interpretations of the sacrificial stones called Uku stones and presents counterarguments to the opinion that traditions related to Uku were only an adoption of the pseudo-mythological super-god image created by the writer Fr. R. Kreutzwald (1803–1882).

The aim of the second part of the article is to analyse a description of the wedding customs of the Russians of Alajõe (Oleshnitsa) at the turn of the 20th century that were described in a newspaper in 1906 but fell later into oblivion. However, this is an example of the long survival of a cultural phenomenon in a culturally foreign environment.

The third theme under scrutiny gained attention in the 1950s in connection with the storytelling tradition where certain time limitations and magic justifications of certain behaviours were noticeable. With the support of numerous parallels from the religions of the peoples of North Eurasia, we can say today that farmers' and herders' code of conduct was determined by the beliefs related to deceased ancestors visiting people's homes, and the harbinger of luck in hunting was associated with an animistic forest creature in the status of a protective spirit. (Reet Hiemäe.)

HEIKI VALK. The wind smells of smoke

AUGUST WILHELM HUPEL. **Viru County or Virumaa**

We publish a few excerpts from Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland (1774), the major geographical work of August Wilhem Hupel, a 18th-century Baltic German literator, in which the author takes a closer look at Virumaa and its places, describing in detail the ecclesiastical division of Virumaa and its manors and also giving a brief overview of the historical development of the county. The second half of the paper published here, Addenda, was written three years later, in 1777, and there Hupel corrects and supplements his earlier topographical data. This is a classic of geographical literature on Estonia, and its Virumaa section is now also published in Estonian. (Edit.)

ANDREI HVOSTOV. **The oath of Alutaguse**

REIN SIKK. **Anatomy of Viru vigour: From the shitty situation to the spunky Viru stuff**

In my essay I discuss the uniqueness of Virumaa and Virumaa as a laboratory of Estonian self-awareness. Based on the examples of Virumaa, I give the whole of Estonia as well as more distant communities an extraordinary recipe for raising their self-awareness and promoting their repute.

I search for and disclose a phenomenon or inner conviction that I call Viru vigour. I emphasize that it is not a mystical spunk but a perceptible force and inner feeling that connects people, communities, history, landscape and tradition.

I argue that Virumaa is the most Estonian Estonia — that is, a place where national strengths, passion and quirky peculiarities are particularly clearly manifested. The reason for this may be the history and self-awareness of Virumaa as the most conquered, most polluted, most plundered and most Russified region of Estonia.

In conclusion, Viru vigour is born of three obligatory components: a poor situation, a crazy activist and idiotic persistence. Thus, Virumaa, which creates Viru vigour again and again, is not just a county but a living laboratory where tragic history, practical ingenuity, creative humour, and courageous action intertwine. It is here that models and examples have

been created, based on which whole Estonia can tune its identity, recreate it, and increase its vigour. (Auth.)

ODA SCHAEFER. The time moves on even when you are dreaming: Memories until 1945 (excerpts)

In the memoir excerpt published here, the author describes her memories of a visit to his parents' homeland on the eve of the First World War in 1914. That summer, she stayed with her relatives at Põlula manor in Virumaa, which became an important memory place for her throughout her later life, and she always remembered the manor garden there as a garden of happiness and peace. (Edit.)

TIIT PRUULI. Käsmu

Before World War II, the village of Käsmu, located on the coast of Virumaa County, began to acquire the reputation of a "captains' village." The reasons were obvious — dozens and dozens of captains, mates and shipowners were descended from the village; they contributed significantly to the rise of Estonian shipping, to the coastal people's economic progress and, thereby, to the growth of their cultural self-awareness.

The term "captains' village" was avoided during the Soviet period, but since the turn of the century it has revived primarily as a marketing device employing the historical tradition for promoting tourism.

Käsmu's local identity comprises various facets of the sea — shipbuilding, maritime education, fishing, trade, a summer resort. (Auth.)

ÜLO RUUBEL. "Honestly, I could not even imagine what was awaiting me...": On the construction of the fourth cement plant in Kunda, 1958–1961

The author was one of the managers of the construction of the Kunda cement plant. In his memoirs he describes his assignment to Kunda, the problems in organizing the construction, from incomplete design to disruptions in the supply of building materials as well as problems with builders and superiors. The reader gets an overview of the Soviet-era mentality and

everyday life during the completion of the large-scale construction and the development of the town of Kunda at that time. (Edit.)

TAAVI PAE. Memories of Püssi

Püssi is a small town in Ida-Viru County in northeastern Estonia. Once an industrial settlement shaped by the oil shale industry and the railway, it has gone through cycles of growth and decline. My memories come mainly from the last quarter of the 20th century when I spent childhood summers there with my grandparents. At that time, the town felt green and lively — the power plant and chipboard factory were working, the cultural club was active; we had motoball, go-karting, a small ice cream stall, and even a carousel. Today, however, Püssi feels empty and run-down, with its industries gone and many houses abandoned. Yet such decline is nothing unusual — towns everywhere go through both downfalls and periods of flourishing, and this is especially true of mining regions. I remember the town's different areas: the old settlement with wooden houses, the Stalinist centre with its club, the “Virud” apartment blocks, and the postwar barracks. Estonians and Russians lived mostly separate lives, especially since Püssi never had its own school — Estonians went to Lüganuse, Russians to Kiviõli. The local language also had its own flavour, borrowing words from Russian while retaining elements of the northeastern coastal dialect. Sports were central to childhood — I often played football, but Püssi was especially known for motoball and fire sport competitions. The local factory's famous “Püssi particle board” was recognized across the Soviet Union, and the town carried a distinctly industrial atmosphere. I also recall summers by Lake Peipus and visits to Lüganuse church and cemetery. Although Püssi's present state seems bleak, history shows that towns can rise again. I still hope it will find a new future — and I wish Püssi, like every place in Estonia, well. (Auth.)

ANTS JÜRMAN. Decline of industry in North-East Estonia or a journey from Sonda to Narva

The text provides an overview of the fate of major factories and other industrial enterprises in Virumaa during the transition from Soviet planned economy to free market economy.

The author discusses changes in production and marketing, problems related to the reduction of workforce and other issues against the backdrop of Estonia's liberation process in the late 1980s and the early 1990s. More than 30,000 jobs were lost in the companies of the region. The common fate of industrial enterprises was privatization to either domestic or foreign capital, which often ended in bankruptcy as production facilities created on the principles of extensive development turned out uncompetitive in the free market. (Edit.)

ALLAN KALDOJA. Prerequisites for the bright future of Narva

Narva is the third largest city in Estonia. Among Estonian cities, it suffered the greatest damage in World War II. It is a city that experienced an almost complete change of population 80 years ago. A few decades ago, its population was more than 80,000 people, but now it has shrunk to nearly 50,000 people. In other words, the city has once again survived a major trauma.

Narva is located on the border with Russia. The border is a line where differences meet. Narva is different enough from the rest of Estonia anyway. It has the greatest share of foreign citizens, the most foreign influences and the least understanding of the free world.

Based on public research results, the author presents some data on the population of Narva and its attitudes. Then he highlights some successful steps and suggests some additional ones that would make the future brighter for both Narva and Estonia. (Auth.)

ANDU RÄMMER. Identity and values of residents of Ida-Viru and Lääne-Viru Counties

In the article values are treated as social representations whose task is to organize the material and social world of individuals with the aim of understanding and controlling it and enabling communication between like-minded people through a sign system which can be used to unambiguously label and systematize different aspects of their world and their past experiences as individuals and group members. The social identity approach focuses on the person's self-perception, which

stems from their knowledge of their membership in social group(s) and the value and emotional significance attached to it.

The analyses of the identity and values of people in that region are based on data from two nationwide surveys. The respondents in these counties showed a stronger local identity than those in other regions of Estonia. For Estonian speakers in these counties, proficiency in Estonian was a more important criterion for defining Estonianness than for Russian speakers. Russian speakers were more strongly convinced that to belong to the Estonian people, one must have lived most of the life in Estonia. Estonian speakers, in turn, considered being a descendant of Estonians, identifying with the Estonian people, having Estonian citizenship, and respecting the Estonian government and laws to be more important criteria for Estonianness than Russian speakers did.

Although the significance of the values of respondents in Lääne- and Ida-Viru Counties have been shaped by the large proportion of Russian speakers residing there, their values do not differ significantly from those of the respondents living in the rest of Estonia. They expressed the greatest pride in Estonia's achievements in the fields of science and technology. Russian-speaking respondents were more strongly convinced than Estonian-speaking ones that contacts between different cultures enrich society, while Estonian-speaking respondents were more concerned about the conflicts that could arise from cultural differences undermining society.

The differences in worldview between Estonian- and Russian-speaking residents of Lääne- and Ida-Viru Counties have been shaped by the different historical experiences that have influenced the mentalities of these communities. (Auth.)

HANNES PALANG. On climax thinking and landscape history

The article explores climax thinking and landscape history in relation to cultural memory, identity, and planning. Drawing on Lotman's theory of cultural explosions and Sherren's notion of climax thinking, it examines how societies perceive landscapes as stable or dynamic. Using examples from Estonia and Eastern Europe, it highlights how historical ruptures and socio-political transformations shape attitudes to-

ward change. Special attention is given to Virumaa where a dynamic industrial past makes new developments less contested. The article argues that understanding past landscapes and cultural layers is essential for conflict-sensitive planning and future-oriented visions. (Auth.)

AUTHORS

MALL HIIEMÄE PhD (1937), senior research fellow emerita at the Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum

AUGUST WILHELM HUPEL (1737–1819), pastor, local history researcher and literator, descended from the Duchy of Saxe-Weimar, worked in Estonia and Livonia

ANDREI HVOSTOV (1963), journalist, essayist, writer

ANTS JÜRMAN (1959) board member of A. J. Rahastamise ja Turismi OÜ

ALLAN KALDOJA MTheol (1979), entrepreneur and culture manager

TAAVI PAE PhD (1976), associate professor of Estonian geography at the Institute of Ecology and Earth Sciences, Faculty of Science and Technology, University of Tartu

HANNES PALANG PhD (1968), professor of human geography at Tallinn University

TIIT PRUULI (1965), entrepreneur and journalist

KRISTJAN RAUD (1865–1943), artist

ÜLO RUUBEL (1930–2010), engineer and top executive

ANDU RÄMMER PhD (1964), sociologist, associate professor of youth studies at the University of Tartu

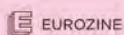
ODA SCHAEFER (1900–1988), German journalist, writer and poet of Baltic German descent

REIN SIKK (1961), journalist

HEIKI VALK PhD (1959), professor of archaeology at the University of Tartu

CONTENTS

Some glimpses into the folk tradition of Virumaa and its research	<i>Mall Hiimäe</i>	1731
The wind smells of smoke	<i>Heiki Valk</i>	1759
Viru County or Virumaa	<i>August Wilhelm Hupel</i>	1760
The oath of Alutaguse	<i>Andrei Hvostov</i>	1774
Anatomy of Viru vigour	<i>Rein Sikk</i>	1778
The time moves on even when you are dreaming: Memories until 1945 (excerpts)	<i>Oda Schaefer</i>	1792
Käsmu	<i>Tiit Pruuli</i>	1800
"Honestly, I could not even imagine what was awaiting me...": On the construction of the fourth cement plant in Kunda, 1958–1961	<i>Üto Ruubel</i>	1812
Memories of Püssi	<i>Taavi Pae</i>	1830
Decline of industry in North-East Estonia or a journey from Sonda to Narva	<i>Ants Jürman</i>	1839
Prerequisites for the bright future of Narva	<i>Allan Kaldoja</i>	1861
Identity and values of residents of Ida-Viru and Lääne-Viru Counties	<i>Andu Rämmer</i>	1883
On climax thinking and landscape history	<i>Hannes Palang</i>	1902
Abstracts		1914

EUROZINE

www.eurozine.com

Praaekesemplaride puhul palume pöörduda:
Tallinna Raamatutrükikoda, Laki 26, 12915 Tallinn, tel. +372 6509990

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 777022

Hind 5 eurot